

FORORD

Når man beskriver verden, beskriver man derved tillige bevidsthedslivet.

I dette arbejde vil jeg forsøge to ting. For det første vil jeg fremsætte en tese og forsvare den, og for det andet vil jeg drage en række konsekvenser deraf, som jeg synes er væsentlige for psykologiske forskningsmetoder.

De forskellige videnskaber har hver sin emneverden, som de beskriver og søger at forstå. Botaniken har planteverdenen, zoologien dyrenes verden, fysiologien legemets fysiske-kemiske processer o.s.v., o.s.v. Selv om disse verdener kan gribe ind over hinanden, står de dog nogenlunde sideordnede.

Den tese, jeg i det foreliggende arbejde vil forfægte, er den, at psykologien ikke på samme måde har sin egen verden sideordnet med andre, *men angår alle verdener*. For overhovedet *alt*, hvad vi bevidst kan beskæftige os med, sanse, forstå, forestille os, vide, tvivle om, tro på, længes efter, frygte, hade, glæde os over o.s.v., o.s.v., alt dette – og beskaffenheden af alt dette tillige med den måde, hvorpå vi kan have med alt dette at gøre – fortæller noget nærmere om og karakteriserer det, der overhovedet gør det muligt for os at have med alle disse emner at gøre – nemlig bevidsthedslivet og alle dertil hørende processer.

Den enkelte videnskab anser ikke alt inden for sin verden for lige interessant. Den vælger tingene ud i en vis rækkefølge og opnår herved at skabe orden og forståelse. Hvad den vælger ud, hænger sammen med den enkelte videnskabs metode til et vist tidspunkt, som på en vis måde kan siges at definere den pågældende videnskabsdisciplin til det pågældende tidspunkt.

På samme måde med psykologien, når den står over for sin verden, som er hele verden. Også den vælger ud og har til forskellige tider gjort del på forskellige måder, som har karakteriseret psykologien og dens opfattelse af bevidsthedslivet på de pågældende tidspunkter. Også det foreliggende arbejde har som mål at bidrage til beskrivelsens metode ved at fremdrage træk ved de verdener, vi lever i, som kan være af særlig betydning for karakteriseringen af bevidsthedslivet.

Endvidere vil jeg forsøge at drage visse erkendelsesteoretiske konsekvenser af de metoder, psykologien af faglige grunde efterhånden tvinges

til at arbejde med¹.

Det skal her straks til læserens orientering og for at forhindre skuffelse bemærkes, at de emner, der i det foreliggende arbejde beskrives eller vælges som eksempler, i første række er de jævnest tænkelige emner, hentet fra dagliglivets verden. Det er videnskabeligt strategisk klogt at begynde med det enkelte og mindst komplicerede og først senere give sig i kast med det mere komplicerede. Alt for ofte er der i psykologien udviklet synsmåder og anskuelser, uden at man har sikret sig, at de kunne anvendes inden for det mest simple og usammensatte².

Mit arbejde er af almindelig art, men til grund for det ligger bl.a. en række perceptionspsykologiske specialundersøgelser udført særlig i årene 1930-40. Selve disse undersøgelser og deres resultater har naturligvis ikke kunnet meddeles i dette arbejde.

De første undersøgelser drejede sig om perception af synsoplevede figurer, som kunne være af betydning for geometrien, undersøgelser som Edgar Rubin tilskyndede mig til, og som blev gennemført med støtte fra Carlsbergfonden. Allerede disse undersøgelser gav anledning til at tage en række problemer op angående erkendelsen i psykologisk belysning. Senere kom flere andre undersøgelser til. Hele tiden blev jeg ivrigt tilskyndet af Rubin, som selv anså perceptionspsykologiske undersøgelser for egnede til at fremdrage træk ved den menneskelige erkendelse, som man ellers ikke så let ville få øje på. Den inspiration og støtte, jeg fik fra Rubins side og de mange levende diskussioner med ham, har været af uvurderlig betydning for mit arbejde.

De førnævnte specialundersøgelser førte til en udvidelse af, hvad man i almindelighed forstår ved perception. Det kunne vises, at man med lignende metoder som dem, man hidtil har anvendt inden for perceptionspsykologien, kan arbejde med langt mere komplicerede genstande (emner), end dem man tidligere har arbejdet med. Der er ikke noget skarpt skel, men tværtimod en kontinuert glidende overgang mellem de hidtil studerede sanseligt anskueligt fremtrædende emner og de mere komplicerede dagliglivets emner og de emner, videnskab og erkendelse beskæftiger sig med. Den jævne næsten ubevidste dagliglivets erkendelse har væsentlige træk fælles med den mere bevidste, videnskabelige erkendelse. Herved kom jeg til at arbejde med „trinforskellige emner“ (trinlavere og trindhøjere emner). De trindhøje emners måde at fremtræde for os i vort bevidsthedsliv blev nærmere undersøgt og begreberne „fremtrædelsesmå-

¹Pladsmangel gør det desværre ikke muligt i ønskeligt omfang at tage stilling til andre erkendelsesteoretiske arbejder, hvor lignende problemer behandles. Måske bør jeg dog bemærke, at jeg selv erkendelsesteoretisk mest har været under indflydelse af den logiske positivisme, og at særlig denne retnings problemer har påvirket mig og tvunget mig til at tage stilling.

²Iøvrigt må det bemærkes, at jeg i det foreliggende arbejde helt har måttet udskøde beskrivelser og behandlinger af emner indenfor handlings- og viljeslivet og gemme undersøgelser, jeg her har foretaget, til en senere publikation.

de“ og „fremtrædelsesform“ indført. Ud fra disse synspunkter har det vist sig muligt at komme til en almindelig genstandslære eller emnelære, hvor den moderne matematiske topologi har vist sig frugtbar. Dette sidste har jeg dog kun kunnet gå meget lidt ind på i det foreliggende arbejde. Beskæftigelsen med de trindhøjere emner har ført til erkendelsesteoretiske overvejelser, hvorved en klar erkendelsesteoretisk placering af psykologien har vist sig mulig.

Læsere vil muligvis synes at arbejdets tredje del om erkendelse er af en lidt speciel filosofisk-erkendelsesteoretisk art og have svært ved at se, at bevidsthedslivet også belyses på denne måde. Men meningen er, ved enkelte udvalgte eksempler af erkendelsesteoretisk-matematisk art, at vise, hvorledes væsentlige emner fra den såkaldte eksakte videnskab kan føres tilbage til en jævn dagligdags beskæftigelse med jævne dagligdags emner. Da sådan beskæftigelse og sådanne jævne emner fra dagliglivet kan karakterisere bevidsthedsliv vil altså emner fra den såkaldte eksakte videnskab også kunne det.

Gennem årene har jeg – foruden med Rubin – haft lejlighed til at diskutere mine synspunkter med en række interesserede og har under disse diskussioner modtaget mange værdifulde tilskyndelser. Det er mig umuligt her at takke alle, men jeg må have lov at bringe en særlig tak til professorerne Jørgen Jørgensen, Louis Hjelmslev, Franz From, Paul Diderichsen og Alf Ross, universitetsadjunkt Martin Johansen og amanuensis Gerhard Nielsen, Københavns Universitet, og til professor André Mercier, Berns Universitet, professor Karl Popper, Londons Universitet og dr. Paul Feyerabend, Wien. En særlig tak må jeg bringe amanuensis Gerhard Nielsen for hans store arbejde med at gennemse manuskriptet og for mange gode råd med hensyn til redaktionen af arbejdet.

Del I

**PSYKOLOGISK
BESKRIVELSE OG NOGLE
AF DENS VANSKELIGHEDER**

INDLEDNING

En af de vigtigste forskningsmetoder inden for den erfaringsmæssigt arbejdende psykologi går ud på så nøje som muligt at beskrive det, der kan være os bevidst. Denne metode har i tidens løb gået under forskellige navne: introspektion, deskriptiv psykologi, fænomenologisk beskrivelse, oplevelsespsykologi o. l. Dens betydning fremgår af den i og for sig enkle indsigt, at viden om, hvad der overhovedet kan være os mennesker bevidst, må kunne fortælle os noget om bevidsthedslivet – psykologiens forskningsgenstand. Den viden, vi på denne måde skaffer os, bearbejdes og samarbejdes med anden viden, der kommer bevidsthedslivet ved, som f.ex. viden om fysisk-kemiske påvirkninger, der rammer vore perifere sansorganer, om neuro-fysiologiske processer, om menneskelig adfærd o.s.v, o.s.v.

Den oplevelsesbeskrivende metode synes enkel, fordi det materiale, den skal tilvejebringe, blot er vore oplevelser, sådan som de direkte foreligger, eller huskes, eller på een eller anden måde registreres (beskrives). Medens andre videnskabers metodiske tilvejebringelse af materiale undertiden kan være forbundet med meget store vanskeligheder og medens man her kan slås med meget komplicerede problemer, hvad angår resultaternes rigtighed og forskellige appelinstanter og den kontrol, de kan give anledning til – synes der ved den oplevelsesbeskrivende metode ikke at findes anden appelinstant, hvad angår resultaternes rigtighed end os selv (vores oplevelsesliv), vores ærlighed og hvad vi indbyrdes kan blive enige om.

Hvor enkel den oplevelsesbeskrivende metode således end kan synes at være, er sagen dog meget mere indviklet. Efterhånden som metoden har udviklet sig, er der nemlig i tilknytning til dens brug opstået en række vanskeligheder af mere filosofisk eller grundlagsmæssig natur, som jeg skal beskæftige mig med her i 1. del, kapitel III.

Betragter vi den oplevelsesbeskrivende metode historisk, er der ikke tvivl om, at den i sine tidligste faser mest anvendtes til at beskrive emner med et vist subjektivt præg (d.v.s. med et præg af at høre det opfattende subjekt til, eller være afhængigt af subjektet) : f.ex. fornemmelser, følelser og lignende. Man benævnte da også hyppigt metoden „introspektion“ for ligesom at betone, at man „vendte blikket indad“. Når man beskrev

sådanne subjektprægede emner, mente man, at man virkelig beskrev noget, der karakteriserede bevidsthedslivet, og man kaldte det beskrevne for „bevidsthedsfænomener“. Stod man overfor emner med et vist præg af objektivitet (d.v.s. med et præg af at høre omverdenen til, eller være uafhængig af det opfattende subjekt) som f.eks. former, farver o.s.v. opfattede man dem som „bevidsthedsfænomener“ ved at tænke sig dem opløst i fornemmelselementer, videnselementer eller lignende atomistiske bevidsthedsdannelser.

Efterhånden som helhedspsykologiske synspunkter gjorde sig gældende (f. ex. inden for gestaltpsykologien), indså man det uholdbare heri. Der opstod nu en tendens til at beskrive emner som helheder uden på forhånd at tænke sig dem sammensat af sjælelige mosaikdele, og man begyndte så småt at nærme sig dagliglivets emner i al almindelighed og at beskrive disse emner ikke som „bevidsthedsfænomener“, men som selve de emner, vi har at gøre med i dagliglivet. Og hermed begynder egentlig vanskelighederne.

Hele denne udvikling falder sammen med psykologiens udvikling fra elementpsykologi til helhedspsykologi, og det vil belyse vores problemstilling først at betragte denne udvikling nærmere.

Kapitel 1

UDVIKLINGEN FRA ELEMENTPSYKOLOGI TIL HELHEDSPSYKOLOGI

1.1 Psykologien som erfaringsvidenskab

Psykologien er som videnskabelig disciplin ældgammel. Man kan måske datere den allerede fra Platons dage. Men som en forsker, der konsekvent arbejder på erfaringens grund, er den ung. Først i forholdsvis nyere tid har den overvundet børnesygdomme, som f.ex. fysiken har overstået for allerede to-tre århundrede siden. For blot et par menneskealder siden *spekulerede* man mere over bevidsthedslivet, end man *erfaringsmæssigt undersøgte* det. Og når man endelig undersøgte det erfaringsmæssigt, var man meget beskeden i sine fordringer. Enkelte forskeres få og tilfældige erfaringer blev hævdet som almindelige love og straks gjort til udgangspunkt for luftige spekulationer. Nu er man ganske anderledes streng i sine fordringer. Man kræver et stort og omhyggeligt erfaringsmæssigt indsamlet materiale af kendsgerninger og stiller sig iøvrigt meget mere skeptisk over for spekulationer og forhastede teoridannelser.

Det siger sig selv, at med et sådant pludseligt krav om at have solid grund under sine påstande, måtte psykologiens forskningsområde i første omgang indskrænkes meget stærkt. Medens der før ikke var den ting angående sjælelivet, man ikke kunne have sin uforgribelige mening om, måtte man nu i hvert fald foreløbig indskrænke sig til områder, hvor det overhovedet var muligt at arbejde eksakt og præcist. Det blev i første række sansefornemmelsernes psykologi. Her var et område, hvor man forholdsvis nemt kunne anstille eksperimenter og i det hele taget arbejde nogenlunde erfaringsmæssigt eksakt. De store banebrydere blev her Fechner, Weber og Wundt. Lidt senere blev G. E. Müller den, der utrætteligt fremhævede den empirisk-eksperimentale metodes overlegenhed over

1. UDVIKLINGEN FRA ELEMENTPSYKOLOGI TIL HELHEDSPSYKOLOGI

tidligere tiders spekulativt-teoretiske metoder og iøvrigt udvidede forskningsområdet ud over sansefølelserne til også at omfatte forestilling og hukommelse. Det blev et stort felttog mod den såkaldte skrivebordspsykologi.

Det er tydeligt, at i reaktionen mod den ældre spekulative psykologi stod naturvidenskaberne fysik, kemi og fysiologi som de store forbilleder. Efterhånden tænkte flere forskere sig endog muligheden af at reducere psykologien næsten helt til naturvidenskab, nemlig fysiologi. Sådanne bestræbelser faldt iøvrigt godt sammen med den af Watson indledte amerikanske behaviorisme og med den af Pavlov indledte refleksiologi. Psykologi stod for disse revolutionære som noget vagt og tvivlsomt, fysik og fysiologi som noget eksakt og præcist. Kunne man blot reducere hele psykologien til undersøgelser af de fysiske-fysiologiske processer, ville alt være klart og nøjagtigt.

For beskrivelsespsykologien vil det her være særligt instruktivt at dvæle lidt ved perceptionspsykologien, som angår den del af bevidsthedslivet, der har med sansning at gøre og som var den disciplin, psykologien efter sin reaktion mod den spekulative psykologi som sagt først og fremmest begrænsede sig til. Her kommer tre faktorer på tale: den fysiske-kemiske påvirkning på sanseorganerne, de fysiologiske processer, dette giver anledning til og endelig de oplevelser, der resulterer heraf. Disse sidste skulle man gerne skaffe ud af verden, hvis den omtalte reduktion af psykologi til naturvidenskab skulle lykkes, og dette mente man nu også at kunne nogenlunde ved en meget elegant, men – som vi skal se – fuldkommen fejlagtig og ufrugtbar hypotese. I det følgende skal vi omtale dette meget kort og måske forenklet. Ofte er der nemlig hos forskerne kun tale om en mere eller mindre bevidst tendens i den omtalte retning, undertiden gør det sig dog mere udtalt og bevidst gældende; men vi fremstiller af pædagogiske grunde hypotesen i sin forenkledte og derfor måske lidt overdrevne form.

1.2 Læren om de rene sansedata, mosaikpsykologien og den naive realisme

1

Blandt alle mulige sanseligt anskuelige emner vælges en særlig gruppe ud, som kaldes de rene sansedata (die reinen Sinnesempfindungen). Denne gruppe er bestemt på følgende måde: Mellem et emne i denne gruppe og den tilsvarende perifere fysiske-fysiologiske påvirkningssituation skal der være en vis strukturoverensstemmelse. Lad os tage et eksempel, nemlig den synsoplevede størrelse. Hold Deres hånd ca. 10 cm fra øjnene og fjern den derefter til omtrent den femdobbelte afstand. De vil da se, at hånden

¹Jfr. iøvrigt W. Köhler: *Psychologische Probleme* 1933, Kapitlet: Die Lehre von der reinen Sinneserfahrung. S. 43 ff.

ser nogenlunde lige stor ud til trods for, at nethindebilledet er blevet 5 gange så lille. Der er altså ingen strukturoverensstemmelse mellem oplevet størrelse og den perifere fysisk-fysiologiske påvirkningssituation, og der er altså under disse omstændigheder ikke tale om et rent sansedatum. Betragt nu hånden med eet øje og fjern den ligesom før til omtrent den femdobbelte afstand. De vil nu se, at håndens størrelse ændrer sig betydeligt. Særlig kraftig bliver ændringen, hvis De betragter hånden monokulart og gennem et lille hul i en skærm: det, De nu ser, nærmer sig meget til et rent sansedatum. På lignende måde søgte man overalt inden for alle sanseområder ved særlige forsøgsopstillinger at komme til at opleve sådanne emner, hvor der er strukturoverensstemmelse mellem oplevet emne og den tilsvarende fysisk-fysiologiske påvirkningssituation, og kaldte dem rene sansedata.

Den førnævnte hypotese gik ud på følgende. Vi *oplever* egentlig kun de rene sansedata. Dette blev hævdet ganske dogmatisk. Alle andre oplevede emner opstår af disse rene sansedata ved, at der til dem ligesom er „adderet“ erhvervet viden og nedfældet erfaring. Det følger heraf, at man egentlig kun behøver at interessere sig for at studere de perifere fysisk-fysiologiske påvirkningssituationer. Og det gjorde man. Alle andre emner var jo bare en simpel afledning af disse rene sansedata, og denne afledning mente man ikke, det var nødvendigt at interessere sig særligt for.

Hele denne synsmåde medførte nu to væsentlige ulemper. For det første tabte man interessen for alle andre oplevede emner end de rene sansedata, og for det andet tabte man desværre i forbindelse hermed tillige interessen for overhovedet at prøve den omtalte hypotese. Denne hypoteses berettigelse hviler altså *ikke* på en empirisk indstilling og metode. Den før beskrevne reaktion mod den ældre spekulative psykologi var meget radikal (og for radikal, idet den forsøgte helt at reducere psykologien til fysik og fysiologi), men alligevel hvilede den på en spekulativ forudsætning.

Den omtalte synsmåde støttede den såkaldte elementpsykologi eller mosaikpsykologi. Dagliglivets oplevede emner forklarede som sammensat af en mosaik af rene sansedata, hvortil der var associeret viden eller nedfældet erfaring. Dette stemte med den ældre associationspsykologi og med Pavlovs betingede reflekser. Desuden antoges der mellem hvert sansedatum og den fysisk-fysiologiske påvirkningssituation een-tydig overensstemmelse, for det første i den førskindrede betydning og for det andet i den forstand, at der til hvert sansedatum svarede en fysisk stimulus og omvendt. Dette var den berømte *konstantantagelse*.

Læren om de rene sansedata og den dermed forbundne mosaik-psykologi står i en ejendommelig overensstemmelse med den *naive realisme*, som vel ikke kan siges at være nogen egentlig filosofisk retning, men er den synsmåde, der behersker dagliglivets menneske, som mener at opleve omverdenens emner, sådan som de virkelig i sig selv er beskafne. Væggens farve *opleves* som objektivt eksisterende derhenne på væggen uafhængigt

1. UDVIKLINGEN FRA ELEMENTPSYKOLOGI TIL HELHEDSPSYKOLOGI

af os. Vinduets firkantede form opleves som noget virkeligt, der eksisterer uafhængigt af iagttageren. Når vi føler, at noget er varmt eller koldt, oplever vi varmen eller kulden som virkelig tilhørende genstanden uafhængigt af os. Når vi føler, at noget er hårdt eller har en bestemt form, oplever vi hårdheden eller formen som hørende genstanden til uafhængigt af os selv. Når vi oplever en lyd, opleves den som værende derude i rummet uafhængigt af os selv og værende netop sådan beskaffen, som vi hører den o.s.v., o.s.v. Der er ikke tale om, at vi oplever de elektromagnetiske svingninger, der rammer øjet, når vi ser en form eller farve, eller de molekylære bevægelser, der rammer sanseorganerne, når vi oplever, varme, kulde, hårdhed eller form.

Vi oplever intet af det, fysikeren siger, virkeligt eksisterer; men det, vi oplever, oplever vi som virkeligt eksisterende og eksisterende uafhængigt af os selv. Vi aner ikke i dagliglivet, at vi (eller rettere vort centralnervesystem) faktisk på en måde laver alle de oplevede emner selv: de oplevede farver og former, de oplevede temperaturer, de oplevede toner o.s.v., ja selv det oplevede rum. Det er derfor, man kalder denne form for realisme naiv.

Den naive realisme svarer ganske godt til læren om de rene sansedata og mosaikpsykologien tilligemed konstansantagelsen. Den strukturelle overensstemmelse mellem fysisk stimulus og rent sansedatum er i den naive realismes ånd, med dens opfattelse af mennesket som blot et passivt registrerende instrument, omtrent som et fotografiapparat, der registrerer omverdenen, som den er.

1.3 Helhedspsykologien og frigørelsen fra mosaikpsykologien

Frigørelsen fra læren om de rene sansedata og mosaikpsykologien fremkom især med arbejder af Benussi, Katz, Rubin samt den såkaldte gestaltpsykologiske skole, f.eks. Wertheimer, Kahler, Koffka og deres elever.

Man undersøgte direkte en række i dagliglivet naturligt forefundne, sanseligt anskueligt oplevede emner uden på forhånd at gå ud fra, at de kunne reduceres til kombinationer af rene sansedata. Man beskrev dem nøje og undersøgte omhyggeligt, under hvilke påvirkningsbetingelser de fremkommer, altsammen uden mindste hensyntagen til ældre synsmåder. Det viste sig herved, at man i almindelighed slet ikke kan aflede dagliglivets oplevede emner af en vis gruppe rene sansedata på den tidligere beskrevne måde. Det var for en række sanseligt anskueligt oplevede emner umuligt at påvise, at visse rene sansedata egentlig opleves, medens resten kommer til som et supplement af nedfældet erfaring. Tænk f.eks. på forsøget før med hånden. Ser De på hånden med begge øjne, varierer den næsten ikke i størrelse, når De nærmer og fjerner den. Ser De kun på den med eet øje, varierer den meget mere. Deres viden er dog den

samme i de to tilfælde! De naturligt forekommende emner i dagliglivet er i den skønneste uoverensstemmelse med de perifere påvirkningssituationer, hvilket nu indrømmes og ikke søgtes bortforklaret. F.eks. varierer den oplevede størrelse af genstande i nærrummet slet ikke proportionalt med de tilsvarende nethindebilleder. Lader man blikket vandre frem og tilbage, opfører nethindebillederne den vildeste dans hen over nethinden, og alligevel *opleves* de tilsvarende genstande som værende i ro. Et stykke kul belyst af solen *ser* stadig sort ud, og et stykke kridt i skygge inde i stuen ser stadig hvidt ud, selv om kullet udsender mere lys end kridtet o.s.v. o.s.v.

Efter denne indsigt måtte man tænke sig, at der i *den mere centrale* del af nervesystemet foregår en kraftig forarbejdning af de perifere nerveprocesser, der er sat i gang af den fysiske påvirkning. For den sproglige simpelhed skyld kalder vi dette en forarbejdning af påvirkningen. Resultatet af denne forarbejdning er alt det, vi oplever, – de oplevede farver, de oplevede former, de oplevede lyde, de oplevede temperaturkvaliteter, det oplevede rum o.s.v., o.s.v. Den gamle opfattelse, ifølge hvilken de forskellige påvirkningsstimuli hver især uafhængigt af hinanden svarer til et strukturoverensstemmende sansedatum, kom i stærk modstrid med det nye. Konstans-antagelsen kom i en kraftig modvind. Vi kan måske bedst illustrere dette med et eksempel:

Lad os dele et liniestykke i to lige store stykker. Føjer vi derefter de såkaldte Müller-Lyerske illusionsmotiver til, vil stykkerne nu ikke længere opleves som lige store.

Man kan heraf slutte, at en enkelt påvirkningsstimulus ikke forarbejdet til det sanseligt anskueligt oplevede emne uafhængigt af de andre samtidigt forhåndenværende påvirkningsstimuli; men at der gælder den fundamentale lov, at *en påvirkning forarbejdes på en måde, der er afhængig af hele påvirkningssituationen*. Gyldigheden af denne lov kan vises ved utallige eksempler. Den Müller-Lyerske illusion kendte man naturligvis allerede længe før reaktionen mod mosaikpsykologien og konstansantagelsen, og man kan egentlig sige, at den og en række lignende fænomener generede psykologerne meget. Man prøvede, hvad den Müller-Lyerske illusion angår, at klare sig med at sige, at *egentlig* oplever vi de to liniestykker som lige store, vi tror blot at opleve dem som ulige store, eller vi fælder en forkert dom over dem (en forklaring på linie med påstanden om, at vi egentlig kun oplever de rene sansedata, men tror at opleve meget mere).

Det er også påfaldende, at man altid talte om de geometrisk-optiske *illusioner*. Der ligger heri en forventning om, at man burde opleve no-

1. UDVIKLINGEN FRA ELEMENTPSYKOLOGI TIL HELHEDSPSYKOLOGI

get, der er i struktureverensstemmelse med påvirkningssituationerne på de perifere sanseorganer. Og når man ikke gør det, er der altså tale om en illusion. Disse geometrisk-optiske illusioner er blevet meget indgående undersøgt. De har fængslet og irriteret. Derimod har man ikke i nær så høj grad undersøgt det nok så interessante problem, hvorfor de stimuli, der udgår fra to fysisk lige lange linier under normale omstændigheder forarbejdes til oplevede lige lange linier. Det er i og for sig lige så mærkeligt, som at de under særlige omstændigheder (nemlig ved tilføjelse af illusionsmotiverne) forarbejdes til oplevede ikke lige lange linier.

Man kan sige, at mosaiksynspunkterne, således som de i det foregående er skildret inden for perceptionspsykologien, gjorde sig gældende overalt i psykologien. F.ex. tænkte man sig hele sjælelivet sammensat af tre grundbestanddele: vilje, følelse og erkendelse, og følelserne tænkte man sig sammensat af lyst-elementer, ulyst-elementer og erkendelses-elementer i forskelligt blandingsforhold o.s.v. På samme måde er der ingen tvivl om, at frigørelsen fra mosaiksynspunkterne og indførelse af de såkaldte helhedssynspunkter inden for perceptionspsykologien har bredt sig til den øvrige psykologi.

Kapitel 2

BESKRIVELSE AF HELHEDER

2.1 De såkaldt fænomenologiske beskrivelser

De nye synspunkter, der fremkom ved reaktionen mod atomistisk psykologi, specielt mod læren om de rene sansedata, gav anledning til helt nye forskningsmetoder, bl. a. de såkaldte fænomenologiske beskrivelser. Det gælder her om så nøje som muligt at beskrive det, der i en given situation er os bevidst og ikke noget, som vi måske i en anden situation ville sige var det, der egentlig forelå, eller som måske andre personer ville sige var det, der egentlig forelå.

Selv om nu de iagttagelsessituationer, der omtales og tænkes på i det følgende, er de jævnest tænkelige, hentet fra den jævreste dagliglivets verden, vil der ofte alligevel blive brugt en måske ikke helt jævn terminologi. Jeg bruger således talemåder som, „at man perciperer emnerne“, „at man oplever emnerne“, „at emnerne er i bevidstheden eller i bevidsthedslivet“ og lignende vendinger for at udtrykke, at noget er os bevidst, at vi f.eks. ser et bord, hører telefonen ringe, lugter at noget brænder, tænker på, hvad et uåbnet brev indeholder, o.s.v., o.s.v.

Min måde at tale på forudsætter *ikke* eller indebærer *ikke* et mystisk begreb: „bevidsthed“ og et andet mystisk begreb: „genstand“ og et endnu mere mystisk begreb: „relation mellem bevidsthed og genstand“, selv om mine sætninger rent grammatisk kunne synes at forudsætte sådan noget. Ved denne måde at tale på vises der direkte hen til dagliglivets emner og situationer, sådan som de foreligger for os i dagliglivet, og ikke til noget som helst andet. Denne måde at tale på vil i hvert fald blive brugt i dette arbejde. Herved adskiller jeg mig fra flere filosofiske retninger, der også kalder sig fænomenologiske.

Den fænomenologiske indstilling inden for psykologien har sikkert været under indflydelse af en nogenlunde samtidig filosofisk retning, nemlig

den Husserl'ske fænomenologi.

På en måde kan man sige, at Husserl grundlagde fænomenologien (som vel måske nok er begyndt af Brentano), men han brugte den dog i højere grad til at lappe på sin egen tids filosofi, i stedet for at begynde helt forfra. Andre filosofiske skoler benytter også ordet fænomenologi. Således dukker ordet ofte op i den nyeste tid inden for den eksistentia- listiske filosofi, men på en ret uklar måde. I eksistentialismen er der i hvert fald ikke tale om den samme jævne brug af ordet, som man træffer inden for fagspsykologien og som er den, der anvendes i det foreliggende arbejde.

Man kunne overveje helt at lade ordet fænomenologi glide ud af fag- psykologien, så belastet som det efterhånden er blevet, men det er svært at finde et andet ord og i det hele taget betænkeligt at ændre terminologi. Ordet bruges nemlig allerede ret udstrakt i nyere psykologi. Af dets gode sider kan følgende fremhæves. Fænomen betyder genstand i videste be- tydning, eller det som vi senere vil betegne som emne (efter Høffding) og fænomenologi beskrivelse af selve genstanden (eller emnet) som er os bevidst. Jeg kunne måske også have indført glosen: emnologi, men den vil virke fremmedartet og desuden være vanskelig at oversætte.

Husserl blev ofte beskyldt for psykologisme, og han vendte sig me- get stærkt derimod ved at hævde, at fænomenologien ikke er psykologi, men en selvstændig disciplin helt uafhængig af psykologien. Hertil er at sige, at de eneste, der egentlig dyrker fænomenologi, sådan som vi i det foregående har skildret det, er fagspsykologer, men derfor behøver fænomenologi ikke at være identisk lig med psykologi. Psykologen *får brug* for fænomenologiens resultater i det øjeblik, han ud fra de *fysisk- fysiologiske påvirkningssituationer* og *resultaterne* af forarbejdningerne af disse påvirkninger, d.v.s. den fænomenologisk oplevede omverden, vil slutte noget om strukturen af de tilsvarende psyko-fysiologiske forarbejd- ningsprocesser. Man kan sige, at fænomenologien først indgår i den psy- kologiske metodik i det øjeblik, man opfatter den fænomenologisk givne omverden som et psyko-fysiologisk forarbejdningresultat af visse fysiske påvirkninger og mener, at de psyko-fysiologiske forarbejdningers struktur må præge forarbejdningresultatet. I sig selv er fænomenologien altså ikke nogen psykologisk disciplin, og vi skal få at se, at den kan have betydning for andre videnskaber end psykologien.

2.2 Om mangelen på fænomenologiske beskrivelser af mere komplicerede emner

Vi er ved reaktionen mod mosaikpsykologien, læren om de rene sansedata og med inddragelsen af fænomenologien i psykologiens metodik kommet ud over den naive realisme. I kraft af de nye synspunkter anser vi ikke det, vi oplever, for en tro kopi af tingene, som de virkelig er, men som

2.2. Om mangelen på fænomenologiske beskrivelser af mere komplicerede emner

resultat af uhyre komplicerede psykofysiologiske forarbejdningsprocesser. Imidlertid må jeg indrømme, at jeg i alt det foregående har skematiseret lidt i den historiske skildring af psykologiens udvikling på disse punkter. Ved frigørelsen fra læren om de rene sansedata har jeg måske givet indtryk af, at den skete *på een gang*, og at man da på een gang overvandt mosaikpsykologien helt. Sådan gik det ikke til. For det første skete frigørelsen kun lidt efter lidt. Og for det andet er den faktisk den dag i dag i visse retninger ikke helt fuldbyrdet endnu.

Helhedspsykologien (herunder gestaltpsykologien) og de andre „revolutionære“ psykologer beskæftiger sig nemlig nok med de to metoder: for det første fænomenologiske analyser af emner, og for det andet med psyko-fysiologiske fortolkninger ud fra de fysiske påvirkningers og de oplevede emners fænomenologiske struktur – det sidste kalder de for *funktionelle analyser* – men disse funktionelle analyser har hyppigst domineret alt for meget over de fænomenologiske analyser. Der har i de funktionelle overvejelser alt for ofte sneget sig teoretisk-spekulative forudsætninger ind i langt større omfang, end den fænomenologiske analyse kunne bære.

Med frigørelsen fra mosaikpsykologien forlod man de isolerede sansefornemmelser og gav sig i kast med emner af mere omfattende natur. Man studerede farver på en mere livsnær måde, farver sådan som vi har med dem at gøre i dagliglivet, og ikke farver set gennem huller i skærme eller i det hele taget under unaturlige forsøgsbetingelser. Man studerede former som helhedsdannelser og ikke som sammensat af mosaikdele, men som regel alligevel kun fladeformer. Man studerede lyde, temperaturkvaliteter, bevægelser o.s.v., o.s.v., alt sammen som helhedsdannelser, men det var alligevel kun emner på et vist lavere erkendelsestrin. Man gav sig ikke i kast med emner på et højere erkendelsestrin. En mængde af dagliglivets emner af mere sammensat og omfattende karakter lod man ligge. F.ex. træer, huse, mennesker, stole, borde, bevægelse når del var menneskers og dyrs handlinger, både andres og egne bevægelser og handlinger, hørte sætninger, oplevet kausalitet (som dog Michotte har gjort indledende studier til), en mængde oplevede mekaniske kvaliteter, oplevet kraft, oplevet inertie, oplevet energi, oplevet rum, til dels også oplevede tidskvaliteter af højere natur, og mange, mange flere, for slet ikke at tale om f.ex. emner af højere videnskabelig natur, hvor man dog også skulle spørge om, hvordan man kan have med dem at gøre oplevelsesmæssigt, hvordan de fænomenologisk fremtræder for os. Om alle disse højere emner var det ligesom en stiltiende forudsætning, at de fremkommer af de emner, som helhedspsykologerne studerede, omtrent på samme måde som disse emner efter mosaikpsykologernes mening fremkom af de rene sansedata, altså ved at der kom et supplement til af viden og nedfældet erfaring.

Revolutionen er altså endnu ikke blevet helt gennemført. En af årsagerne hertil er, at fænomenologien trods alt endnu ikke i tilstrækkelig høj grad er kommet til at indgå i psykologiens metodik. Der er flere grunde:

For det første kan det være overordentlig vanskeligt at gennemføre fænomenologiske analyser af dagliglivets emner, fordi det sprog, man skulle synes var ligetil at anvende, nemlig dagliglivets sprog, er behæftet med en række svagheder, hvad jeg skal gå nærmere ind på i det følgende afsnit.

For det andet er der, som allerede nævnt i indledningen, en række vanskeligheder forbundet med den fænomenologiske metode af mere erkendelsesteoretisk-filosofisk natur, hvad jeg vil belyse i næste kapitel.

2.3 Det sprog, der står til rådighed for fænomenologiske beskrivelser

Hvis man vil drive fænomenologiske studier, må man have et sprog til sin rådighed for at beskrive, hvad man oplever. Det mest nærliggende er at forsøge at benytte dagliglivets sprog. Her møder vi imidlertid en stor vanskelighed i den omstændighed, at dagliglivets sprog er *naivt realistisk*. At det er det, er naturligvis ikke så underligt, da det vel er blevet til ved vor kontakt med dagliglivets emneverden. Det kan bedst straks oplyses, hvad jeg mener, ved hjælp af et eksempel, nemlig en situation, som jeg virkelig engang har oplevet. Jeg besøgte professor N. N. en eftermiddag og sagde til ham: „Jeg så Deres kone ved jernbanestationen i formiddags“. N.N. svarede: „Det kan ikke passe, for min kone har været hjemme hele formiddagen“. For at udtrykke, at jeg så hende lyslevende, selv om det i dagliglivets brug af ordet var en fejltagelse, sagde jeg: „I fænomenologisk forstand vil jeg i hvert fald hævde, at jeg så Deres kone,“ hvad han for resten ikke rigtig ville gå med til.

Det blev mig klart, at dagliglivets ord „at se“ ikke uden videre kunne bruges til fænomenologiske beskrivelser. Det måtte enten erstattes med et andet ord eller også måtte brugen af det fastlægges på en anden måde end den sædvanlige i dagligsproget. På samme måde går det med alle perceptionsverberne: at se, at høre, at føle, at lugte, at smage o.s.v. I dagligsproget betegner de mere end det, man blot oplever, nemlig også noget, der i fysisk forstand skal kunne bekræftes. Vil man bruge dem til fænomenologisk beskrivelse, må man definitionsmæssigt ændre brugsreglerne. Det vil jeg forsøge at gøre i det følgende.

Lad mig sammenfatte og beskrive alle situationer, hvor emner er os bevidst¹ ved at sige, at emnerne „fremtræder“ for os, „foreligger“ for os eller at vi „oplever“ emnerne.

Jeg fastsætter da følgende sprogbrug. Når et emne fremtræder for os, mener vi netop det emne, vi bevidst oplevelsesmæssigt beskæftiger os med, og ikke et andet emne, som eventuelt i en eller anden herfra forskellig betydning kunne siges at foreligge.

¹Altså f.ex. situationer, hvor vi siger, at vi ser, hører, føler noget o.s.v. eller situationer, hvor vi forestiller os, tænker os noget eller situationer, hvor vi hører tale om noget, læser noget o.s.v. o.s.v.

Hvis vi som dagliglivets mennesker uden kendskab til fysik f.ex. taler om en farve og siger, at den i en vis situation foreligger, *ses*, så mener vi kun den sette farve og ikke de elektromagnetiske svingninger, en fysiker eventuelt ville sige var det emne, der „virkelig“ foreligger eller fremtræder. Og hvis vi taler om, at elektromagnetiske svingninger foreligger eller fremtræder, så mener vi ganske på samme måde netop *de* elektromagnetiske svingninger, som fysikken har defineret på en eller anden bestemt måde og i en bestemt situation mener at have med at gøre, og ikke de fysiske foreteelser, en fysiker måske om 500 år vil hævde, var det emne, der virkelig forelå. Det følger f.ex. heraf, at hvis der foreligger et emne, og det til et vist tidspunkt viser sig at være, hvad man i dagligsproget kalder en illusion, hvorved emnet ophører med at foreligge, og et andet emne fremtræder, så siger vi udtrykkelig, at det første emne forelå indtil det nævnte tidspunkt, hvorefter det andet emne fremtrådte.

Der forekommer flere terminologiske vanskeligheder ved den fænomenologiske beskrivelse, og nogle kan først løses, efterhånden som beskrivelsen skrider frem. Ofte møder man emner og kvaliteter, som det næsten ikke er muligt at beskrive i dagligsproget. For at tage et eksempel kan det være overordentlig vanskeligt at beskrive visse simple, synsoplevede former såsom trekanter, kvadrater, når de perciperes med perifert syn. I sådanne tilfælde må man skabe en ny terminologi. I andre tilfælde møder man fænomenologisk givne forskellige emner, der i dagligsproget har samme navn. Når man f.ex. efter at være kommet ud over den naive realisme skelner skarpt mellem fysiske emner og oplevede emner, vil man ofte se, at de har samme navn. For at tage et eksempel kan rethed betyde rethed i fysisk-geometrisk forstand, eller det kan betyde sanseligt anskueligt oplevet rethed, nemlig rethedsudseende. Rethedsudseendet spiller, som Rubin gør opmærksom på, overhovedet ingen rolle for den fysisk-geometriske rethed. Det kan man overbevise sig om ved følgende tankeeksperiment. Fysisk-geometrisk rethed kan man konstatere ved at dreje en linje om to faste punkter; hvis alle andre punkter bliver liggende, er linjen ret i fysisk-geometrisk forstand. Men denne prøve kan man også udføre med et par briller for øjnene, der helt deformerer rethedsudseendet. Vi kan altså ikke uden videre bruge ordet: „rethed“, men må præcisere det nærmere. Sådan går det med mange andre ord, f.ex. varme, kulde, lys, toner, sanseligt anskueligt oplevet kausalitet og fysisk kausalitet, fysisk-geometrisk rum og sanseligt oplevet rum, sanseligt anskueligt oplevet identitet og identitet i højere forstand.

Disse termini (fremtræde, foreligge og opleve) sammenfatter og beskriver alle de situationer, hvor emner er os bevidst.

I det følgende afsnit skal jeg nøjere definere, hvad jeg vil forstå ved ordet emne.

2.4 Om ethvert „noget“ som kan være os bevidst

Ethvert „noget“, som kan være os bevidst, vil jeg – efter Høffdings forslag – kalde et emne. Et emne kan således være en fornemmelse som f.ex. kløe, svie, smerte o.s.v., eller det kan være en oplevet egenskab ved en ting som f.ex. en farve, en form, en temperaturkvalitet o.s.v., eller det kan være forhold mellem ting, som f.ex. deres indbyrdes afstande eller deres indbyrdes størrelsesforhold o.s.v., eller det kan være en stol, et bord, et træ, et menneske, eller det kan være en mere videnskabelig bestemt ting, såsom elektrisk strøm, natriumatomet, en historisk begivenhed som Napoleons fødsel, reformen filmen eller verdenskrigen o.s.v., det kan være et begreb som retfærdighed, det absolutte nulpunkt, en ideal luftart, eller det kan være en påstand som Pytagoras' læresætning eller det kan være et kunstværk, eller en følelse såsom sorg, vrede o.s.v., o.s.v. i en uendelighed.

Når jeg siger, at et emne er os bevidst, mener jeg enten, at vi sanser det eller iagttager det eller føler det, eller at vi tænker på det eller taler om det, f.ex. påstår noget om det, eller at det står for os som værende eller ikke værende, eller at vi elsker det, hader det, frygter det eller længes efter det, drømmer om det o.s.v., o.s.v.²

En gruppe af emner vil jeg kalde en emneverden (undertiden et emnefelt), og vi kan da tale om den for et menneske i et enkelt øjeblik tilstedeværende emneverden, eller vi kan tale om det pågældende menneskes emneverden i det hele taget som gruppen af de emner, der overhovedet kan være den pågældende bevidst.

²I et foredrag: „Kritiske bemærkninger til professor Tranekjær Rasmussens emnelære“ holdt i Selskabet for Filosofi og Psykologi den 5. februar 1955 (trykt som manuskript i Nordisk Psykologi 1955), har professor Alf Ross på klar og skarp måde bl.a. kritiseret, at jeg i min begrebsdannelse „opleven“ eller „væren os bevidst“ indbefatter sådanne emner, om hvilke man „kun kan tale“. Ross mener, at videnskabelige emner ikke behøver at være andet end begrebsdannelse, hvor begreberne i det væsentlige kun er at opfatte som udtryk for sproglig vedtægt, en opfattelse, som i visse henseender står den „logiske positivisme“ nær, og synes de, det er uheldigt at sige, at sådanne emner „opleves“ eller „er os bevidst“. Jeg skal senere komme nærmere ind på denne kritik og vil her nøjes med følgende bemærkning til læserens foreløbige orientering. Det er en kendsgerning, at der f.ex. i fysiske lærebøger eller afhandlinger tales om fysiske emner, som noget, der ikke blot „tales“ om. Disse fysiske emner anses (med rette eller urette) af de pågældende forskere som virkeligt eksisterende uafhængigt af os i omverdenen, selv om disse forskere nok er klare over, at megen „begrebskonstruktion plus sproglige vedtægter“ knytter sig til sådanne emner. Alene af hensyn til alle disse mennesker synes jeg, at man må fastholde mit terminologiske forslag angående „væren os bevidst“. I de tilfælde, hvor forskere ved beskrivelsen af deres „videnskabelige emner“ må fastholde, at de i disse emner kun kan se begrebsdannelse plus sproglige vedtægter tilgængelig for logisk analyse, da er disse forskeres „væren sig de videnskabelige emner bevidst“ karakteriseret ved denne beskrivelse, og deres bevidsthedsliv på dette punkt tillige karakteriseret. At indføre en særlig terminologi for disse sidste tilfælde er efter min mening overflødig, ja endog upraktisk, også fordi grænserne mellem dagliglivets emner og mere videnskabeligt bestemte emner kan være så flydende, med kontinuert glidende overgange.

Nogle emner har en relativ usammensat karakter, f. ex. en oplevet farve eller en oplevet temperatur, andre emner har en mer eller mindre sammensat karakter, f.ex. en firkant, inden for hvilken man kan tale om flere andre emner af en vis selvstændig karakter, f.ex. 4 vinkelspidser, 4 sider o.s.v.

En særlig betydningsfuld klasse af emner kommer vi til på følgende måde. Emnerne i vore emneverdener står aldrig absolut isolerede; de har på mange forskellige måder og i forskellig grad noget at gøre med hinanden. Vi siger, at de står i forhold til hinanden eller i sammenhæng med hinanden, eller at der består „relationer“ mellem dem. To byer f.ex. ligger i en vis afstand fra hinanden. Tre linier står måske i det forhold til hinanden, at de danner en trekant. To mænd står i fader-søn forhold til hinanden. To træer står f. ex. i det forhold til hinanden, at det ene er højere end det andet. En gruppe emner står i det forhold til hinanden, at de tilhører en og samme klasse, nemlig den pågældende gruppe. To begivenheder står måske i det forhold til hinanden, at den ene er årsag til den anden o.s.v.

Relationerne, forholdene mellem emnerne, udgør en særlig vigtig klasse af emner. Uden den ville vor emneverden være et kaos, hvor emnerne stod isoleret og ikke havde noget med hinanden at gøre. Ingen erkendelse ville være mulig.

Nu er det meget forskelligt, hvor isolerede emner kan være, og hvor meget de kan have med mange andre emner at gøre. Det mindste, to emner kan have med hinanden at gøre, er det, blot at tilhøre klassen: emner, altså det, blot at kunne være os mennesker bevidst. En vis klasse af emner står i meget stærk sammenhæng med mange andre emner, nogle måske med alle andre emner. Dette gælder f.ex. emner af yderst almen karakter, som filosofien særligt beskæftiger sig med. Som eksempler kan nævnes emnerne relation, identitet, forskel, gyldighed, ugyldighed, tid, rum, eksistens, objektivitet, subjektivitet o.s.v.

Emnerne objektivitet og subjektivitet står i forbindelse med uhyre mange andre emner. Nogle emner fremtræder umiddelbart med et stærkt præg af subjektivitet (d.v.s. af at høre det opfattende subjekt til eller være afhængigt af subjektet). Dette gælder f.ex. fornemmelser (kløe, svie, smerte o. s. v.) eller følelser eller forestillingsbilleder.

Andre emner fremtræder med et stærkt præg af objektivitet (d.v.s. af at høre omverdenen til, eller være uafhængigt af det opfattende subjekt). Dette gælder f.ex. mange af dagliglivets ting eller relationer mellem disse ting, og det gælder navnlig mere naturvidenskabeligt bestemte ting, hvor objektiviteten er noget strengere og mere omfattende end dagliglivets umiddelbart givne objektivitetspræg.

Om mere videnskabeligt bestemte ting gælder det iøvrigt, af de i en særlig høj grad står i relation til mange andre emner, ja, at det endog er et væsentligt særkende ved videnskabelig forsken at nå frem til en verden, hvor der er størst mulig sammenhæng mellem emnerne.

2. BESKRIVELSE AF HELHEDER

Har man fået fastlagt en sprogbrug til fænomenologisk beskrivelse efter de i det foregående groft angivne linier, kan man give sig i lag med den før omtalte opgave, nemlig fænomenologisk at beskrive emner af højere natur, end de af helhedspsykologerne og deres samtidige beskrevne. Og man kan måske også gøre den fænomenologiske beskrivelse mere dybtgående. I 2. del skal anføres nogle eksempler herpå, men forinden må jeg dog tage stilling til de vanskeligheder af mere erkendelsesteoretisk-filosofisk natur, der er forbundet med selve grundlaget for anvendelsen af en fænomenologisk metode.

Kapitel 3

NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

Som tidligere omtalt er der i tilknytning til brugen af den oplevelsesbeskrivende metode – og efterhånden som metoden har udviklet sig – opstået en række vanskeligheder af mere filosofisk natur. Disse fundamentale problemer skal behandles i dette kapitel.

3.1 Om genstanden som „bevidsthedsfænomen“ i modsætning til „selve genstanden“

Med den i forrige kapitel indførte terminologi kan jeg nu behandle den første af de tidligere omtalte vanskeligheder ved brugen af den oplevelsesbeskrivende eller fænomenologiske metode, nemlig tendensen til at sondre mellem „genstanden som bevidsthedsfænomen“ og „selve genstanden“.

For mange mennesker vil det være en absurd tanke, at det træ, det hus, den stol, som man har med at gøre i dagliglivet også skulle kunne karakterisere bevidsthedslivet. Sådanne mennesker vil hævde, at det må være et til træet, huset eller stolen svarende „bevidsthedsfænomen“ af en eller anden art, der karakteriserer bevidsthedslivet. Det kan ikke være selve disse emner fra dagliglivet, men det må være de til disse emner svarende „bevidsthedsdannelser“, der siger noget om bevidsthedslivet.

Men hvordan bærer disse mennesker sig ad med at skelne mellem „bevidsthedsdannelserne“ eller „bevidsthedsfænomenerne“ og „selve genstanden“ uden at „selve genstanden“ er dem bevidst og altså dermed ifølge deres egen sprogbrug må siges at være et bevidsthedsfænomen? Hvordan kan man hævde, at „bevidsthedsfænomener“ er en slags udgangspunkter,

3. NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

som ved en tydning eller en eller anden fortolkning viser hen til „selve genstanden“, uden at denne også på een eller anden måde må være en bevidst? Ikke uden at vrøvle vil jeg for alvor kunne hævde, at den stol, der er mig bevidst ved at jeg ser den, føler den, tænker på den o.s.v., er noget andet end ... ja, end hvad? da vel ikke end stolen?

Baggrunden for at så mange sondrer mellem „bevidsthedsfænomenerne“ og „selve genstandene“, og det, der skaber de vanskeligheder, denne sondring medfører, er sikkert bl.a. at et emne, der har præg af at høre omverdenen til også for de fleste står som eksisterende, når det ikke opleves, og hvad kan det så have med bevidsthedslivet at gøre? Men her glemmer man ofte, at man, når man tænker sig omverdensemnerne eksisterende uden at blive oplevet af nogen, da netop tænker sig dem eksisterende med den beskaffenhed, de har *når de opleves*. Tænk f.ex. på en ting eller denne tings farve. Problemet behandles nærmere i 4. del.

At skelne mellem emner som bevidsthedsdannelser i modsætning til „selve genstandene“ beror på en fejltagelse, som jeg i det følgende vil benævne den *solipsistisk-realistiske fejltagelse*¹, (fejltagelsen kaldes solipsistisk, fordi der tales om „bevidsthedsdannelser“ uafhængig af omverdenen og „realistisk“, fordi der tales om „selve genstanden“ uafhængig af bevidsthedslivet).

Flere filosoffer har gennem tiderne beskæftiget sig med problemet om forholdet mellem „bevidsthedsfænomenerne“ og „selve“ emnerne eller i hvert fald lignende problemer, men det vil føre for vidt at give en historisk oversigt. Blot kan der være grund til at fremhæve Berkeley, som så stærkt understreger, at det er meningsløst at tænke sig f.ex. tingsverdenen så at sige dubleret, så at en ting både skulle kunne tænkes at foreligge inden for bevidsthedslivet og foreligge uden for og uafhængigt af bevidsthedslivet og alligevel være den samme ting.

Ifølge den almindelige opfattelse fører Berkeley's synspunkt til, at alle mulige emner så må være af subjektiv art – den såkaldte solipsisme.

Men det er muligt at give Berkeley's synspunkt en anden og mere frugtbar drejning: man kan nemlig opfatte det som en meget omfattende udvidelse af, hvad vi overhovedet vil forstå ved bevidsthedslivet.

*Ud fra et sådant synspunkt bliver opfattelsen af bevidsthedslivet så omfattende, at det karakteriseres ved alt, hvad der kan være emne for os. Selv det, at en ting kan stå for os som hørende omverdenen til, bliver et karakteristikum for bevidsthedslivet*².

¹) De, der hævder, at de er i stand til at skelne mellem „bevidsthedsfænomenerne“ og „selve genstandene“ må af den grund også være i stand til at tænke på „selve genstandene“. De skal i det følgende, når jeg taler om objektivitetsprægede emner tænke på selve de emner, de hævder, de er i stand til at skelne fra emnerne givet blot som „bevidsthedsfænomener“.

²Se E. Tranekjær Rasmussen: „Berkeley and Modern Psychology“, The British Journal for the Philosophy of Science, Vol. IV, No. 13, 1953

3.1. Om genstanden som „bevidsthedsfænomen“ i modsætning til „selve genstanden“

Hvis jeg skal beskrive mit bevidsthedsliv i dette nu, må jeg tage alle de emner med, der er mig bevidst, altså foruden emner med subjektpræg også emner med objektpræg som f.ex. bordet foran mig, lampen på mit bord, den elektriske strøm, der svigtede for lidt siden, da lyset gik ud o.s.v., selv om disse emner står for mig som uafhængige af mig derude i omverdenen; ja selv denne „uafhængighed“ må jeg, hvis den er mig bevidst, også tage med. Hvis jeg ikke tager alle disse emner med, vil beskrivelsen af mit bevidsthedsliv være ufuldstændig, men ved at medtage disse dagliglivets objektprægede emner har jeg udvidet begrebet „bevidsthedsliv“ betydeligt.

Efter min mening skal opfattelsen af bevidsthedslivet imidlertid udvides endnu mere. Bevidsthedslivet skal også være karakteriseret ved at emner af mere videnskabelig art kan være emner for det³.

Medens mange måske nok vil indrømme, at en stor del af dagliglivets emner med objektivt præg karakteriserer bevidsthedslivet og fortæller noget (om end nok så abstrakt) om de endnu ukendte psyko-fysiologiske processer, de er betingede af, vil man i hvert fald nødig gå med til, at mere videnskabeligt bestemte emner, som f.ex. magnetisme, elektricitet, tyngdekraft, atomer, kvanter o.s.v. på lignende måde skulle kunne fortælle os noget om bevidsthedslivet eller i hvert fald noget særligt.

Måske er der nogle forskere, der vil mene, at sådanne videnskabeligt bestemte emner nok kan fortælle os lidt om bevidsthedslivet, idet man jo kan tillægge bevidsthedslivet den beskaffenhed, at det er i stand til ligesom at „spejle“ den af os uafhængige omverden, så at denne omverden er „til stede“ i „spejlet“⁴ netop sådan som den er givet, uafhængig af os derude i omverdenen. Lad mig benævne denne antagelse „den solipsistisk-realistiske spejling“.

Men – det var netop dette Berkeley (efter min mening med rette) ikke kunne forbinde nogen fornuftig mening med, og det strider også imod, hvad jeg i det foregående har påvist. Det fører nemlig til meningsløshed at skelne mellem *emnerne som bevidsthedsdannelser og selve emnerne* eller sagt med andre ord, denne skelnen hviler på den solipsistisk-realistiske fejltagelse.

Det er som følge heraf en uholdbar verdensforestilling een gang for alle at tænke sig verden delt i to emnegrupper: *bevidsthedsfænomenerne* (psykologiens forskningsmateriale) *og alle andre emner som er uafhængige af bevidsthedslivet* (alle andre videnskabers forskningsmateriale)⁵ Alle mulige emner må kunne være psykologiens forskningsmateriale, hvilket

³Går man fra dagliglivets emner til de mere videnskabelige bestemte emner, gælder alt, hvad der foran er sagt, når man erstatter ordet „opleve“ med „videnskabeligt konstaterede“ (f.ex. ved forskellig instrumentadfærd), forudsat at man ikke i betydningen af ordet „opleve“ allerede indbefatter betydningen af „videnskabeligt konstaterede“.

⁴Nemlig på den måde, at vi er os emnerne bevidst, eller at vi har viden om dem, eller har dannet begreber om dem o.s.v.

⁵Et særligt prægnant eksempel på en sådan anskuelse inden for den klassiske filosofi har vi vel i Descartes' skarpe adskillelse mellem *res cogitans* og *res extensa*, som

3. NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

som sagt fører til en uhyre udvidelse af, hvad vi skal forstå ved psykologiens forskningsgenstand: bevidsthedslivet. Fortolket på denne måde bliver Berkeley's synsmåde – ved denne udvidelse af opfattelsen af bevidsthedsliv – ikke blot til en filosofisk påstand, men en tilskyndelse til et kolossalt omfattende psykologisk forskningsarbejde.

3.2 Om grænsen mellem det subjektive og det objektive

En følge af det foregående er det bl.a., at det bliver umuligt at give ordene „objektivitet“ og „subjektivitet“ en endelig, absolut og fast afgrænset mening. Til gengæld bliver det muligt at stille det psykologiske problem: hvorledes er bevidsthedslivet karakteriseret ved (det vil sige, hvilke psyko-fysiologiske processer, eventuelt nok så abstrakt-strukturelt opfattet, betinger) at emner kan være givet for os med forskellige grader af objektivitet lige fra emner med subjektivt præg (fornemmelser, følelser o.s.v.) til emner med nogenlunde objektivt præg (f. ex. træer, huse, stole o.s.v.) og helt op til emner, som vi (eller i hvert fald nogle af os) beskæftiger os videnskabeligt med, og som vi tillægger høj grad af objektivitet.

Videnskabsmænd anser ofte de emner, som de tillægger den meget strenge objektivitet, for at være helt og absolut uafhængige af ethvert subjekt. Nogle vil måske hævde, at det er nødvendigt eller i hvert fald ikke skadeligt at nære en sådan anskuelse, selv om den hviler på den solipsistiske-realistiske fejltagelse. Dette kan – vil man måske mene – ikke skade den udadvendte forskning, men højst give en for snæver opfattelse af bevidsthedslivet.

Men en anden holdning ville også kunne tænkes, hvor man mere beskeden indrømmer, at de emner, man beskæftiger sig med, stadig kan være afhængige af bevidsthedsliv på en endnu ukendt måde, fordi denne form for bevidsthedsliv endnu ikke er erkendt, og hvor netop dette inspirerer til at søge en endnu videregående relativ frigørelse fra bevidsthedslivet, en endnu strengere objektivitet end hidtil, en stræben som *aldrig* afsluttet⁶. På denne måde ville Høffdings opfattelse af erkendelsen som uafsluttelig blive omsat i en praktisk forskerindstilling.

3.3 Problemet: det „fremmedpsykiske“

FiXme Dødelige: sidetal

Vi strejfedede i det forrige (se side 30) den ejendommelighed, at vi i almindelighed tænker os omverdensemnerne eksisterende også, når ingen oplever dem og eksisterende netop med den beskaffenhed, de har, *når* vi oplever dem. I den forbindelse gælder, at vi iøvrigt – i hvert fald på et vist umiddelbart stade inden for dagliglivets verden, tænker os, at hvis andre personer oplever omverdensemner, da oplever de dem med den samme beskaffenhed, som de har, når vi selv oplever dem.

Jeg berører her en anden af de principielle vanskeligheder, der som tidligere omtalt er forbundet med selve grundlaget for vor fænomenologiske metode, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt vi overhovedet kan vide noget om, hvad der foreligger bevidst for andre mennesker.

Også dette problem har gennem tiderne beskæftiget psykologer og filosoffer. Man har således i denne forbindelse diskuteret problemet om det „fremmedpsykiske“, om hvorledes vi opfatter eller oplever andre menneskers bevidsthedsliv, og med hvilken ret vi overhovedet tilskriver andre mennesker bevidsthedsliv af samme art, som vi kender det hos os selv. Dette er blevet et problem al den stund et andet menneskes bevidsthedsliv aldrig kan blive så umiddelbart opleveligt tilgængeligt for os som for dette andet menneske selv. Vort bevidsthedsliv er derved på en måde mærket af en ensomhed, som forekommer mange uoverstigelig.

Her bliver problemet brændende, hvorledes vi overhovedet kan tale sammen på „intersubjektiv forståelig“ måde, når vi dog er så indesluttet i vor absolute ensomhed. Problemet er særlig brændende, når sådanne emner er på tale, som fremtræder med subjektivt præg, altså med præg af ligesom at høre os selv til som private oplevelser, andre ikke kan opleve direkte. Det gælder f.ex. fornemmelser i vor krop (kløe, svie, legemlig velvære etc.), sanseoplevelser med subjektivt præg (visse smagsoplevelser og lugteoplevelser, visse sanseligt æstetiske kvaliteter etc.) eller en række følelsesoplevelser o.s.v., o.s.v.

Når sådanne emner er på tale, som fremtræder med objektivt præg (omverdensemner) er problemet mindre brændende, ja, forsvinder efterhånden jo stærkere objektivitetspræget ved emnerne er, og grunden hertil er nem at se. For ved omverdensemnerne har vi som sagt – en ret umiddelbar og tvingende oplevelse af at opleve eller beskæftige os med det samme, som andre personer oplever eller beskæftiger sig med.

Da den psykologiske beskrivelsesmetode gennem tiderne har beskæftiget sig med emner med ret subjektivt præg, er problemet om det frem-

gennem tiderne har udøvet en meget stor indflydelse på psykologien, hvor den har støttet tidligere tiders skarpe adskillelse mellem sjæl og legeme.

⁶Et eksempel på en sådan relativ frigørelse har man vel i Einsteins opgivelse af Newton's absolute rum og tid som noget, der er afhængig af vort bevidsthedslivs natur, nemlig visse perceptionsejendommeligheder ved rumsoplevelser og visse tankevaner i forbindelse hermed

3. NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

medpsykiske blevet påtrængende for psykologien. Dette problem angår selve dens grundlag. Man har nemlig hævdet, at da vi aldrig umiddelbart og *direkte* kan opleve og derfor kontrolere, hvad andre oplever, vil den psykologiske beskrivelsesmetode være behæftet med en subjektiv vaghed, som gør den videnskabeligt tvivlsom. Fysiken f.ex. hævdes at være meget bedre stillet, da den beskæftiger sig med intersubjektivt-kontrolerbare emner. Flere forskere kan jo her iagttage og kontrolere det „samme“ fænomen.

Problemet om det „fremmedpsykiske“ har man inden for psykologien forsøgt at løse ved en uheldig analogislutningshypotese, som i grove træk går ud på følgende: Jeg oplever i forbindelse med visse bevidsthedstilstande en vis legemlig situation og adfærd (heri indbefattet sproglig adfærd) hos mig selv. Denne samme situation og adfærd iagttager jeg også hos andre og *slutter* da (ved en art analogi-slutning), at så er de andre nok i den samme bevidsthedstilstand, som jeg selv. Jeg ved f.ex., hvorledes jeg selv forholder mig, når jeg er vred, og når en anden forholder sig på samme måde, *slutter* jeg, at denne anden også er vred.

Men analogislutningshypotesen er desværre uheldig som almindelig forklaring på, at man kan antage bevidsthedsliv hos andre. Selv om man undertiden *slutter* fra et andet menneskes ydre adfærd til bevidsthedslivet i dette andet menneske, er det almindeligt, at man i langt de fleste tilfælde ret umiddelbart oplever noget, man kalder „bevidsthedsliv“ hos andre, uden at man hos sig selv kan spore noget, der bare ligner en slutningproces.

Selvom det „bevidsthedsliv“, man oplever hos andre, ikke fremtræder *så* umiddelbart givet og *direkte* som ens eget bevidsthedsliv og er kvalitativt forskelligt herfra, fremtræder det dog med en høj grad af umiddelbarhed fjernt fra al slutten⁷.

Her er det da, at nogle spørger om disse ret umiddelbart oplevede emner nu også er „rigtige“. For det første er nu hertil at sige, at rent bortset fra svaret på et sådant spørgsmål må disse emner studeres fænomnologisk og beskrives ganske ligesom andre oplevede emner. Og ganske ligesom vi i det hele taget ikke må forveksle det sanseligt anskueligt oplevede med de fysiske stimuli (f.ex. ikke forveksle oplevet rødt med de elektromagnetiske svingninger, der rammer øjet), må vi heller ikke her forveksle disse oplevelige data med noget, der i højere videnskabelig forstand kan siges at være til stede i den anden person.

For det andet er svaret på det ovennævnte spørgsmål, om oplevelsen af de omhandlede emner nu også er rigtig, netop afhængig af denne fænomnologiske analyse. Når jeg nemlig beskriver et emne A, gør jeg opmærksom på en række oplevelige data, som fremtræder og skal fremtræde, når jeg

⁷Se herom: Wolfgang Köhler: „Psychologische Probleme“, Berlin 1933, kap. VII. – Edgar Rubin: „Bemerkungen über unser Wissen von anderen Menschen“, Experimenta Psychologica, København 1949. – Og særlig: Franz From: „Om oplevelsen af andres adfærd“, København, 1953.

3.4. Om identitet mellem forskellige individers oplevede emner

forholder mig på den eller den måde (se side 78, 98 og 110). Er beskrivelsen af A rigtig og fremtræder nogle af de data ikke, der skal fremtræde, når jeg forholder mig på den eller den måde, så forsvinder A simpelthen. Hvis jeg altså vil afgøre om oplevelsen af A er „rigtig“, er „holdbar“, prøver jeg at forholde mig på de nævnte forskellige måder og ser, om de dertil svarende oplevede data da også fremtræder.

FiXme Dødelige: sidetal

Hvad nu angår de omtalte oplevelser af „bevidsthedsliv hos andre“, kan vi passende give dem et særligt navn og kalde dem „bevidsthedstilstande, når de er andres tilstande“.

Denne betegnelse synes jeg er god, fordi den ligesom fremhæver et væsentligt oplevet træk ved disse emner, nemlig at det i og med oplevelsen af dem er givet, at det (i en eller anden umiddelbart oplevelig betydning af ordet „samme“) er de „samme“ tilstande, man selv kan have. Det er den „samme“ glæde, den „samme“ smerte, jeg nu ret umiddelbart ser hos en anden person, som jeg har oplevet hos mig selv. Eller for at sige det lidt anderledes, glæden og smerten *skal* tage sig sådan og sådan ud, når jeg oplever den hos mig selv, og sådan og sådan ud, når jeg oplever den hos andre, for at jeg overhovedet i den forbindelse vil tale om „glæde“ eller „vrede“. Det hører til deres væsen. Det er ikke anderledes med et oplevet bord; det *skal* – for at være et bord – tage sig sådan og sådan ud, når jeg ser på det, og jeg *skal* opleve det og det, når jeg føler på det med mine hænder.

At kræve, at man skulle kunne opleve andres bevidsthedstilstande, som om de var ens egne, ville omtrent svare til, at man forlangte, at de handlinger, man udfører, når man beføler et bord, skulle give os synsoplevelser af bordet.

Det må efter det foregående anses for meningsløst at spørge om beskaffenheden af bevidsthedstilstanden hos andre, hvis man tænker, at dette kun skulle kunne afgøres ved, at man selv direkte oplever andres bevidsthedstilstande som om de var ens egne tilstande. Kunne vi nemlig have sådanne oplevelser, ville vi slet ikke have med „bevidsthedstilstande“ at gøre, men med et helt nyt og mærkværdigt emne, som vi måtte finde et helt nyt navn til.

I stedet må vi se på, hvorledes man faktisk bærer sig ad i livet, for det er jo da en kendsgerning, at vi – både inden for dagliglivet og i den videnskabelige verden – i høj grad beskæftiger os med binandens bevidsthedstilstande. Skulle vi her virkelig være så dårligt stillet, som det ud fra „fremmedpsykiske“ problemstillinger kunne tage sig ud?

3.4 Om identitet mellem forskellige individers oplevede emner

Problemet med det „fremmedpsykiske“ hænger, som vi så det i det forrige, sammen med vanskelighederne ved, hvad man skal *forstå* ved at sige, at

3. NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

to mennesker oplever det „samme“.

Lad os tage et eksempel som tings farver. Eksemplet er interessant derved, at tings farver på et vist dagliglivets stade (uden kendskab til fysik) må siges at høre til omverdensemnerne, medens farverne på et mere videnskabeligt stade, hvor man har kendskab til lysets fysiske natur, erkendes som subjektivt betingede: afhængige af nethindeprocesser og andre mere centrale neurofysiologiske processer.

Og lad os tænke på en rød-grøn farveblind. Om sådanne gælder det, at deres farveblindhed ofte først opdages ret sent. Dette hænger bl.a. sammen med, at farvebetegnelser kan knytte sig stærkt til de ting, der har farverne. Det vil ikke være svært for en farveblind at bruge ordet „grøn“, når farven f.ex. er blades farver, og ordet „rød“, når farven f.ex. er modne tomaters. På den måde har vi alle lært at bruge farvebetegnelser, og for den farveblinde bliver der altså blot tale om lidt mere udviklede sproglig-syntaktiske regler, end for personer med normalt farvesyn.

I lang tid kan farveblinde og personer med normalt farvesyn tale uhindret og intersubjektivt forståeligt sammen om farver uden at få den ringeste mistanke om, at de afviger fra hinanden. Opdagelsen kan ske ved, at en rød farve og en grøn farve ligger ved siden af hinanden, og den normale oplever relationen „forskel“ mellem dem, medens den farveblinde ikke gør det⁸.

Almindeligt gælder, at hvis jeg og en anden person taler sammen om „en og samme“ ting, skal denne ting for os begge stå i de samme relationer til alle andre ting, vi er enige om at anse for de samme emner. Hvis dette ikke holder stik bare i eet tilfælde, bliver vi begge klar over, at vi alligevel ikke talte sammen om een og samme ting. Hvis vi begge taler om en firkant, skal vi begge kunne blive enige om uhyre mange relationer, denne firkant står i til andre geometriske emner. Da et emne for at være det samme emne for os begge skal stå i de samme relationer til andre emner, vi er enige om at anse for de samme emner, kommer efterprøvningen hele tiden til at hvile på en forudsætning om at nogle emner i hvert fald er de samme. Kommer vi til at tvivle om, at disse emner nu virkelig er de „samme“ for os begge og vil efterprøve dette, må vi atter forudsætte intersubjektiv identitet for en ny emnegruppe og så fremdeles. Til en absolut afgørelse kommer vi aldrig. Den emnegruppe vi i almindelighed standser ved og forudsætter intersubjektivt identisk, kan vi kalde en *intersubjektiv basis*.

Inden for den mere ukritiske dagliglivets verden bliver vi ofte hurtigt færdige med at gennemføre denne kontrol – ja, meget hyppigt gennemfører vi den slet ikke, fordi det forekommer os utvivlsomt, at vi taler om de samme ting og ser de samme ting, som andre personer. Dette gælder først

⁸Dette er dog kun en forgrovning af de metoder, psykologer benytter til at konstatere farveblindhed. I virkeligheden benyttes meget finere, men ikke principielt forskellige metoder.

og fremmest omverdensemnerne, men som sagt bliver vi aldrig absolut færdige med at sikre os, at vi har med de samme emner at gøre. Eller sagt med andre ord: Det, at jeg har med det samme emne at gøre, som en anden person, kan for en særlig mistænksom indstilling højst være en antagelse, en hypotese. Denne hypotese kan være mere eller mindre godt bekræftet og undertiden ligesom have et stærkt præg af evidens over sig, men denne evidens kan også pludselig forsvinde.

Den stærke identitetsvidens i eksemplet med farveblindhed skyldes dels, at farven i dagliglivets verden er et omverdensemne, og dels at mange relationer vil fremtræde fælles for den farveblinde og den normale, fordi det forbliver skjult for dem begge, at den farveblinde i højere grad lader sig sprogligt dirigere af visse syntaktiske regler, hvor den normale i højere grad lader sig dirigere af direkte, sanseligt anskueligt givne sammenhæng mellem form- og farveoplevelse og sprogligt udtryk.

Måske er man i almindelighed mere indstillet på at anvende de nævnte identitetskriterier (relationsoverensstemmelse med andre emner), hvor det drejer sig om emner med subjektivt præg, end hvor det drejer sig om emner med objektivt præg, omverdensemner. Et særligt interessant eksempel har man i intersubjektiv tale om smerter. Disse karakteriseres meget ofte som skærende smerter, borende smerter, brændende smerter, stikkende smerter etc., altså ved henvisning til et smertefremkaldende agens som „intersubjektiv basis“ (se ovenfor). Denne „intersubjektive basis“ er netop emner med objektivt præg, omverdensemner. Noget lignende gælder, når man karakteriserer smerte ved lokalisation som f.eks. hovedpine mavepine, tandpine etc.

Men lad os et øjeblik betragte emner med udpræget subjektivt præg.

En meget vigtig forskel ved emner med subjektivt præg og emner med objektivt præg er følgende. Når jeg oplever en stikfornemmelse, er det i det øjeblik, jeg oplever den og interesserer mig netop for denne stikfornemmelse – ligesom i og med oplevelsen givet, at den er privat i den forstand, at kun jeg selv kan opleve den på den umiddelbare måde jeg selv oplever den. Det står næsten umiddelbart for mig, at jeg ikke kan vise den frem for andre på samme måde, som jeg kan vise min hånds farve frem for andre. Og endnu en vigtig ting: *det hører til dens natur*, at den *skal* fremtræde på denne måde, når den sidder i *min* hånd, medens den skal fremtræde kun middelbart, når den sidder i en anden persons hånd.

Hvis noget menneske er i besiddelse af så rig fantasi, at han kan forestille sig helt umiddelbar oplevelse af stikfornemmelse, hvis stikket sidder i en anden persons hånd, tror jeg, at han vil indrømme, at han har med et helt nyt og mærkværdigt emne at gøre og ikke med dagliglivets stikfornemmelse.

Det er mig derfor fuldstændig ubegribeligt, at nogle mennesker kan stille det problem, om andre menneskers stikfornemmelse umiddelbart kan opleves som værende den samme, som den, de selv oplever, og det

3. NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

FiXme Dødelige: sidetal

forekommer mig helt meningsløst, at problemet stilles sådan, at dets løsning afhænger af, om man engang ved hjælp af en slags kirurgisk psykofysiologisk transplantation⁹ kan nå til at opleve stikfornemmelsen maximalt umiddelbart, når stikket sidder i en anden persons hånd. Problemet kan, som jeg på forrige side omtalte det, aldrig løses absolut, men kun behandles som en antagelse eller hypotese, der ved hjælp af relationsoverensstemmelse med andre emner enten endelig falsificeres eller mere og mere bekræftes.

Alt hvad der her er anført angående „stikfornemmelsen“ kan mutatis mutandi overføres til andre emner med subjektivt præg, hvad enten det drejer sig om emner af mere primitiv art såsom mavepine, berøringsfornemmelser etc. eller dannelser inden for det såkaldt højere sjæleliv såsom forelskelse, kærlighed, had, vrede, begejstring, angst o.s.v. o.s.v.

Når derimod emner med objektivt præg fremtræder, er det ligesom i og med denne fremtræden oplevet, at emnet er offentligt i den forstand, at det selvsamme, jeg oplever, kan en person ved siden af mig også opleve og ligeså umiddelbart. Selvom jeg altså ikke kan „vise“ den anden min stikfornemmelse i hånden, således som den *umiddelbart* foreligger for mig, kan jeg dog vise ham min hånds hudfarve, idet det hører til dette emnes natur som et fænomenologisk givet datum, at vi begge umiddelbart kan opleve det.

Både ved emner med subjektivt præg og emner med objektivt præg, kan der altså umiddelbart foreligge momenter eller præg, der ligesom viser hen til, hvorledes andre mennesker vil opleve de pågældende emner. Vi kan kalde de to slags fænomenologisk givne præg for *privathedspræget* og *offentlighedspræget*, og må understrege, at privathedspræget ikke er ensbetydende med emnets subjektive præg, og at offentlighedspræget ikke er ensbetydende med emnets objektive præg (dets præg af at høre omverdenen til). Det bliver altså en empirisk påstand at sige, at privathedspræget kan findes hos emner med subjektivt præg, og offentlighedspræget kan findes hos emner med objektivt præg. Der kan være glidende overgange fra privathedspræget og til offentlighedspræget. F.ex. kan den syngen, jeg har i mit højre øre undertiden være af en sådan natur, at jeg er lige ved at synes, at andre måtte kunne høre den, hvis de lagde deres øre mod mit.

Når vi oplever, at andre mennesker beskæftiger sig med, taler om eller oplever de emner, vi selv oplever, kan oplevelsen af disse andre menneskers adfærd være væsentlige momenter ved vore emner, hvadenten disse er emner med subjektivt præg eller emner med objektivt præg. Det hører med til vore emners natur, at andre mennesker skal beskæftige sig med dem på den eller den måde eller tale om dem på den måde. Hvis de ikke gør det, er der for os enten noget i vejen med disse andre mennesker eller

⁹Eino Kaila: Det främmande själslivets kunskapsteoretiska problem. Theoria, 2, 1936. S. 152.

3.4. Om identitet mellem forskellige individers oplevede emner

også holder de pågældende emner op med at foreligge for os og andre emner fremtræder i stedet for.

Om alle emner både dem med subjektivt og dem med objektivt præg gælder det, at vil vi være rigtig sikre på at vi intersubjektivt har med det samme emne at gøre, anvender vi de kriterier, som relationsoverensstemmelsesanalyser forsyner os med.

Det, der nu er interessant er, at når videnskabsmænd vil være rigtig sikre på, at de indbyrdes taler om og har med de samme videnskabelige emner at gøre, benytter de præcist samme metode.

I videnskaben har det overhovedet ikke mening at kræve nogen finere form for identitet, end den, der bekræftes ved relationsoverensstemmelse med andre emner. Man kan også sige det sådan, at den identitet, der arbejdes med, er defineret ved de nævnte kriterier.

Men, når det nu er sådan, forekommer det mig, at det er ganske grundløst principielt at anse den fænomenologiske beskrivelses-metode til at skaffe sig viden om andre menneskers emneverden for ringere stillet, end andre videnskabers metode.

Selv med overholdelse af disse identitetskriterier kan følelsen af usikkerhed med hensyn til, om vi oplever det samme som andre, ikke helt forsvinde. Denne følelse kan gøre sig stærkere eller svagere gældende. Taler man og kommunikerer man med andre mennesker, formindskes den solipsistiske ensomhed og kan næsten glemmes, når disse andre mennesker bemærker, at de også selv kan have det sådan eller sådan, og ens særstilling forsvinder mærkbart. Den kan formindskes alt efter, hvor langt man driver kommunikationen med andre, og den kan momentant næsten være forsvundet eller glemt, men helt forsvinder den aldrig og af tre grunde.

For det første kan de emner, der fremtræder for os *via* andre mennesker (som *deres* emner, *deres* oplevelse) ved denne særlige fremtrædelses-måde aldrig komme til at foreligge *så* umiddelbart for os, som vi kender det ved de pågældende emners *direkte* fremtræden for os.

For det andet vil det, hvorvidt andre oplever det samme som os, dybest set eller mest mistænksomt set stadig kun kunne være en antagelse eller hypotese, hvis videre skæbne afhænger af en stadig fortløbende afprøvning.

For det tredje vil vi altid støde på emner, som vi oplever umuligt kan blive andre menneskers emner. Ofte vil vi opleve det, som om disse andre ikke *kan* opleve det samme, undertiden som om de ikke vil. Af og til kan vi opleve, at det er os, der er noget i vejen med, enten er vort emne „for privat“, eller vi kan ikke forklare os, ikke komme i kontakt med andre. Undertiden kan dette forhold komme til at stå dybt tragisk for os.

3.5 Om intersubjektiv forståelse

Det kan måske være nyttigt og interessant at holde lidt regnskab med alle de forskellige måder, hvorpå emner kan fremtræde for mig via andre mennesker. Lad os antage, at jeg lever i en gruppe G af individer $s_1 s_2 \dots s_n$ og lad mig betegne mig selv som individ s_i og lad os betragte et eller andet emne x . Hvis dette emne x direkte fremtræder for mig selv, udtrykker jeg det symbolsk $s_j(x)$. Hvis emnet fremtræder for mig via en anden person s_q fremtræder der direkte for mig et oplevet emne, som jeg vil benævne som denne anden persons oplevelse af emnet og betegne $s_q(x)$ ¹⁰ eller udtrykt symbolsk $s_i(s_q(x))$. Denne oplevelse kan jeg, – selv om den fremtræder med nok så stærk evidens – i et vist humør tvivle om, ligesom jeg iøvrigt kan tvivle om en antagelse eller hypotese og sammen med den anden person kan jeg underkaste den en relationsoverensstemmelsesanalyse (jfr. det foregående f.ex. det nævnte eksempel med farveblindhed). Hvis emnet fremtræder for mig ved, at en anden person s_q oplever, at en tredje person s_m oplever emnet, fremtræder der direkte for mig $s_q(s_m(x))$, altså udtrykt symbolsk $s_j(s_q(s_m(x)))$. For nu at simplificere symbolikken lidt, skriver vi det sidste symbol $s_j(s_q(s_m(x)))$ i forsimplet form $s_j * s_q * s_m$ hvor symbolet ikke skal forstås i analogi med det sædvanlige multiplikationstegn (der gælder altså ikke $s_p * s_q = s_q * s_p$). Vi kan da som almindelig form for beskrivelsen af et emnes måde at fremtræde via andre personer have $s_j * s_{p1} * s_{p2} * s_{p3} \dots s_{pt}$. Desuden kan bemærkes, at s_j kan stå på et af de andre s'ers pladser, altså f.ex. $s_j * s_p * s_j$, hvilket udtrykker, at jeg oplever x , forklarer og lader s_p , forstå og opleve min oplevelse af x og interesserer mig for og oplever hans holdning i denne anledning. Hvis jeg nu med hensyn til et emne x kan have alle tænkelige former $s_j * s_{p1} \dots s_{pt}$ hver beskrivende en måde x kan fremtræde for mig på, hvor $s_{p1} * s_{p2} \dots s_{pt}$ er et hvilket som helst antal af $s_1 s_2 \dots s_n$ strækkende sig lige fra ingen, een, to ... og op til et hvilket som helst tal t og i alle tænkelige rækkefølger, vil jeg sige, at jeg i en dertil svarende grad har konstateret, at emnet x er intersubjektivt transportabelt inden for gruppen G , med mig selv som udgangspunkt, hvilket kommer til udtryk i, at alle ovennævnte udtryk begynder med et s_j . Hvis jeg har konstateret dette for alle emner x tilhørende en emnegruppe K , vil jeg sige, at K er intersubjektivt transportabel inden for gruppen G , stadig med mig selv som udgangspunkt. Det er her nødvendigt at tale om en hel gruppe af emner, da man jo, hver gang den antagelse, som $s_j(s_p(x))$ kan give anledning til, skal efterprøves, må prøve om relationer R som x for mig står i til andre intersubjektivt transportable emner y , altså $R(x,y)$, også kan give anledning til $s_j(s_p(R(x,y)))$, altså også kan være emne for

¹⁰Et forsvar for her at bruge et lignende symbol som jeg bruger, når jeg selv oplever x , altså $s_i(x)$, har jeg deri, at den anden person netop sprogligt formelt taler på samme måde som jeg, og siger at han oplever emnet ligesom jeg selv siger, at jeg oplever emnet

andre individer i G , og yderligere kan være intersubjektivt transportable inden for G .

Alle overvejelser er stadig med mig selv som udgangspunkt, hvilket medfører, at alle de ovennævnte udtryk begynder med s_j . Hvis nu en anden person i gruppen s_q foretager den samme undersøgelse, forekommer der ganske de samme udtryk i hans materiale men blot alle begyndende med s_q ligesom alle udtryk i hans materiale forekommer i mit materiale, blot efterfulgt af s_j . Danner vi derfor alle udtryk af formen

$$s_{p1} * s_{p2} \dots s_{pt}$$

hvor $s_{p1} * s_{p2} \dots s_{pt}$ er et hvilket som helst antal af $s_1 s_2 \dots$ sn stræk-kende sig fra een, to og op til et hvilket som helst tal t og i alle tænkelige rækkefølger og kan enhver til disse udtryk svarende oplevelser realiseres, vil jeg sige, at K er intersubjektivt transportabel inden for gruppen G og nu ikke længere med mig selv som udgangspunkt, men i det hele taget. For ligemeget hvilket s_q jeg sætter foran de dannede udtryk, kommer jeg til et allerede dannet udtryk. Man ser, at den skildrede proces ikke er endelig, og den må da i praksis altid vilkårligt standse et eller andet sted, hvorfor påstanden om, at emnegruppen K er intersubjektivt transportabel inden for gruppen G , altid må hvile på antagelser og derfor dybest set selv må forblive en antagelse, en hypotese.

Det ovenfor skildrede, som er stærkt formaliseret for at tage alle muligheder med, er en kraftig generalisation af psykologers forskningsmetodik, når de arbejder med forsøgspersoner. Her indeholder gruppen G ofte kun to individer, forsøgspersonen og forsøgslederen, som må sikre sig, at de emner, det drejer sig om, altså selve emnet der står til undersøgelse plus alle de relationer det står i til andre emner, som forsøgslederen anser det for nødvendigt at medinddrage i undersøgelsen, er intersubjektivt transportable inden for denne lille gruppe. Almindeligvis arbejder man med mange sådanne grupper, da man jo nemlig helst skal have mange forsøgspersoner. Undertiden er emnerne, der skal undersøges, emner hentet fra dagliglivets verden og kan – dog med nogen varsomhed – anses for intersubjektivt transportable inden for store kredse af dagliglivets verden. Undertiden drejer det sig om emner af sjældnere art, og her må forsøgslederen i hvert fald sikre sig, at emnerne er eller kan blive intersubjektivt transportable mellem forsøgsleder og forsøgsperson. I visse tilfælde vil dette være tilstrækkeligt for undersøgelsens formål, men i andre tilfælde vil det dog være interessant at få at vide, om de undersøgte emner er intersubjektivt transportable inden for endnu større grupper. Dette kan også være af interesse for sociologien eller for socialpsykologien. Denne må for at undersøge, hvilke emneverdener forskellige grupper „lever“ i, undersøge hvilke emnegrupper, der er intersubjektivt transportable inden for disse individgrupper. Ofte undersøges desværre kun, hvilke emnegrupper der er intersubjektivt transportable mellem en interviewende sociolog og de enkelte medlemmer af gruppen.

Det ovenstående giver i grove træk de fremgangsmåder, psykologen

3. NOGLE FUNDAMENTALE PROBLEMER VED PSYKOLOGISK BESKRIVELSE

anvender for at sikre sig, at de emner, han og andre oplever, er de „samme“. Det kan i hvert fald kraftigt understreges, at psykologen ikke forsøger bag om sådanne metoder at finde frem til, om det han nu oplever, i absolut forstand nu er det „samme“, som andre oplever.

Som allerede bemærket må enhver undersøgelse af intersubjektiv transportabilitet og ligeledes de dermed forbundne relationsoverensstemmelses-kalkuler altid standse et eller andet sted. Den emnegruppe, hvor man standser, og om hvilken man da *forudsætter*, at den er intersubjektiv transportabel, vil jeg kalde en *rekurs-basis*. Sådanne rekurs-baser kan man med fordel finde inden for dagliglivets jævreste emneverden (heri indbefattet en række emner af sproglig art). Her vil mange mennesker kunne blive enige om, at de bevæger sig rundt med maksimale forståelsesoplevelser, taler glat og intersubjektivt forståeligt og kommunikerer i det hele taget intersubjektivt uhindret. Men enhver rekurs-basis kan naturligvis tages op til fornyet drøftelse og måske reduceres til endnu snævrere rekurs-baser. Til syvende og sidst bliver enhver rekurs-basis en sociologisk variabel afhængig af den pågældende menneskegruppes emneverden. Inden for den meste tyske filosofi er rekurs-baserne af en ret ekstensiv art og stærkt spekulativt og metafysisk prægede. Min personlige smag går mest i retning af de snævrere mulige rekurs-baser hentet fra den jævrest tænkelige dagliglivets verden. Hermed er der mulighed for en fælles basis for de størst mulige grupper af jævne mennesker.

I det foreliggende arbejde har jeg tilstræbt at arbejde med de jævrest mulige rekurs-baser. En mængde af beskrivelserne og påstandene hviler på forsøg eller i hvert fald empirisk indsamlet materiale. En række af påstandene er formuleret i jeg-form: „jeg oplever ...“, „jeg synes –“ .. o.s.v., men ved mange samtaler med andre personer også i forbindelse med direkte emne-konfrontation er det sikret, at det omhandlede er intersubjektivt transportabelt i en ret udstrakt grad.

En væsentlig og måske noget overraskende konsekvens af alt, hvad der er udviklet i denne 1. del er den, at den psykologiske beskrivelse af bevidsthedslivet ved at beskrive de emner, der kan være os bevidst, overhovedet ikke hvad denne emnebeskrivelse angår adskiller sig fra andre beskrivelser (f.ex. professionelt videnskabelig beskrivelse, når emnerne er af videnskabelig art). Det følger af hvad jeg har udviklet om den solipsistisk-realistiske spejling og den solipsistisk-realistiske fejltagelse. Det følger ligeledes af min hovedfordring at de emner, der skal interessere psykologen, fordi de kan være os bevidst, skal være *selve de emner*, man ellers beskæftiger sig med og *med den beskaffenhed*, de har, når man ellers beskæftiger sig med dem. Det følger heraf, at der med sådanne synspunkter ikke skulle kunne blive tale om noget psykologisk overgreb på andre områder. Enhver form for *psykologisme* skulle derved være umuliggjort.

Det er klart, at psykologen må interessere sig for et større emneområde end alle andre fagdiscipliner. Han må jo således også beskrive alle emner med subjektivt præg. Men når han beskriver et fagområde, kan

hans beskrivelse, hvad dettes enkelte emner angår, ikke blive anderledes end fagmandens. Man kan sige, at den beskrivelse, vi i denne del har skildret under navnet den fænomenologiske beskrivelse, i det hele taget er den fyldigste beskrivelse, man overhovedet kan tænke sig, fordi *alt*, hvad vi overhovedet er os bevidst, principielt tages med i beskrivelsen. En eventuel modstander kan højst klage over, at der er taget for meget med, aldrig over, at der kan komme til at mangle noget. For gjorde han det, måtte han angive det, og i samme øjeblik ville det være ham bevidst. Og lad mig gentage, hvad jeg så ofte har fremhævet, man foretager sig egentlig intet som helst psykologisk, fordi man driver fænomenologiske studier. Først når man lader det fænomenologisk fremtrædende karakterisere subjektet, driver man psykologiske studier.

En forskel kan dog påpeges mellem de fleste fagområders beskrivelse af deres emneverden og det, jeg forsøger her i dette arbejde. Det er meget lidt, der inden for de forskellige fagområder er gjort for at finde en rekursbasis til hvilken deres emne kan rekurres. At gennemføre dette vil være en både erkendelsesteoretisk og pædagogisk vigtig opgave. Jeg påpeger dette i det foreliggende arbejde og forsøger det på enkelte punkter.

Del II

OM EMNERS FREMTRÆDEN

INDLEDNING

Som omtalt i 1. del beror een af vanskelighederne ved fænomenologisk beskrivelse på manglen af et adækvat sprog. Dagliglivets sprog er i den forbindelse på uheldig måde præget af den naive realisme, og vil man derfor anvende dagligdagens ord til fænomenologisk beskrivelse, må man definitions-mæssigt ændre brugsreglerne. Det har jeg forsøgt ved i 1. del at indføre og definere gloserne „fremtræde“, „foreligge“, „opleve“ og glo-sen „emme“. Med den således fastlagte sprogbrug efter de i 1. del groft angivne linier, vil jeg nu give mig i lag med den tidligere omtalte opga-ve, nemlig fænomenologisk at beskrive emner af højere natur end de af helhedspsykologerne og deres samtidige beskrevne.

Jeg vil vende mig til nogle konkrete emner og holde mig til dem, sådan som de fremtræder for mig. Jeg vil da prøve på at beskrive, hvad jeg oplever, hvilket efter det foregående vil sige at beskrive emnerne med den beskaffenhed, hvorved de fremtræder for mig. Som bemærket side 44 har jeg sikret mig, at det beskrevne er intersubjektivt transportabelt i ret udstrakt grad.

FiXme Dødelige: sidetal

For klarhedens og letforståelighedens skyld vil jeg først vælge særdeles enkle emner fra dagliglivets verden og beskrive dem i dagliglivets sprog blot modificeret med termini, som det er let at indføre ved hjælp af dagliglivets sprog og ved de øvrige modifikationer, der er gjort rede for i det foregående, og som det ligeledes har været let at indføre ved hjælp af dagliglivets sprog.

I de følgende afsnit og kapitler vil læseren blive jaget fra det ene eksempel til det andet af en forskellighed, der måske kan forvirre for på så alsidig måde som muligt at stifte bekendtskab med, hvad der i dette arbejde menes med emners fremtræden.

Kapitel 4

EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

4.1 Om fremtrædelsesmåde

Jeg står over for mit skrivebord og ser på det, og jeg vil da sige, at jeg visuelt oplever mit skrivebord.¹ Det står sanseligt anskueligt for mig tillige med en mængde andre emner, der på intim måde angår skrivebordet, såsom dets farve, dets form, mange detaljer ved det. Lukker jeg øjnene og strækker hånden ud for at beføle det, vil jeg også sige, at jeg anskueligt oplever skrivebordet, men i modsætning til før, hvor jeg talte om en visuel oplevelse af bordet, har jeg nu med en taktil eller haptisk oplevelse af bordet at gøre.

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

Holder jeg mig nu ærligt og ureflekeret til, hvad jeg umiddelbart oplever, må jeg sige, at det er det „samme“ emne – nemlig mit skrivebord – jeg nu oplever taktilt, som jeg før oplevede visuelt.

Jeg får således her med en vigtig dannelse at gøre, nemlig sanselig anskueligt oplevet identitet² (væren det samme). Dette emne får jeg også at gøre med ved blot at se på bordet. Sidder jeg uden at bevæge mig og ser på bordet, kan jeg sige, at jeg umiddelbart sanseligt anskueligt har med en intens oplevelse af „væren det samme“ at gøre. Jeg kan også få denne oplevelse, når jeg bevæger mig, men måske i mindre intens grad. Går jeg nemlig rundt omkring bordet og ser på det fra forskellige steder i mit værelse, vil meget ændre sig. Tegner jeg f.ex. bordet, som det tager

FiXme Dødelige: sidetal

¹En eventuel indvending i retning af, at jeg strengt taget kun ser den del af skrivebordet, der vender mod mig og ikke simpelthen mit skrivebord, behandles senere (se side 59). En sådan indvending beror bl. a. på en for snæver brug af ordet „se“. En beslægtet indvending, nemlig i retning af, at et emne ikke er andet end indbegrebet (: summen af) sine egenskaber, behandles i kapitel V, side 69.

²Dette emne: „identitet“ er et ganske overordentlig vigtigt emne, som jeg kommer tilbage til mange gange. Det vil blive behandlet i et særligt kapitel (se kapitel VII, side 99).

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

sig ud set fra forskellige synspunkter, vil tegningerne se meget forskellige ud. Medens jeg går rundt om bordet, dukker en mængde visuelt oplevede emner op og forsvinder igen, men midt i denne opdukken og forsvinden af emner, er der stadig eet emne, der konstant og nogenlunde umiddelbart er tilstede hele tiden, nemlig mit skrivebord: jeg *ser* det „samme“ skrivebord hele tiden.

Jeg kan nu interessere mig for alle de emner, der dukker op og forsvinder igen, medens jeg går rundt om bordet. Disse emner har på een eller anden måde noget med bordet at gøre, og det mest jævne, jeg her kan sige, er, at bordet er det „samme“ hele tiden, men at det fremtræder for mig på „forskellig måde“.

Bordets forskellige måder at fremtræde på vil jeg kalde dets *fremtrædelsesmåder*.

Sidder jeg med en lineal mellem hænderne og drejer den i mange forskellige stillinger, er det en ligeså prægnant og umiddelbar oplevelse for mig, at „den fremtræder på forskellig måde“, som at jeg ser, at den er brun.

4.2 Om fremtrædelsesform

Interesserer jeg mig for mit skrivebords fremtrædelsesmåder, melder endnu et interessant emne sig. Ser jeg på bordet fra en bestemt synsvinkel, kan jeg – som jeg før omtalte det – f.ex. prøve at tegne det. I denne situation kan jeg forsøge ligesom at skyde bordet lidt i baggrunden af mit bevidsthedsliv og lade det, jeg prøver at fæstne på papiret, komme i forgrunden af mit bevidsthedsliv. Det kan nu være lidt svært, men fører dog til, at jeg ligesom får med to forskellige dannelser at gøre, nemlig skrivebordet selv og så det, jeg har tegnet på papiret. Det, jeg har tegnet på papiret, er skrivebordet set fra een synsvinkel; det forsvinder og erstattes med noget andet, hvis jeg flytter mig og ser bordet fra et andet synspunkt. Dette særlige fænomen, som forsvinder og erstattes med noget andet, hvis jeg flytter mit hoved, kan jeg forsøge at betragte som selvstændigt emne og vil kalde det bordets *fremtrædelsesform* i det pågældende øjeblik.

Dette emne (fremtrædelsesformen) står i en ejendommelig relation til bordet; jeg kan sige, at det ligesom har bordet „stående bag sig“ og „viser hen til bordet“. Men jeg er ikke helt tilfreds med denne beskrivelse. På en måde er det mere malende at sige, at bordet er givet „i og med“ sin øjeblikkelige fremtrædelsesform for at bruge en vending af Martin Luther, hvor han taler om den hellige nadver. Jeg kender andre emner, hvor jeg ikke ville betænke mig på at sige, at emnets fremtrædelsesform viser hen til, „står i henvisningsrelation“ til emner, og jeg kender tilmed emneområder af en sådan art, at jeg kan få med en kontinuert glidende overgang

fra den udprægede „henvisningsrelation“ til den situation, hvor vi vil sige, at emnet er givet „i og med“ sin øjeblikkelige fremtrædelsesform.

Det er lærerigt at beskæftige sig med sådanne kontinuert glidende overgange³. Lad os som eksempel tage: en synsoplevet størrelse: I nærrummet ser en ting lige stor ud, når afstanden mellem os og tingen varierer. Overskrider afstandsvariationen nærrummet, begynder tingene efterhånden at se mindre ud med tiltagende afstande. Interesserer jeg mig for, hvor stort et hus er, synes jeg, at jeg ret umiddelbart ser, *oplever* dets størrelse (altså dets synsoplevede størrelse – ikke størrelsen i geometrisk-fysisk forstand). Befinder huset sig fjernt fra mig, måske helt i horisonten, oplever jeg mest umiddelbart ikke et lillebitte hus, men måske nok „noget meget småt“, der som fremtrædelsesform „viser hen“ til husets størrelse, sådan som den fremtrådte, da jeg var tæt ved det. Overgangen er kontinuert.

Lad mig tage et eksempel fra et andet emneområde, nemlig farveoplevelse, når det drejer sig om det, Katz kalder overfladefarver⁴. Også her kan vi få med lignende kontinuert glidende overgange at gøre fra den udprægede „henvisningsrelation“ til den situation, hvor vi vil sige, at emnet er givet „i og med“ sin øjeblikkelige fremtrædelsesform:

Jeg betragter det røde bind på een af mine bøger. Går jeg hen til mit vindue og holder bogen vinkelret på lysets retning, ser jeg umiddelbart bindets røde farve. Drejer jeg nu bogen *lidt*, så den ikke længere er vinkelret på lysretningen, sker der ikke nogen ændring med bindets oplevede overfladefarve, selv om der i fysisk forstand er sket ret meget. Dette er et eksempel på farvekonstans. Drejer jeg bogen *endnu mere*, sker der dog efterhånden en ændring, dog ikke med bogens oplevede overfladefarve. Overfladefarven opleves stadig som værende den samme, men nu som fremtrædende på en anden måde, nemlig i en lidt dårligere belysning. Det mest umiddelbart oplevede nede på bogens bind er nu en fremtrædelsesform, der „viser hen“ til den farve, jeg havde direkte at gøre med, da jeg holdt bindet vinkelret på lysretningen. Går jeg længere tilbage i stuenes dunkelhed, bliver denne „visen hen til“ mere udpræget. Overgangen er kontinuert glidende fra mere direkte umiddelbar oplevelse af farven til mere indirekte, middelbar oplevelse (hvor der foreligger en „visen hen til“).

³Det er lærerigt, fordi sådanne tilfælde strider mod en fordomsfuld tro på en absolut adskillelse mellem f.ex. sanselig anskuelig oplevelse og en oplevelse af ikke sanselig anskuelig art og derved tvinger os til at tage sådanne grundforestillinger op til revision. Ofte beskriver vi i altfor skarpt adskille kategorier, hvor vi burde have sans for de mere kontinuert glidende overgange.

⁴D. Katz: Aufbau der Farbwelt. 2. Aufl. Lpz.

4.3 Om emner med kun een fremtrædelsesform og den betydning, det kan have for forståelse af bevidsthedslivet, at et emne kan fremtræde på flere forskellige måder

I det foregående beskæftigede jeg mig med forskellige eksempler på beskrivelsen af emner, når de er os bevidst, og sådan som de er os bevidst. Et af de vigtigste træk var, at vi ofte kan opleve et og det samme emne på flere forskellige måder. Det ligger da nær at spørge, om der overhovedet findes emner, der kun kan fremtræde på en måde.

Når man *taler* om et emne, som man også kan beskæftige sig bevidst med på anden måde, må emnet i hvert fald have mere end een fremtrædelsesmåde. Da ord kan fremtræde på flere måder, vil dette allerede sige, at emnet må kunne fremtræde på flere måder. Et emne med kun een mulig fremtrædelsesmåde ville kun være i bevidstheden til et vist tidspunkt og aldrig mere. Man ville aldrig kunne tale om dette bestemte emne, tænke på det, erindre det o.s.v. Man vil altså heller ikke kunne give et sådant emne et navn. Det følger heraf, at det vil være umuligt at angive et bestemt emne som eksempel herpå. Noget andet er det, at det vil være muligt ved eksemplet at vise, at emner af den *art* kan foreligge. I hvert fald tilnærmelsesvist. Lad os tænke os, at man f.ex. hører en ret langvarig salve fra et maskingevær, eller en lang række eksplosioner fra en motorcykel og lad os tænke os, at vi udelukkende holder os til de *hørte* knald (og altså slet ikke til de i fysisk forstand foreliggende foreteelser) og her specielt holder os til den midterste gruppe af knald. Det vil da være umuligt blandt dem at vælge et enkelt bestemt knald ud og tale om, tænke på, forestille sig, erindre sig dette bestemte individ blandt knaldene fremfor de andre (eventuelt give det et navn). Og det tiltrods for, at det er muligt at forestille sig, erindre sig, tænke på eller tale om den samlede gruppe af knald og f. ex. sige, at man har hørt alle knaldene⁵.

Hvad der her menes, træder måske tydeligst frem, hvis man modsætningsvis ser på sådanne tilfælde, hvor der kun har været givet eet knald. Her kan man ret længe efter erindre dette knald, forestille sig det og tale om det i hvert fald med sig selv, idet man f.ex. siger sådan noget lignende som: det knald, jeg hørte før, var af den og den art. Det vil være muligt

⁵Der er ikke noget paradoksalt i at sige, at man har hørt alle knaldene (eller ethvert af knaldene) men ikke kan angive og fremhæve et enkelt og om dette sige: det har jeg også hørt. Har man f.ex. et spil kort ordnet i en stabel, kan man ved at betragte denne stabel sige noget om alle kortenes form (eller størrelse) altså udtale noget om ethvert af kortene uden at undersøge hvert kort særskilt. At udtale noget om alle emner i en gruppe behøver altså ikke at være en følge af en række udsagn, hvor man standser ved hvert enkelt emne og om dette siger, hvad man ellers ville udsige om alle emnerne. Det hænger sammen hermed, at den klassiske logiks modus *barbara* virkelig kan bringe fremskridt i erkendelsen. Se herom Max Wertheimer: *Über Schlussprozesse im produktiven Denken*. Drei Abh. z. Gestalttheorie, Erlangen 1925.

4.3. Om emner med kun een fremtrædelsesform og den betydning, det kan have for forståelse af bevidsthedslivet, at et emne kan fremtræde på flere

~~at give mange andre eksempler på, at man kan hævde, at man har stået~~ forskellige måder over for emner af en eller anden art, uden at man blandt dem kan vælge et enkelt individ ud og atter lade dette fremtræde ved at sige, at man har stået over for netop *dette* emne. Man behøver blot at tænke på mange slags lyde, bevægelser, fornemmelser, stemninger o.s.v., o.s.v.

Ved vore eksempler har vi kunnet tale om emner med kun een fremtrædelsesmåde, ikke ved at tale om det enkelte emne, hvilket jo ifølge sagens natur var umuligt, men ved at tale om arter eller grupper af sådanne emner. Den almindeligste art af emner er bestemt blot ved det, at et emne er et „noget“, der kan fremtræde for os, være os bevidst. Også emner, der hører denne almindeligste art til, kan, forsåvidt de kun er bestemt ved at høre denne art til, bruges som eksempler på „arter“ af emner med kun een fremtrædelsesmåde. Man kan opleve, at der under en vis passiv mental tilstand for et vist forløbet tidsrum i ens bevidsthedsliv har foreligget en række emner, uden at man kan fremhæve og angive et eneste af dem, og uden at man kan sige stort andet om deres art, end at de har været i ens bevidsthedsliv eller rettere, at der har været noget i ens bevidsthedsliv; med andre ord at man har været ved bevidsthed. Arterne af emner, vi således anfører som eksempler på emner med kun een fremtrædelsesform og derved taler om, må selv være emner med mere end een fremtrædelsesform. Selv den førnævnte „almindeligste art“ kan som emne fremtræde på flere måder. Vi kan forestille os, erindre, tale om, at vi har været eller er ved bevidsthed, at emner fremtræder eller foreligger for os. Var der overhovedet ikke tale om emner med flere fremtrædelsesformer, ville man ikke kunne forestille sig, tænke sig endsige tale om bevidsthedsliv⁶. Det tør allerede heraf forventes, at studiet af emners forskellige fremtrædelsesmåder vil være meget væsentlig for forståelsen af bevidsthedslivet. Inden for handlingslivet er det væsentligt, at man har med emner at gøre, der har flere fremtrædelsesformer. Ved bevidst handlen, hvor der gør sig et behov gældende, foreligger et emne på en måde, der ikke tilfredsstillende det nævnte behov (f.ex. man er sulten og ser et æble, og man søger da at bringe emnet til at fremtræde på en anden måde, der tilfredsstillende behovet i det nævnte eksempel ved de fremtrædelsesformer for æblet, der foreligger ved spisningen af æblet), og dette sker ofte ved at en række forskellige fremtrædelsesformer efterhånden afløser hinanden, som resultat af ens handlen. Undervejs kan en mængde underbehov styret af det nævnte behov gøre sig gældende, og svarende hertil har man stadig med en mængde emner at gøre, der kan fremtræde på flere måder. Foreligger

⁶Alligevel har Herbert Iversen i sit iøvrigt uhyre interessante og inciterende værk: *To Essays om vor Erkendelse* (1918) forsøgt at konstruere et billede af bevidsthedslivet, hvor dette opfattes som en succession af „tilstande“, der ikke viser hen til hinanden, altså en række emner hver med kun een fremtrædelsesform. Angående denne afstandtagen fra emnernes henvisen til andre emner (transcendens) se Rubins kritik i E. Rubin: *En ung dansk Filosof og hans Værk* (1920). Det fremgår tydeligt af Rubins kritik, at emners transcendens er en fundamental dannelse inden for bevidsthedslivet.

der kun meget lidt handlen (herunder også regnet tænken, forestillen o.l. i det hele taget skiften af fremtræden af emner som resultat af handlen), er de emner, man har med at gøre i almindelighed emner med kun få fremtrædelsesformer. Er man ved at hvile sig, kan man være i den før skildrede tilstand, hvor omtrent det eneste emne med flere fremtrædelsesformer, der foreligger, er det, at man er ved bevidsthed, at man er sig bevidst, at der foreligger emner, men hvor disse er af en sådan art, at man end ikke over for sig selv kan angive dem bestemt. Denne tilstand kan efterhånden glide over i søvnen, under hvilken der, hvis den er drømmeløs, ikke mere fremtræder eller foreligger noget emne. Karakteristisk nok kan ingen angive nogle emner, hvorom de kan påstå, at det var de allersidste emner, der forelå inden søvnens indtræden.

4.4 Om umiddelbar fremtræden og middelbar fremtræden

Emner kan som sagt fremtræde på forskellig måde. Disse forskellige fremtrædelsesmåder kan inddeles efter, om de vedrører det ene eller det andet sansesområde⁷.

Jeg kunne som eksempel have taget noget meget *simpelt*, nemlig en stikfornemmelse, fremkaldt i hånden ved hjælp af en blyantspids. Et sådant emne må siges at fremtræde meget umiddelbart, og kan have flere fremtrædelsesmåder eller -former (se herom side 39) selv om mangfoldigheden af mulige fremtrædelsesformer vil være meget mere begrænset, end hvor der er tale om mere *komplicerede* emner såsom forelskelse, glæde, sorg o.s.v., o.s.v. En anden vigtig inddeling af fremtrædelsesmåder er efter, om der foreligger umiddelbar resp. middelbar fremtræden.

I perceptionspsykologien har man hidtil i overvejende grad studeret de mere umiddelbart fremtrædende emner, men vi vil i det følgende også medinddrage de mindre umiddelbart og de helt middelbart fremtrædende emner i vore betragtninger og vore beskrivelser. Hermed kommer vi efterhånden til at overskride dagliglivets emneverden og bl.a. beskæftige os med emner, som f.ex. kun den videnskabelige erkendelse beskæftiger sig med. Men vi kan her ganske ligesom inden for dagliglivets psykologi indstille os fænomenologisk og søge at beskrive, hvilke emner vi oplever, når vi siger, at f.ex. fysiske emner foreligger for os.

I det foregående har jeg flere gange strejft, at et vigtigt træk ved emners fremtræden for os er den grad af umiddelbarhed resp. middelbarhed, hvormed de kan fremtræde.

⁷I de foregående eksempler har jeg mest beskæftiget mig med visuelt fremtrædende emner og ganske lidt med taktilt eller haptisk fremtrædende emner, men jeg kunne gå videre med eksempler hentet fra hørelsen, lugt eller smagsområdet og vise, at man her finder ganske lignende forhold.

Når vi bevidst beskæftiger os med et emne på en sådan måde, at det står for os, at vi *direkte* har med selve emnet at gøre, uden at der foreligger noget andet emne, der som en slags melleminstans eller repræsentant optræder som formidlende ved at „vise hen“ til emnet, altså uden at der foreligger ræsonnement, slutten, overvejelser o.l., siger jeg, at emnet *foreligger* eller *fremtræder umiddelbart* for os. Exempler herpå er situationer, hvor vi sanseligt anskueligt ser en farve eller en form, hører en tone, lugter en blomsts duft o.s.v., eller hvor vi mærker en smerte, eller mærker, hvad stilling man holder sine lemmer i o.s.v. En ejendommeligt form for umiddelbar fremtræden er, som Hedwig Conrad-Martius har gjort opmærksom på, visse former for forestilling, hvor man direkte „beskæftiger“ sig med et emne⁸. Jeg kan f.ex. hvis jeg er hjemmefra, i tankerne – som man almindeligvis siger – alligevel bevæge mig rundt i mit hjem. Der er ikke tale om, at jeg oplever et forestillingsbillede eller nogetsomhelst, *der viser hen* til mit hjem; jeg beskæftiger mig bevidst direkte med huset, værelserne o.s.v. uden at opleve noget „formidlende emne“.⁹ Visse former for erindring har ligeledes denne umiddelbare karakter; man ligesom lever umiddelbart i den erindrede situation, d.v.s. uden at opleve antydning af formidlede emner.

FiXme Dødelige: sidetal

Når vi derimod bevidst beskæftiger os med et emne på en sådan måde, at vi kun indirekte har med emnet at gøre, idet der desuden foreligger emner, der som en slags melleminstanser eller repræsentanter formidlende viser hen til emnet, siger jeg, at emnet fremtræder *middelbart*.

Som eksempel kan jeg her betragte den elektriske spænding 2,38 volt. Denne kan ikke fremtræde umiddelbart, men jeg siger, at den foreligger, når visse andre emner fremtræder umiddelbart som kriterier derpå. Vi kan ikke beskæftige os direkte med spændingen 2,38 volt, men må altid have med formidlende emner at gøre.

Karakteristisk for fysiske emner, der kun kan fremtræde middelbart, er det, at de kan fremtræde på overordentlig mange måder, svarende til, at de kan være repræsenterede ved en mængde forskelligt umiddelbart fremtrædende emner. En fysisk størrelse kan således ofte måles eller beregnes på mange forskellige måder. (En fysisk længde kan f.ex. måles ved hjælp af en målestok, eller ved at man sigter til „længdens“ endepunkter med et vinkelinstrument, eller ved at man måler en helt anden længde og beregner den omtalte længde o.s.v.). Den kan derfor siges at foreligge, enten når eet måleinstrument viser sådan, eller når et andet måleinstrument viser sådan, et tredje sådan etc. (og denne måleinstrumentets stilling vel at mærke af os opleves som visende hen til emnet). Emnet har altså forskellige fremtrædelsesformer. Den middelbare fremtræden kan ofte karakteriseres ved, at man, når emnet foreligger, ligesom

⁸Hedwig Conrad-Martius: „Zur Ontologie und Erscheinungslehre der realen Außenwelt“ Jahrb. f. Philos. u. Phänom. Forsch. Bd. III.

⁹Se senere herom, side 64 vedr. scientel fremtræden.

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

oplever, at denne foreliggen er afhængig af visse „midler“. Man er sig ligesom en vis tænkende virksomhed eller anstrengelse bevidst som værende nødvendig for, at man kan fastholde emnet i dets foreliggen. Man beskæftiger sig bevidst med emne efter emne inden for de repræsenterende emners gruppe samtidig med, at man ved mere eller mindre udførlig ræsonneren eller sluttet fra disse emner fastholder eller kommer til det pågældende middelbart fremtrædende emne¹⁰.

De fleste af dagliglivets emner må regnes til de emner, der kan fremtræde ret umiddelbart, dog således, at der er forskelle i umiddelbarheden. De mest umiddelbart fremtrædende emner er emner, der fremtræder sanseligt anskueligt, såsom oplevede farver¹¹, oplevede former, fornemmelser o.l. Lidt mindre umiddelbart fremtrædende er sådanne, der har mange forskellige fremtrædelsesformer. Således ved det før som eksempel nævnte skrivebord, hvor man *kan* sige, at skrivebordets fremtrædelsesform selv er givet mere umiddelbart end skrivebordet.

En række umiddelbart fremtrædende emner kan i andre situationer fremtræde middelbart, f.ex. når man kun taler om dem, forestiller sig dem etc. En mængde emner f.ex. inden for videnskaben kan kun fremtræde middelbart.

Når vi beskæftiger os med emner ved at læse om dem, høre tale om dem, eller ved at anden menneskelig udtryksform viser hen til emnerne, har vi med særligt vigtige former for middelbar fremtræden at gøre. I sådanne tilfælde vil jeg tale om emnernes *antropiske* fremtrædelsesmåder.

For at lette talen om emner i almindelighed vil jeg indføre følgende sprogbrug. Emner, der kan foreligge umiddelbart, vil jeg (uanset om de faktisk foreligger umiddelbart) kalde *umiddelbare emner*. Emner, der kun kan foreligge middelbart, vil jeg kalde *middelbare emner*. Umiddelbar og middelbar er altså i denne sprogbrug blevet egenskaber eller bestemmelser ved emner i stedet for som før kun at være bestemmelser ved fremtrædelsessituationer.

En fare er det, at en mængde middelbare emner bærer samme navn som visse umiddelbare emner og sædvanligvis ikke holdes ude fra dem. Rethed f.ex. kan, som som vi allerede har anført det (jfr. side 26) være et udseende ved en linie og kan foreligge umiddelbart, eller rethed kan være en fysisk egenskab, som kun kan foreligge middelbart, når visse fysiske kriterier er opfyldte, og hvor udseendet ingen rolle spiller¹². Man må i

¹⁰10) Det kan dog allerede her bemærkes, at ved stadig omgang med et kun middelbart fremtrædende emne kan det ved øvelse efterhånden erstattes med et andet beslægtet emne, der ligesom fremtræder lidt mere umiddelbart. Dette hænger sammen med, at de omtalte formidlende emner og deres henvisninger efterhånden optræder mindre og mindre centralt i bevidsthedslivet.

¹¹Hvad farver angår er der forskel mellem fladefarver og overfladefarver (I Katz' betydning af ordene) med hensyn til umiddelbarhed i fremtræden. Fladefarver kan således ikke fremtræde i forskellig belysning sådan som overfladefarver kan det og mangler altså herved en form for middelbar fremtræden som overfladefarver har

¹²E. Rubin: Zur Psychophysik der Geradheit. Experimenta psychologica. Kbh. 1949.

sådanne tilfælde være særlig på vagt mod forvekslinger. Disse tilfælde af navnefællesskab kan forklares ved, at man under den fremadskridende erkendelse, ofte søger at bringe sådanne nye emner til fremtræden, at allerede foreliggende emner bliver disse nye emners fremtrædelsesformer. Hvis dette sker i tilstrækkeligt små skridt, er det rimeligt og forståeligt, at de „nye“ emner „arver“ de allerede foreliggende emners navne. Men hvis det står på gennem lang tid, kan det skabe en ondartet forvirring. Særlig ondartet kan det være, når talen er om sådanne emner som „eksistens“¹³ og „identitet“¹⁴. Her findes en hel række forskellige emner lige fra udpræget umiddelbare til udpræget middelbare, der alle bærer samme navn, og derfor afstedkommer stor forvirring i fænomenologiske beskrivelser og i filosofiske diskussioner.

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

4.5 Sanselig og ikke sanselig fremtræden

En anden vigtig inddeling af fremtrædelsesmåder foruden umiddelbar-middelbar er, om vi har at gøre med en sanselig oplevelse eller ikke sanselig oplevelse af emner. Kombinerer vi med den før omtalte inddelingsgrund: Umiddelbarhed-middelbarhed, får vi at gøre med *middelbart og umiddelbart sanseligt oplevede emner*. Som en undergruppe af disse sidste emner, der i særlig høj grad fremtræder umiddelbart, kan nævnes de allerede omtalte *sanseligt anskueligt* oplevede emner, som vi f.ex. har at gøre med, når emner ses, høres, føles, smages, lugtes, og de på den måde står umiddelbart for os. Som eksempel på middelbart sanseligt oplevede emner kan nævnes de allerede omtalte fysiske middelbare emner, hvor man beskæftiger sig med emnet ved hjælp af et formidlende emne (et måleinstrument eller andre instrumenter), der selv foreligger umiddelbart sanseligt oplevet og for en viser hen til det fysiske emne. Man kan sige, at natrium foreligger middelbart sanseligt oplevet for en fysiker, der i en vis fysisk situation umiddelbart sanseligt oplever et spektroskop med den for natrium karakteristiske gule linie.

Til de sanseligt oplevede emner hører især dagliglivets emner, og man kan her finde emner, der klart og tydeligt er enten umiddelbart sanseligt oplevet eller middelbart sanseligt oplevet. Men for mange af dagliglivets emner kan det være vanskeligt at afgøre; for mange emners vedkommende må man regne med flere mellemgrader af umiddelbarhed.

Som eksempel kan tages det tidligere omtalte oplevede bord. I dagliglivets glatte og selvfølgelig situationer oplever jeg bordet mere umiddelbart end i det tidligere beskrevne eksempel, hvor jeg må siges at være i en iagttagende situation. I denne situation kan jeg komme til særligt at beskæftige mig med det, jeg da kaldte bordets fremtrædelsesformer og det ligesom „fjerner“ bordet lidt fra det mere centrale bevidsthedsliv og gør

¹³Se om „eksistens“, side 179.

¹⁴Se om „Identitet“, side 99.

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

bordets fremtræden mindre umiddelbar. Kan man opleve denne fremtrædelsesform, kan det ikke nægtes, at man – i modsætning til dagliglivets jævne situationer – foruden at opleve bordet også oplever et andet emne, der ligesom formidlende viser hen til selve bordet eller „har det stående bag sig“. Bordet bliver dog ikke i den grad trængt i baggrunden, at det kommer til at fremtræde ligeså midtdbart oplevet som det før omtalte natrium, man „så“ i spektroskopet; det fremtræder mere umiddelbart. På den anden side fremtræder det ikke så umiddelbart oplevet som i de ganske jævne, daglige situationer, hvor de forskellige fremtrædelsesformer svarende til de forskellige steder, man befinder sig i forhold til bordet, næsten ikke bliver bevidst, men hvor man blot umiddelbart ser selve bordet.

Sådanne fremtrædelsesformer kan i en vis forstand siges at forholde sig til de dagliglivets emner, hvis fremtrædelsesformer de er, omtrent ligesom disse dagliglivets emner forholder sig til mere videnskabeligt bestemte emneområder, hvis fremtrædelsesformer dagliglivets emner kan være. Tænkte man sig, at disse „fremtrædelsesformer“ på et vist udviklingstrin eksisterede som en række selvstændige emner og uden at være fremtrædelsesformer for et og samme emne (in casu et bord), ville det „at der kom et bord til“, hvis „fremtrædelsesformer“ disse emner kunne være, nøje svare til en væsentlig side ved den bevidste fremadskridende forsken, som går ud på, at man søger at bringe sådanne „nye“ emner til fremtræden, at allerede foreliggende emner bliver disse nye emners fremtrædelsesformer. På et højere udviklingstrin kunne det da tænkes, at de oprindeligt selvstændige emner, der blev „fremtrædelsesformer“, lidt efter lidt træder tilbage i bevidsthedslivet, og kun selve bordet bliver det dominerende¹⁵. Lignende „lavere“ emneområder som de før beskrevne er det muligt at påvise ikke blot som i eksemplet med bordet for de synsoplevede emner, men for næsten alle mulige emner inden for dagliglivet.

Ikke-sanseligt anskuelige emner foreligger der, når vi f.ex. forestiller os emner, når vi tænker på emner, hører tale om dem, læser om dem o.s.v.

Mange vil sikkert her protestere og mene, at jeg har givet ordene „fremtræden“ og „opleven“, „væren os bevidst“ en alt for vidtrækkende mening. Man vil måske billige og forstå min almindelige tale om opleven, når det drejer sig om „sanselig anskuelig“ opleven, men „ikke-sanselig anskuelig“ opleven. – hvad er det for noget¹⁶?

¹⁵Det ville være meget interessant ved børnepsykologiske eksperimenter at prøve, om en sådan udvikling, svarende til den senere bevidste udvikling i erkendelse, finder sted på et bestemt trin af barnets udvikling. Visse undersøgelser tyder herpå.

¹⁶Således har prof. Alf. Ross i „Kritiske Bemærkninger til Professor Tranekjær Rasmussens Emnelære“, Nordisk Psykologi 1955 side 53-54 udtrykt sig på følgende måde: „Heroverfor vil jeg nu søge at gøre gældende, at et så omfattende oplevelsesbegreb, hvis genstand er 'alt hvad man kan tale om' og som derfor skal kunne finde anvendelse på så forskelligartede emner som en farvesensation, et bord, en elektrisk spænding, Julius

Men for mig står det som aldeles tvingende, at de samme dagligdags emner, som vi kan se, høre, smage o.s.v., dem kan vi også tænke på, forestille os, tale indbyrdes om o.s.v. I disse sidste tilfælde gør emnerne sig gældende på en anden måde i vores bevidsthedsliv end når de sanseligt anskueligt opleves, deres fremtrædelsesmåde er anderledes end de sanseligt anskuelige fremtrædelsesmåder, men at jeg *har* med emnerne at gøre i mit bevidsthedsliv, også når jeg tænker på dem, taler om dem, forestiller mig dem, perciperer dem amodalt etc., det kan jeg overhovedet ikke komme uden om, og jeg kan tilføje, at mange på dette punkt har det ligesom jeg. Der er altså fra min side ikke tale om en begrebsdannelse (prof. Ross mener tilmed en uhensigtsmæssig og vildledende begrebsdannelse, jfr. fodnoten forrige side), men først og fremmest om erfaringsmæssig konstatering. På den anden side kan jeg slet ikke se, hvorledes man skulle kunne klare sig i dagliglivet, hvis ikke det var muligt at tale om med andre, tænke på, forestille sig netop de *samme* ting, som man i andre situationer oplever sanseligt anskueligt.

Ikke-sanseligt anskueligt givne emner foreligger, når vi tænker på, hører tale om eller læser om emner, forestiller os dem o. s. v. Men også på anden måde får vi med ikke sanseligt anskueligt givne emner at gøre: Når et emne mindre og mindre kan siges at være givet „i og med“ fremtrædelsesformen, og mere og mere må siges at være givet ved „henvisning“ fra fremtrædelsesform til emne. Det er sådanne emner, jeg har beskrevet i det foregående ved eksemplerne med overfladefarver i et dunkelt rum og med meget fjerne genstandes størrelse.

Atter andre af disse ikke-sanseligt anskueligt givne emner kommer jeg til på følgende måde :

Når jeg siger, at jeg „ser mit skrivebord“ foran mig, er det muligt, at en læser vil indvende, at jeg dog kun kan se den del af bordet, som vender imod mig og ikke „bagsiden“ af bordet. Men indvendingen er baseret på en snævrere brug af ordet *se* eller *opleve*, end den jeg bruger. Når man ser bordet, beskæftiger man sig med en helt anden genstand, end hvis man kun ser „den del af bordet, der vender mod en“. Det er to forskellige genstande. Til daglig ser vi huse, træer, mennesker, møbler etc. og ingenlunde kun de dele af husene, træerne, menneskene, møblerne, der vender imod os, hvilket man dog med en særlig indstilling og med en særlig øvelse *kan* komme til at opleve.

Jeg har i 1930 gjort forsøg med en kubisk træklods, der blev stillet for forsøgspersonerne på et bord, således at tre flader, der danner et hjørne vendte hen imod dem. Forsøgspersonerne kunne da efter nogen øvelse bringes til at skifte mellem sanseligt anskueligt at opleve en *massiv træklods* eller et *kulisseagtigt, skalagtigt, hult hjørne*, omtrent ligesom

Cæsar og retfærdighedens idé, er en uhensigtsmæssig og vildledende begrebsdannelse. Den er i strid med gængs sprogbrug, sidestiller væsentligforskellige forhold, slører blikket for afgørende forskelligheder og er egnet til at fremkalde uholdbare forestillinger om den fænomenologiske metodes rækkevidde.“

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

man kan skifte mellem at opleve et felt enten som figur eller som grund¹⁷. På samme måde har jeg gjort forsøg med vaser uden bagside, kugler, der i virkeligheden kun er kugleskaller og mange andre attrapper. Desværre fik jeg ikke publiceret undersøgelsesresultaterne dengang; men det har styrket mig i min antagelse, at det senere blev mig bekendt, at en af Husserl's elever, Hedwig Conrad-Martius, tidligere havde konstateret noget lignende, hvad der bekræftede mit syn på sagen. Hun oplyser, at hun ved øvelse kan opnå at se tingene i omverdenen som kulisse-agtige, skalagtige attrapper, der vender det konvekse af „skallen“ mod hende selv.

Der er en ting, man stadig og stærkt må understrege i denne forbindelse, og som fremgik meget tydeligt af mine forsøg. Når man sanseligt anskueligt oplever dagliglivets normale ting og altså ikke de ovenfor nævnte mærkelige kulisseagtige, skalagtige dannelser, så er det *aldeles ikke nødvendigt, at der derfor i bevidsthedslivet er givet nogetsomhelst om tingenes bagsider eller andre ikke-synlige eller ikke perciperbare momenter*. Der kan være det, men der behøver ikke at være det. Det er nødvendigt at understrege det så stærkt, fordi så mange psykologer fejlagtigt har hævdet, at det, der sker, er, at vi kun ser det, der vender imod os og så „fylder“ resten ud med „forventninger“ eller „viden“. Altså en påstand i slægt med læren om de rene sansedata og additionen hertil af videnselementer jfr. s. 17). Hvis jeg stillede en vase uden bagside på et bord og lod forsøgspersonen gå uden om den, kunne de komme med et lille forskrækket udråb, når de så, det kun var en attrap. Bad jeg dem beskrive det hele, kunne de godt sige: „Jeg troede, der var en bagside“, men holdt fast på spørgsmålet, om der overhovedet var nogen „bagside“ i deres bevidsthedsliv inden „afsløringen“, indrømmede de i almindelighed, at de overhovedet ikke havde beskæftiget sig med bagsiden, og at de i stedet for at sige: „Jeg troede, der var en bagside“ hellere skulle have sagt: „Jeg troede (oplevede), at det var en rund vase“. Det er den runde vase, der opleves sanseligt anskueligt, der simpelthen ses ret umiddelbart; man slutter sig ikke til den. Det er altså forkert, som nogle psykologer gør det, at sige, at der altid er en „forventning“ om en bagside, eller i det hele taget om ikke sanseligt anskueligt oplevede momenter ved det oplevede emne.

Noget helt andet og meget vigtigt er det, at man, *når* man f.ex. oplever en vase, en kugle, et bord o.s.v. i sit bevidsthedsliv kan beskæftige sig med disse emners bagside også i form af „forventning“, ligesom man i sit bevidsthedsliv i det hele taget *kan* beskæftige sig med ikke sanseligt anskueligt tilstedeværende momenter¹⁸.

¹⁷Jfr. E. Rubin: Synsoplevede Figurer. Kbh. 1915

¹⁸Lignende forventningsagtige dannelser kan man særligt beskæftige sig med på følgende måde: Holder jeg en blyant lidt fra min hånd for om lidt at fremkalde et stik med spidsen, kan jeg i forventningen „beskæftige mig med“ stikfornemmelsen, og jeg oplever da, at det netop er den samme stikfornemmelse, jeg lidt efter oplever, når jeg stikker blyanten ned i huden. Når et emne således fremtræder i bevidsthedslivet tillige

Disse momenter kan da fremtræde på en højst ejendommelig måde, som man ikke uden videre kan beskrive blot som vidensdannelser eller tankedannelser. Når de opleves på denne måde, kan de nemlig for subjektet stå derude i omverdenen med et omtrent ligeså stærkt realitetspræg, som hvis de f.ex. blev set. Den belgiske psykolog, A. Michotte, som har interesseret sig for og undersøgt denne og lignende former for fremtræden, kalder det perception (ganske vist amodal perception), fordi denne fremtrædens oplevede realitetspræg er ligeså stærkt som ved modal perception, d.v.s. ligeså stærk som når vi sanseligt anskueligt oplever tingene, (ser, føler, hører o.s.v.)¹⁹.

Ved de hidtil givne eksempler har der været tale om ikke sanselig anskuelig opleven af emner, som i andre situationer meget vel kunne tænkes at fremtræde sanseligt anskueligt.

Men hvordan nu med emner, som overhovedet ikke kan tænkes at fremtræde sanseligt anskueligt, sådan som f. ex. mange videnskabelige emner *ikke* kan det? Lad os se på nogle eksempler.

Jeg har interesseret mig for, hvad man kan opleve, når man f.ex. aflæser et voltmeter eller f.ex. prøver efter om et stykke jern er magnetisk, eventuelt måler dets magnetisme, eller ved betragtning af den gule linie i et spektroskop konstaterer, at det, der brænder i flammen er natrium, eller ved aflæsning på en vægt ser, hvor meget noget vejer, eller ved aflæsning på en målestok ser, hvor langt et andet legeme er o.s.v., o.s.v.

Alle vil her være enige om, at der i hvert fald sanseligt opleves en mængde emner, hvis oplevelse ikke adskiller sig stort fra de allerede givne eksempler fra dagliglivets emneområde, som f.ex. det i begyndelsen givne eksempel med skrivebordet. Man oplever f.ex. en målerskala, viserstilling, elektriske ledninger i visse synsoplevede konfigurationer o.s.v. Men når man spørger om, hvad der opleves ud over alt dette, hører enigheden op.

Filosofisk skolede personer, (ofte personer, som står den logiske positivisme nær), hævder undertiden, at man overhovedet ikke „oplever“ andet end de omtalte sanseligt anskueligt oplevede emner. Hvad der derudover sker, er, at man i anledning af de pågældende oplevelser formulerer en mængde sætninger. Disse sætninger er dog ofte holdt i en sproglig form, så det kan se ud, som om man talte om noget ud over det sanseligt an-

med en viden om, hvorledes jeg skal bære mig ad, for at det skal bringes til at fremtræde „realiseret“, taler jeg om *potentiel fremtræden*. Denne form for fremtræden kendes også fra objekt-prægede emners fremtræden: sidder jeg f.ex. med en tændstikæske og skal lige til at gnide tændstikken mod tændsatsen, fremtræder flammen potentielt. Beskæftiger jeg mig med, hvorledes jeg skal lægge tre tændstikker på bordet, for at de skal danne en trekant, fremtræder trekanten potentielt.

¹⁹Når Michotte kalder det *amodal* (5: ikke sanselig) perception, ligger der vel heri ligesom lidt dårlig samvittighed over brugen af ordet perception. Både Michottes terminologi og også selve sagen har fremkaldt livlig diskussion blandt psykologer. Det saglige, Michotte har fremdraget og undersøgt, finder jeg imidlertid meget betydningsfuldt.

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

skueligt oplevede (nemlig om elektricitet, magnetisme, natrium, vægt, længde o.s.v.), men det bør man dog så vidt muligt søge at glemme.

Men andre personer siger – og det er som regel professionelt trænede fysikere, eller teknikere – at man i høj grad „oplever“ noget andet end de omtalte sanseligt anskueligt oplevede emner af næsten dagligdags art. Lad os tage eksemplet med voltmetret. Langt de fleste fysikere eller teknikere, jeg har spurgt, svarer mig, at den målte spænding står for dem derude i rummet mellem de to klemeskruer som noget ligeså realitetspræget som et skrivebord, de umiddelbart oplever. Spændingen kan naturligvis ikke ses eller føles på samme måde som bordet, men den „står“ for dem med lige så stærkt realitetspræg. Når sådanne personer beskriver deres oplevelser, minder det i flere henseender om Michotte's amodale perception af f.ex. en tings bagside (som ganske vist i en anden situation *kan* opleves sanseligt anskueligt).

I filosofisk-erkendelsesteoretiske diskussioner har jeg oplevet, at det over for sådanne professionelt trænede fysikere fra logisk-positivistisk side er blevet gjort gældende, at de omtalte oplevelser af fysiske emner burde de rigtignok ikke have, og jeg har altid følt mig lidt ilde berørt ved denne form for bebrejdelse.

Professionelt trænede fysikere og teknikere vil hyppigt sige, at ovennævnte mere logisk-positivistisk indstillede forskeres beskrivelser passer meget godt på, hvad de selv oplevede, da de stod som famlende begyndere i faget. Enkelte, som personligt har bidraget til fysisk forsken, siger, at disse beskrivelser passede meget godt på, hvad der skete for dem de første gange, de skulle til arbejde praktisk med begreber, som de selv lige havde skabt. Men meget hurtigt optrådte der ret håndgribelige oplevelser, som ikke var sådan at fortrænge.

Hvis man vil bebrejde folk (in casu forskere inden for naturerkendelsen), at de har de omtalte oplevelser, vil det omtrent svare til, at tilhængere af læren om de rene sansedata (jfr. s. 17) ville bebrejde dagliglivets mennesker, at de ikke oplever en uoverskuelig labskov af isolerede sansedata, som de logisk må holde sammen på, men faktisk sanseligt anskueligt oplever velordnede helheder, såsom huse, træer, stole, borde o.s.v.

I virkeligheden findes der mennesker, der inden for visse områder kun oplever et kaos af isolerede sansedata, som de forsøger logisk at holde sammen på. Sådanne mennesker anser vi imidlertid for at lide af forskellige former for agnosi (jfr. side 69), og det ville nu være lige hårdt nok at bebrejde mennesker, at de ikke lider af agnosi.

Både den form for fremtræden, som Michotte kalder amodal perception og de eksempler på videnskabelige emners fremtræden, jeg i det foregående har anført, indordnes som regel under forestillen og tænken, men viser i almindelighed hen til noget meget mere generelt.

Undersøger og beskriver man disse former for bevidsthedsliv, er det meget interessant,²⁰ at der kan påvises kontinuerte overgange både over

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

til den amodale perception og herfra videre til sanselig anskuelig perception og også over til den måde, videnskabelige emner kan foreligge for os på, og ligeledes her videre til sanselig anskuelig perception. Lad os først betragte den „amodale perception“.

Interesserer jeg mig for den del af mit bord, der ikke vender hen imod mig, kan den fremtræde amodalt perciperet for at bruge Michotte's sprog. Går jeg nu hen mod døren, forsvinder mere og mere af bordet fra mit synsfelt, og det, der forsvinder, kan da kun (iflg. Michotte) opleves amodalt perciperet. Er hele bordet forvundet ud af synsfeltet, er hele bordet amodalt perciperet (i Michotte's sprogbrug).

Imidlertid er det her næppe holdbart at fastholde denne sprogbrug. Det, der nu foreligger i ens bevidsthedsliv, har nemlig en lidt anden karakter end den af Michotte studerede amodale perception, selv om der må siges at være en kontinuerlig overgang til det, han studerer. En skarp grænse eksisterer ikke.

Michotte's „amodale“ perception er før (side 61) blevet beskrevet som en særegen form for „forestilling“, bl.a. karakteriseret ved, at man *ikke* har med et „forestillingsbillede“ af tingen at gøre, men i sit forestillingsliv ligesom har med selve tingen at gøre. At man overhovedet kan opleve noget, man vil nøjes med at kalde „kun et forestillingsbillede“ af en ting, er netop kun muligt, fordi man i sit forestillingsliv også kan have med „selve tingen“ at gøre. Ellers ville man ikke kunne fælde dommen: „dette foreliggende er kun et forestillingsbillede af tingen“. Den form for fremtræden, hvor man i sit forestillings- eller tankeliv beskæftiger sig med selve emnet har jeg i tidligere arbejder kaldt *scientel fremtræden*, og den kan altså som specielt tilfælde under sig have *amodal perception* og således, at overgangen til denne form for fremtræden er kontinuert og således, at overgangen til denne form for fremtræden er kontinuert glidende. Et emne, en ting f.ex., kan begynde med blot at foreligge forstillet, jeg kommer i tanke om en eller anden ting, jeg skal bruge; den foreligger derefter mere og mere scientelt, hvorefter jeg opsøger den. På et vist tidspunkt kan jeg tydeligt få med amodal perception at gøre, og endelig dukker den lidt efter lidt sanseligt anskueligt op for mig. Under hele forløbet er det klart og prægnant givet i mit bevidsthedsliv, at det er det *samme* emne, der fremtræder på forskellig måde. Lad mig give et eksempel: jeg fik pludselig brug for min papirkniv – jeg gjorde mig derefter klart, hvor papirkniven lå – og derefter gik jeg hen for at tage den ud af den bog, hvor jeg erindrede, jeg havde brugt den som bogmærke, og derefter så jeg den direkte, da jeg slog bogen op.

Der er et træk i disse kontinuerte overgange, som har interesseret mig, og som jeg tror er vigtigt; men som det er vanskeligt at beskrive. Men lad mig prøve alligevel: Hvis jeg ser på min papirkniv og derefter lukker

²⁰Bl.a. fordi det er et træk i den kontinuerte overgang fra dagliglivets erkendelse til den mere videnskabelige erkendelse. Det knytter sig iøvrigt nært til, hvad der blev bemærket i fodnote 3) side 49.

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

øjnene og griber efter den med hånden, kan jeg sige, at de visuelle fremtrædelsesmomenter er forsvundet, og at taktile fremtrædelsesmomenter er kommet til. Men under hele denne før skildrede kontinuerte overgang fra forestilling, scientel fremtræden, amodal perception til sanselig anskuelig fremtræden er det, som om der hele tiden kommer noget nyt til, uden at jeg synes, at noget er forsvundet. Selvfølgelig kan jeg rent formelt sprogligt sige, at den rent scientelle fremtræden er forsvundet, når den sanselige fremtræden foreligger, men det svarer ikke til, hvad der sker i oplevelsen. Det er nemlig snarere sådan, at alt, hvad der forelå, da tingen kun fremtrådte scientel, blev ved med at foreligge, da den kom til at fremtræde amodalt perciperet. Der var altså blot kommet noget mere til. Og videre: alt, hvad der forelå, da den kun fremtrådte amodalt perciperet, blev ved med at foreligge, da tingen oplevedes sanseligt anskueligt. Der var blot kommet noget mere til.

Lad mig nærmere betragte de kontinuerte overgange fra anskuelig fremtræden til ikke anskuelig fremtræden. Lad mig tage en ret linie som eksempel. Rubin gør opmærksom på, at dagliglivets tale om liniers rethed og fysikens tale om liniers rethed meget ofte ikke holdes ude fra hinanden. Men man må skelne skarpt mellem f.ex. rethed i udseende og rethed som fysisk egenskab. Fysisk-geometrisk rethed foreligger kun, når visse kriterier er opfyldte og rethedsudseendet kan være ganske uvæsentlig for disse kriterier og deres tilfredsstillelse. Omvendt betinges rethedsudseendet ikke altid af en fysisk rethed. Ser vi på kriterierne for fysisk-geometrisk rethed, er der mange forskellige grupper af dem, som heller ikke kan siges at være ækvivalente i den forstand, at de altid giver samme resultat. Strengt taget må vi derfor regne med forskellige slags fysisk rethed. I virkeligheden kan man ligefrem opstille en række af forskellige slags rethed begyndende med sanselig anskueligt givet rethedsudseende, dernæst sådan noget som mellemskolefysikens rethed, gymnasieskolens rethed, lidt højere uddannelsestrins rethed, såsom forskellige tekniske skolars rethed, rethed inden for landmåleres praksis og helt op til den allermest raffinerede fysiske rethed. Overgangene er ikke skarpe, snarere kontinuert glide; men mere og mere forlades det sanseligt anskueligt givne, og mere og mere får vi at gøre med, hvad vi før betegnede som „videnskabelige emners“ fremtræden. Efterhånden optræder rethedsudseendet nærmest kun som et slags symbol ofte uden at man rigtigt gør sig det klart.

Der er langt fra dagliglivets anskuelige rethed og til den rethed, som man eventuelt opererer med i det vidtstrakte verdensrum eller helt nede i så små dele af rummet, som indtages af atomer eller kvanter. For forskere, som befinder sig på denne afstand af dagliglivets verden, kan det komme til at tage sig sådan ud, at man her i hvert fald udelukkende kan „forestille“ sig eller „tænke“ sig rethed nærmest kun på billedlig måde. Men det er ikke billedligt i samme forstand som forestillingsbilleder; det er snarere sådan, at man begynder med dagliglivets sanseligt anskueligt oplevede rette linie, som man lidt efter lidt ved abstraktion berøver si-

4.6. Emnet fremtrædende som noget delvist ubekendt der nærmere kan undersøges

ne egenskaber og tillægger nye egenskaber. Først berøver man den dens tykkelse, og det lærer man allerede i skolen; dernæst tillægger man den en ny egenskab, nemlig, at alle dens punkter skal blive liggende, hvis det legeme, den rette linie tilhører, drejes om to af liniens punkter; (men dette er allerede mange forskellige ting svarende til forskellige måder at konstatere, at punkter bliver liggende eller flytter sig), dernæst forlanger man, at alle dens punkter skal kunne afbildes på en lineær algebraisk form (hvilket atter giver anledning til mange forskellige konstateringsmåder) o.s.v., o.s.v. Forlængst er dagliglivets rethedsudseende forsvundet ud af billedet, men et eller andet realitetspræg som var til stede i dagliglivets retheds-udseende er dog stadig til stede i alle de forskellige emner, man lidt uforsigtigt bliver ved at benævne rethed. Det er ikke givet sanseligt anskueligt for os, og det står heller ikke for os som et slags forestillingsbillede; det fremtræder, når kriterierne er opfyldt, snarere scientelt for os og kan måske beskrives som punkters simultane eksistens under nøjere angivne betingelser (svarende til kriterierne for de forskellige slags rethed).

Enhver psykolog vil vist give mig ret i, at det for karakteriseringen af en persons bevidsthedsliv ikke er ligegyldigt, hvilken slags rethed han i en given situation „oplever“. Men jeg kan forsikre om, at mellem fysisk-geometrisk skolede fagfolk af forskellige slags, er det heller ikke ligegyldigt, hvilken af de forskellige slags rethed, de enkelte „oplever“ og i deres indbyrdes tale viser hen til. I sådanne kredse holdes der gerne streng disciplin. En ikke lille kreds af mennesker regner – dels tankeløst og dels måske forført af visse filosofiske kredse – med en absolut „rethed“, en „rethed an sich“. Guderne må vide, hvad disse mennesker oplever, når de taler om „rethed“.

Jeg har valgt rethed som eksempel, men kunne blive ved med utallige eksempler hentet fra den kontinuerte overgang fra dagliglivets verden og til den mere og mere videnskabelige erkendelse af den såkaldte fysiske verden. Men lad det her være nok med dette ene eksempel.

4.6 Emnet fremtrædende som noget delvist ubekendt der nærmere kan undersøges

I omtalen af emners forskellige fremtrædelsesmåder bør en meget vigtig fremtrædelsesmåde nævnes. Det drejer sig om den kendsgerning, at emner for os meget ofte fremtræder som noget delvist ubekendt, samtidig med at det står for os, at vi kan undersøge emnet nærmere og derved få noget at vide om netop dette emne. Man kan sige, at medens man undersøger emnet, bevarer det i mange tilfælde sin identitet. Det er stadig det samme emne, man undersøger og får noget at vide om. Der gives imidlertid tilfælde, hvor undersøgelsen efterhånden udvikler sig på en sådan måde, at det går ud over identiteten, og man må sige, at der efterhånden

4. EMNERS FORSKELLIGE MÅDE AT FREMTRÆDE PÅ

kommer til at foreligge et andet emne. Identitetsundersøgelser kommer altså her til at spille en væsentlig rolle. Den nævnte fremtrædelsesmåde er imidlertid så betydningsfuld, særligt for forståelsen af den fremadskridende erkendelse, at den fortjener en særlig behandling, hvilket vil ske i

FIXme Dødelige: sidetal kapitel VI (side 92) : Emner, som noget der nærmere kan undersøges.

Kapitel 5

EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

5.1 Emner fremtræder altid sammen med andre emner

Et emne fremtræder aldrig alene¹. Der foreligger altid tillige andre emner. Nogle af disse vedkommer emnet på en særlig intim måde. De er måske egenskaber eller kvaliteter ved emnet. Andre emner kommer ligesom slet ikke emnet ved. Mellem disse to yderpunkter finder man alle graderinger af sammenhæng.

I 1. del kapitel II omtalte jeg en særlig emneklasse nemlig sammenhæng eller relationer og understregede denne klasses betydning samt gav en række eksempler. Uden disse særlige emner ville vor emneverden være et kaos, hvor emnerne ville stå isoleret og ikke have noget med hinanden at gøre og ingen erkendelse ville være mulig.

Sammenhæng mellem emner, der fremtræder sammen, kan i høj grad karakterisere emnernes fremtræden. Desuden karakteriseres emnerne selv ved sammenhæng med andre emner. Har emnet A nemlig egenskaben B, består der den sammenhæng mellem A og B, at B står i egenskabsrelation til A, som er et meget vigtigt sammenhængsforhold, jeg skal komme lidt ind på. Det viser sig, at det man sædvanligvis kalder egenskaber i hvert fald må deles op i to forskellige slags egenskaber, nemlig noget vi vil kalde egenmomenter og en mere omfattende gruppe, vi vil kalde fremmedmomenter.

Det viser sig, at sammenhængsforhold ikke blot er emner, vi mennesker træffer på, forefinder, men at vi selv kan skabe sammenhæng. Vi kan for så vidt også det modsatte, nemlig skære tråde over, der forbinder et

¹Ingen har vel været i en oplevelsessituation, at kun eet emne er fremtrådt.

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

emne med andre emner. Dette sker f.ex. ved abstraktion, hvor forbindelsen mellem et emne A og nogle andre emner, der står i nær forbindelse med A, nu skæres over, så at disse emner derefter blot betragtes som nogle uvedkommende emner i omfeltet.

Særlige sammenhængsforhold er de, der gør, at vi siger, at emner tilhører klasser eller arter. Også her kan vi forefinde klasser, eller vi kan selv skabe dem.

Man kan sige, at relationer er en af de vigtigste emneklasser for forståelsen af erkendelsen. Imidlertid prætenderer dette kapitel ikke på nogen måde at være en blot nogenlunde indgående undersøgelse af relationer. Jeg søger blot at fremdrage nogle træk som væsentlige og vigtige for i almindelighed at belyse emners fremtræden. Det første problem, vi skal beskæftige os med er at imødegå en opfattelse, som har haft en vis udbredelse og stadig lever inden for visse kredse. Det drejer sig om påstanden, at et emne ikke er andet end indbegrebet af sine egenskaber, en opfattelse som står i stærk modstrid med, hvad der udvikles i dette arbejde.

5.2 Emnet er andet end indbegrebet af dets egenskaber (Imødegåelse af en indvending)

Det kan være, at nogle, i anledning af min påstand om at eet og samme emne kan fremtræde på forskellig måde, vil indvende, at dette er tåget tale, da emner hverken er mere eller mindre end indbegrebet af (d.v.s. summen af) deres fremtrædelsesformer eller fremtrædelsesmomenter, og at det er metafysik at tale om et emne som andet end indbegrebet af (d.v.s. summen af) dets egenskaber. En sådan påstand har været hævdet fra ekstrem logisk-positivistisk side, måske væsentligst for at tage livet af det gamle substansbegreb. Men hvad man nu end vil mene med en sådan påstand, så har den *ikke* gyldighed ved de i det foregående anvendte beskrivelser og deres resultater. Disse viser nemlig klart f.ex. for det omtalte skrivebords vedkommende, at en mængde emner foreligger, og at nogle af disse skifter som følge af vor skiftende holdning, medens eet af disse emner er konstant til stede trods vor skiftende holdning. Hvis den havde absolut gyldighed, ville det være umuligt at gøre rede for visse former for en lidelse, der kaldes agnosi² eller sjæleblindhed. En fransk psykiater, J. Delay³, havde en patient, en ung pige, som med et revolverskud hav-

²Ved længere tids beskæftigelse med et emneområde eller ved øvelse kan visse emner fra kun at kunne fremtræde ret middelbart efterhånden komme til at fremtræde mere umiddelbart og direkte. Når man f.ex. lærer at læse, vil ordene i begyndelsen kun fremtræde middelbart ved, at man staver sig til dem; senere vil de fremtræde mere umiddelbart, og de enkelte bogstaver dominerer mindre og mindre i bevidsthedslivet. Visse former for agnosi (f.ex. dysleksi) består sikkert i, at denne udvikling fra mere middelbar fremtræden til mere umiddelbar fremtræden er hæmmet.

³J. Delay: Les Astérognosies. Pathologie du Toucher. Paris 1935, OBS. LVI, s. 405 ff.

5.2. Emnet er andet end indbegrebet af dets egenskaber (Imødegåelse af en indvending)

de fået beskadiget højre hjernehalvdel. Dette havde forårsaget en taktil agnosi, når hun berørte ting med venstre hånd, hvis perifere taktile sanseapparat iverdigt var i orden. Gav man hende bind for øjnene og stak hende en blyant i venstre hånd, nævnte hun alle dens taktilt opfattede egenskaber. „Det er en lang, tynd genstand, den er glat, den er flad i den ene ende, og den er spids i den anden,“ sagde hun. Men hun kunne *ikke* lige straks kende den som en blyant. Stak man hende blyanten i højre hånd, sagde hun strax: „Det er en blyant,“ og sådan gik det med en række taktilt let genkendelige genstande. For denne patient var blyanten normalt perciperet, altså ikke indbegrebet af alle sine egenskaber.

Tager vi nu ordet egenskaber i en lidt videre betydning og ligeledes ordet „indbegrebet af“ i en lidt videre betydning end blot „summen af“, kunne man måske udtale påstanden sådan, at et emne ikke er andet end en relation mellem en mængde andre emner, der netop i kraft af dette emne, denne relation, sluttet sammen i en verden. Selv når jeg peger på eller på anden måde angiver en række emner og siger, at de skal udgøre et emne – selv da består der i det mindste den relation mellem de sådan angivne emner, at de er grupperet, sammenfattet af mig. Imidlertid bliver for det første i så fald alle emner relationer, måske lige med undtagelse af de emner, der kun har een fremtrædelsesform,⁴ og som ikke spiller nogen

FiXme Dødelige: sidetal

særlig rolle i erkendelsen; og for det andet får vi at gøre med relationer med et ikke endeligt antal relater ja tilmed med kontinuer af relater.

Men denne brug af ordet relation, synes jeg dog, er urimelig og ufrugtbar. Der er nemlig nogle emner, der frem for andre fortjener navnet „relation“ (forbindelse eller sammenhæng mellem andre emner)⁵

FiXme Dødelige: sidetal

Spørgsmålet om, hvorvidt et emne er andet end en relation mellem sine fremtrædelsesformer, ligner et problem, som prof. Rubin i sine undersøgelser over synsoplevede figurer har beskæftiget sig med, bl.a. i forbindelse med emnet: „Jævnbredde“⁶. Man finder her følgende bemærkninger: „Man kunne tænke på at betragte det oplevede Moment: Jævnbredde som en oplevet Relation mellem Fladens Bredder på de forskellige Steder og erstatte det med Udtrykket: 'Fladen er overalt lige bred'. Mod at benytte Udtrykket 'overalt lige bred' i stedet for jævnbred er der måske intet at indvende, men det er betænkeligt, hvordan man end vil benævne selve Momentet, at betragte det som en oplevet Relation“. Videre finder man (side 121) bemærkningen: „Udtrykket Jævnbredde vil imidlertid, når man analyserer det rent *formelt* og for et Øjeblik gaar ud fra, at det er en Relation, sige, at Bredden overalt er ens; formelt er det altsaa en Relation mellem Bredden paa hvert Sted af Figuren og Bredden paa alle andre Steder af denne. Det er formaalstjenligt for ikke at sammenblende ret forskelligartede *oplevede* Momenter strengt at forlange, at et *oplevet*

FiXme Dødelige: sidetal

⁴Se herom side 50.

⁵Se herom side 28.

⁶E. Rubin: Synsoplevede Figurer. Kbhvn. 1915. Se side 120 f. n. og videre.

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

Moment for at betegnes som en oplevet Relation skal opleves som knyttet til sine ligeledes oplevede Relater, samt at disses Antal skal opleves som bestemt eller i alle Tilfælde bestemmeligt inden for visse nok saa vage Grænser“.

I Rubins eksempel er der ganske vist kun tale om sanseligt anskueligt oplevede emner, men hovedtanken i det kan godt overføres på mit mere generelle emne: „fremtræden“, „bevidst beskæftigelse med“. Der er nemlig i det hele taget noget suspekt i at tale om et foreliggende emne som en relation, en forbindelse, når de emner, som det skulle være en forbindelse mellem, overhovedet ikke gør sig gældende i bevidsthedslivet⁷. For langt de flestes vedkommende er der mange fremtrædelsesformer, der, mens emnet „foreligger“, slet ikke gør sig gældende i bevidsthedslivet – selv om de ganske vist på ringe foranledning kan dukke op. I modsætning til ovennævnte eksempler fortjener den klasse af emner at fremhæves og navngives som „relationer“, hvor emnerne fremtræder som en forbindelse mellem andre tillige fremtrædende emner. Det synes da også at være sådanne emner, man i almindelighed betegner som relationer.

5.3 Nogle eksempler på sammenhæng (Indordningsrelationer. Samhørighedsrelationer. Umiddelbare og middelbare relationer)

I det følgende skal jeg fremdrage nogle eksempler på sådanne former for sammenhæng, der særligt fortjener at benævnes relationer. Herved vil jeg også gøre opmærksom på og understrege, at relationer meget vel kan være sanseligt anskueligt fremtrædende emner, hvad man vist ikke altid gør sig klart.

Først og fremmest kan jeg gøre opmærksom på, at de forskellige emner så at sige „klumper“ sig sammen i særlige områder, inden for hvilke de har særligt meget med hinanden at gøre, medens de har mindre med emnerne i andre områder at gøre. Denne „hængen sammen“ er dog i højeste grad relativ, idet disse områder (som selvstændige emner) kan hænge sammen i større eller højere områder⁸. Mit skrivebord er f.ex. på een gang indordnet i min øjeblikkelige omverden, samt i en verden, jeg kunne kalde: møblelementet i mit værelse.

⁷En ganske anden sag er det, at man om et emnes karakteristika kan sige, at der består den relation mellem dem, at de er fremtrædelsesformer eller fremtrædelseskarakteristika for emnet, *hvormed dog ikke menes, at emnet er lig med denne relation.*

⁸Rubin hævdede, at et vist minimum af indbyrdes sammenhæng mellem alle tænkelige mulige emner er bestemt derved, at de i det mindste har det til fælles, at de altid på en eller anden måde kan fremtræde for os, d.v.s. at vi altid på en eller anden måde kan beskæftige os bevidst med dem. På denne måde bliver verdenen af alle emner (sådan som jeg har bestemt „emne“) den størst tænkelige verden, svarende til, at den er bestemt ved et minimum af sammenhæng

5.3. Nogle eksempler på sammenhæng (Indordningsrelationer. Samhørighedsrelationer. Umiddelbare og middelbare relationer)

Når et emne fremtræder som indordnet i en eller anden „verden“, foreligger der denne „verden“ tilligemed emnet og så desuden en vis *indordningsrelation*. Denne sidste kan spille en mere eller mindre dominerende rolle i bevidsthedslivet. Står der en eller anden maskine på bordet, og finder jeg en skrue på gulvet, kan det ske, at jeg pludselig opdager, at skruen hører til maskinen og netop mangler et sted der. *Samhørighedsrelationen* mellem skrue og maskine figurerer da i bevidsthedslivet på en ganske anden måde end de indbyrdes samhørighedsrelationer mellem maskinens øvrige dele. Ser jeg hen på min lænestol, har jeg der med en hel „verden“ af sammenhængende emner at gøre: forskellige dele, betræk med forskelligt mønster på de forskellige steder, benene, armstøtterne o.s.v., og beskæftiger jeg mig nu med et enkelt af disse emner, f.ex. en del af et mønster på et bestemt sted, behøver der derfor ikke at være en samhørighedsrelation med selve lænestolen oplevet til stede. Den fremtræder imidlertid nemt på mindste foranledning, f.ex. ved at jeg bevidst beskæftiger mig med, at den omtalte mønsterdel tilhører lænestolen og ikke f.ex. min reol. Hvis jeg gør det, fremtræder samhørighedsrelationen ret artikuleret i mit bevidsthedsliv⁹.

Rubin har (dels i forelæsninger og dels i efterladte papirer) omtalt sådanne forhold som kategorial indordning af emner. Jeg diskuterede det ofte med ham og var ikke helt enig med ham. Han var tilbøjelig til at mene, at når et emne opleves, så opleves der altid samtidig en eller anden form for kategorial indordning (et oplevet kategorialpræg), medens jeg hævdede, at i en række situationer f.ex. inden for dagliglivets ret automatiserede handleområde kan man godt opleve emner, uden at sådanne indordningspræg samtidig fremtræder.

Emnerne, der går under navnet sammenhæng eller relationer, kan ligesom tidligere behandlede emner deles i forskellige grupper med hensyn til umiddelbarhed.

Vi kan tale om en umiddelbart fremtrædende sammenhæng, som vi f.ex. møder meget ofte i dagliglivet, hvor vi umiddelbart oplever emnernes hængen sammen i mere eller mindre faste helheder. Det kan f.ex. dreje sig om, at to emner umiddelbart sanseligt opleveligt er forbundne ved at være egenskaber ved en og samme genstand. Eller det kan dreje sig om en mere intim sammenhæng, som hvis man f.ex. betragter de to parallelle liniestykker af samme længde.

Lad mig betragte eksemplet med to parallelle linier lidt nærmere. Der kan her være to umiddelbart oplevede emner til stede, som man kan kalde synsoplevet parallellitet og synsoplevet ligestorhed mellem endepunkternes afstande.

⁹Det her anførte er iøvrigt eksempler på, hvad vi allerede flere gange har berørt, at et emne i et enkelt øjeblik blot behøver at fremtræde på en vis måde, uden at de andre mulige måder, det kan fremtræde på, behøver at være til stede i bevidsthedslivet. Et emne *kan* fremtræde, uden at dets samhørighedsrelationer med forskellige „verdener“ behøver at fremtræde.

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

For det første kan der nu opleves en særlig sammenhæng, som står i forbindelse med, at linierne opleves som værende parallelle. Hvis man tegner en mængde andre liniestykker ind i feltet, kan man stadig opleve en særlig forbindelse mellem de parallelle liniestykker fremfor mellem noget andet liniepar.

For det andet kan en lignende sammenhæng opleves umiddelbart mellem endepunkternes afstande.

Endelig kan der for det tredje yderligere umiddelbart fremtræde en særlig intim sammenhæng mellem den synsoplevede ligestorhed mellem endepunkternes afstande og den synsoplevede parallellitet, som man kunne give navnet *synsoplevet grund-følge-relation*¹⁰.

En anden vigtig umiddelbart oplevet sammenhæng beslægtet med den lige omtalte er, hvad man kunne kalde *sanselig anskuelig oplevet kausalitet*. W. Köhler har her omtalt et eksperiment, hvor man lader lyde et knald og samtidig lader lyset gå ud. Det kan da umiddelbart opleves, at knaldet ligesom „forårsager“, at lyset forsvinder. I mange andre tilfælde af begivenheder, der indtræffer samtidig og har gjort det i lang tid (f.ex. togene går på et bestemt klokkeslet), oplever mange ingen fænomenal kausalitet, hvad Köhler benytter som et argument mod Hume's bekendte antagelse, at emnet kausalitets fremtræden for os skulle skyldes hyppig og samtidig indtræffen af begivenheder.

Et andet eksempel på fænomenal kausalitet har vi inden for den taktildynamisk oplevede emneverden. Holder vi en eller anden genstand i hånden og giver os til at svinge den, oplever vi umiddelbart dens bevægelse som „forårsaget“ af en umiddelbart oplevet impuls, vi giver den. De smukkeste undersøgelser angående fænomenal kausalitet er dog foretaget af A. Michotte i: *La perception de la causalité*. Louvain, 1946, se herom fodnote 7) side 153.

Foruden om umiddelbar sammenhæng kan man tale om sammenhæng, som kun kan være middelbart givet. Man kan her tænke på brugen af ordet relation i matematik og logik og de emner, der herved vises hen til. Inden for fysiken har man f.ex. med middelbare relationer at gøre ved lovmæssig sammenhæng og ved fysisk kausalitet.

5.4 Emners fremtrædelsesfelt og feltmomenter, egenmomenter, fremmedmomenter og randmomenter

Når det er en særlig fremtrædelsesmåde og dermed et særligt karakteristikum for et emne, at det fremtræder som indordnet i den eller den

¹⁰Mange geometrisk skolede vil nemt forveksle det her omtalte umiddelbare emne med en middelbar grund-følge-relation, som de har lært om i skolen. Dette kan være en hindring for at få fat i det her omtalte umiddelbare emne. Fremstillingen her hidrører fra en endnu ikke publiceret undersøgelse over synsoplevet parallellitet.

5.4. Emners fremtrædelsesfelt og feltmomenter, egenmomenter, fremmedmomenter og randmomenter

verden, kan man sige, at de øvrige emner i denne verden i en vis forstand kommer det pågældende emne ved. Vi kalder dem det pågældende emnes *feltmomenter*, idet der med ordet felt vises hen til den pågældende verden¹¹. Når vi altså taler om et emnes feltmomenter, må vi angive, hvad feltet er. I en vis forstand er ethvert emne et hvilket som helst andet emnes feltmoment, nemlig når feltet er verdenen af alle emner – som før omtalt den største tænkelige verden svarende til, at den er bestemt ved det minimum af sammenhæng, der ligger deri, at emnerne skal kunne foreligge for os. Taler vi om et emnes feltmomenter uden at præcisere, hvad feltet er, kan det altså være hvilket som helst emner overhovedet. De vil tilsammen med emnet altid tilhøre en eller anden verden, om ikke anden da verdenen af alle emner. Når et emne fremtræder, foreligger der desuden altid andre emner. Mængden af disse andre emner vil vi kalde emnets *fremtrædelsesfelt*.

Vi vil nu nærmere beskæftige os med nogle af de relationer, der kan bestå mellem emner og deres feltmomenter.

Flere emner udgør undertiden eller kan i hvert fald ved en art sammenfatning udgøre et nyt emne, som kan foreligge sammen med de sammenfattede emner. Det er bekendt, at man, når f.eks. en gruppe forskellige punkter foreligger på en ensfarvet grund, kan se nye overraskende emner, idet man sammenfatter forskellige af disse punkter i særlige grupper. Hvis nogle af punkterne udmærker sig ved at være ensfarvede eller ved at være beliggende på en særlig måde, sker sammenfatningen af sådanne punkter lettere end ellers, undertiden næsten af sig selv¹². Mindre kendt er det måske, at emner i det hele taget, når de foreligger på een gang, på lignende måde lader sig sammenfatte til nye emner. F.ex. kan man sammenfatte et bord i et værelse med farven på væggen i værelset og oplever da et højst mærkværdigt og kunstigt nyt emne, som det er svært at fastholde som nogenlunde umiddelbart fremtrædende emne. I andre tilfælde sker sammenfatningen lettere, og det ved sammenfatningen dannede nye emne fremtræder i højere grad med et enhedspræg. Dette står bl.a. i forbindelse med emner, der af Gestaltpsykologerne er blevet karakteriseret som stærkere eller svagere Gestalter¹³. De i det foregående givne eksempler var umiddelbart sanseligt oplevede emner. Sammenfatningen kan også gælde middelbare emner. Man kan i anledning af forskellige foreliggende middelbare emner sige, at man vil interessere sig for det emne, der „udgøres“ af disse emner, og får da ved denne „sammenfatning“ med et nyt middelbart emne at gøre med større eller mindre helhedskarakter.

¹¹Ved indførelse af denne sprogbrug samt ved den i det følgende indførte sprogbrug er der foretaget en generalisation af sprogbrugen i mit kongresforedrag: Zur Terminologie der Wahrnehmungssätze. Actes du congrès international de philosophie scientifique, Paris 1935, V, hvor der kun var tale om umiddelbar sanselig oplevelse.

¹²Se E. Rubin: Zur Psychophysik der Gestalt. Experimenta psychologica. Kbh. 1949.

¹³Se f.eks. Wertheimers afhandling i Psychol. Forsch. 4. 1923.

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

Også ved middelbare f.eks. fysiske emner kan man tale om fastere eller løsere „Gestalter“¹⁴.

Efter sammenfatning af f.ex. to emner foreligger der altså tre emner: de to oprindelige og det nye dannet ved sammenfatning, og dette nye emne fremtræder netop ved, at man „holder sammen“ på de to oprindelige emner: I visse tilfælde kan et emne, der kan fremtræde på denne måde ved sammenfatning og sammenholdning af visse emner, dog også fremtræde på anden måde. F.ex. kan et sogn fremtræde ved sammenfatning af de og de egne, men det kan undertiden (f.ex. for en „indfødt“) også fremtræde på anden måde, f.ex. repræsenteret ved de og de enkelte egne. Vi kan altså have den situation, at vi ved sammenfatning af visse foreliggende emner kommer til et allerede foreliggende emne, der blot ved sammenfatningen kommer til at fremtræde på anden måde. Emnet bliver altså i et sådant tilfælde ikke til, det skabes ikke ved den omtalte sammenfatning, men fremtræder blot på en anden måde derved. Dette står vel i en vis forbindelse med den før omtalte lethed eller vanskelighed ved at sammenfatte foreliggende emner til nye emner og fastholde disse nye emner i deres foreliggen. Undertiden skabes der ved sammenfatning et nyt emne, som aldrig har foreligget for en tidligere, og undertiden bringes der ved sammenfatning af allerede foreliggende emner blot et kendt emne til fremtræden på en særlig måde. Man kan altså ikke sige, at „sammenfatning“ eller „sammenholdning“ af visse emner forudsætter noget om, hvorvidt disse emner i forvejen hører sammen eller ikke. Vi vil nu indføre følgende sprogbrug.

Vi sammenfatter et emne A med et af dets feltmomenter B. Såfremt der ved sammenfatningen fremtræder et emne, der opleves som forskelligt fra A, kalder vi B et af A's *fremmedmomenter*. I modsat fald kalder vi B et af A's *egenmomenter*.

Lad os betragte nogle eksempler. Min lænestol er et fremmedmoment til mit skrivebord, da der ved sammenfatning af disse to genstande kommer en, ganske vist noget mærkelig, men dog nogenlunde fastholdelig ny genstand frem. Derimod vil skufferne i skrivebordet være dets egenmomenter, da en sammenfatning af skufferne med skrivebordet ikke bringer nogen ny genstand til fremtræden. Ligeledes vil skrivebordets farve og form være egenmomenter til skrivebordet. Disse to emner er derimod indbyrdes fremmedmomenter, for ved sammenfatning af disse to emner fremtræder et ejendommeligt emne, man kunne kalde: „skrivebordets brunfarvede form“, som er forskellig fra både emnet: „brun“ og emnet: „skrivebordets form“, som jo kunne være knyttede til så mange andre farver.

I visse tilfælde kan det være vanskeligt at afgøre, om et emnes feltmomenter er egen- eller fremmedmomenter. Der kan være emner, der så

¹⁴Se herom f.ex. W. Köhler: Die physischen Gestalten. Erlangen (1920) nide 114 og 126.

at sige gradvis glider over i området af deres fremmedmomenter, og der kunne da ved sådanne „vagt afgrænsede“ emner være grund til at tale om mellembestemmelser mellem egen- og fremmedmomenter. Sådanne mellembestemmelser mellem egen- og fremmedmomenter vil jeg kalde *randmomenter*.

Som eksempel på vagt afgrænsede emner kan vi betragte sådanne emner, i forbindelse med hvilke man taler om forandringer eller ændringer. Idet man siger, at noget forandres eller ændres, ligger der en modsigelse deri i den forstand, at når et emne er forandret eller ændret, har vi efter forandringen med et andet emne at gøre; det vil derfor være mere korrekt at sige, at emner forgår eller opstår. Det siger man også i visse tilfælde; men man har dog brug for at skille en særlig „opståen“ og „forgåen“ ud, nemlig netop den, man betegner med ordene „forandring“ eller „ændring“.

Jeg tror, at i de tilfælde, hvor man siger, at et emne har forandret sig eller ændret sig, er der kun sket noget (en forgåen eller opståen) blandt emnets randmomenter. Opstår der eller forgår der noget blandt emnets *egenmomenter*, forgår emnet og et nyt emne opstår. Hvad *fremmedmomenterne* angår, er der nogle som kan opstå eller forgå, uden at emnet forandres. Andre fremmed momenter kan ikke variere, uden at det går ud over emnet. Sådanne fremmedmomenter er en del af de momenter, der senere skal behandles under navnet „betingende momenter“. Men hvad *randmomenterne* angår, er sagen vanskelig. Her er det, jeg mener, at variationer ikke vil medføre, at man vil sige, at emnet forgår og et nyt opstår, men at man måske siger, at emnet har forandret sig eller ændrer sig. Et stykke papir kan jeg sammenbøje eller krølle; det er dog stadigvæk i en vis forstand det samme stykke papir til trods for de „opståede“ og „forgåede“ former, som vel i disse tilfælde kun er randmomenter. Former jeg en klump ler mellem fingrene, kan jeg have med et og samme emne at gøre, nemlig en klump ler, der kan præsentere forskellige fremtrædelsesformer svarende til min forskelligartede adfærd (nemlig æltning af lerklumpen). Jeg kan også have med et andet emne at gøre, nemlig en klump ler, der har en ganske bestemt form f.ex. en modelleret buste; dette emne kan ikke ændre form uden at „forgå“, men her er formelementer heller ikke længere blot randmomenter men i højere grad egenmomenter. I næste afsnit skal vi gå nærmere ind på betingende momenter.

5.5 Emners betingende momenter

Jeg vil nu omtale en anden vigtig forbindelse, som kan bestå mellem et emne og dets feltmomenter.

Fremtræder et emne for os på een eller anden måde, kan det som omtalt – ved en vis adfærd fra vor side – bringes til at fremtræde på en anden måde. Men hvad nu, hvis den pågældende adfærd ikke bringer os de oplevelser, som svarer til at opleve emnet på denne anden måde?

FiXme Dødelige: sidetal

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

FiXme Dødelige: sidetal

Vi har faktisk i det foregående i vore eksempler været inde på sådanne tilfælde. Tænk på de tidligere omtalte eksperimenter (se side 60) med hule træklodser, kugleskaller, vaser der kun er attrapper etc. Oplever en forsøgsperson vaseattrappen på bordet som en normal rund vase, og går han rundt om bordet, vil oplevelsen pludselig skifte til oplevelsen af en attrap. Dette sker netop ved perceptionen af „den manglende bagside“ eller rettere ved udøvelsen af en adfærd, der skulle bringe en vis fremtrædelsesmåde til oplevelse, men høre ikke gør det.

Ved en mængde forsøg med emner i umiddelbar eller i hvert fald forholdsvist umiddelbar fremtræden, har jeg fundet, at hvis en til en vis oplevelsessituation svarende fremtrædelsesmåde ikke bringes til oplevelse i den pågældende situation så forsvinder simpelthen det tidligere fremtrædende emne, og et andet emne fremtræder. Det sker ofte med en pludselighed, der minder om „kipningsfænomenerne“ inden for den visuelle perception. Ofte opleves en lille forskrækkelse, og en chock-agtig fornemmelse af at have taget fejl.

Det kip-agtige i oplevelsen er særlig udpræget, når det drejer sig om ret umiddelbart fremtrædende emner og afsvækkes måske undertiden noget, når man lidt efter lidt glider over i mere middelbart fremtrædende emner. Ved de middelbart fremtrædende emner f.ex. emner af mere videnskabelig art som fysiske emner o.l. kan dog den chock-agtige fornemmelse ved den nævnte skiften stadig være meget levende. Dette er velkendt af folk, der arbejder med forskellige fysiske apparater og måleinstrumenter. Skal der som følge af et aparats indretning og forskellige målinger forskellige steder på apparatet være 220 volts spænding mellem to klemskruer, og står det med prægnet realitetspræg for een, at det er der også, kan det give en chock-agtig fornemmelse, hvis man alligevel prøver efter med et voltmeter, og dette ingen udslag giver. Et eksempel på noget lignende ved ikke videnskabelige emner, som kun fremtræder scientelt, kan vi have ved tryllekunstnerforestillinger, hvor den chock-agtige fornemmelse endog kan være ret stærk, når f.ex. en ting, som scientelt fremtræder som værende i en æske, ved æskens åbning viser sig alligevel ikke at være der. Når det nye emne fremtræder, kan det tidligere fremtrædende emne tage sig mærkeligt ud i erindringen, som noget underligt utilforladeligt luftigt noget, som noget man „bare troede“, eller som et bedrag; det er som om man slet ikke kan huske eller vil anerkende at *så længe* det tidligere emne fremtrådte, så fremtrådte det med ligeså stor prægnans og realitet som det nye emne nu gør.

Ved ustandseligt at variere adfærd i forhold til et fremtrædende emne A og se, om det stadig fremtræder som det „samme“ emne har man – i forhold til denne oplevede identitet – en metode til at gøre sig emnets forskellige fremtrædelsesmåder (og eventuelt fremtrædelsesformer) klar og tilmed tilforordne dem de forskellige oplevelsessituationer. Kan man desuden gøre forsøg ad modum de omtalte attrapforsøg, hvor man sørger for, at en oplevelsessituation *ikke* bringer den fremtrædelsesmåde

for A til oplevelse, som den skulle, har man en yderligere kontrol, hvis A da ophører med at fremtræde¹⁵. Da en bestemt fremtrædelsesmåde involverer en mængde andre emner (som vi kan kalde A's fremtrædelsesmomenter) vil vi ved at variere forsøgene på denne måde nå frem til en række emner, som *skal* fremtræde for os, når vi bringes i den eller den oplevelsessituation, *såfremt A stadig* skal blive ved med at fremtræde. Alle sådanne emner vil vi kalde emnet A's *betingende momenter*. Studiet af disse emner er af væsentlig betydning for forståelsen af bevidsthedslivets natur. Hele skaren af betingende momenter taget sammen med de tilsvarende adfærdsformer, der bringer dem til fremtræden, fortæller os noget (omend nok så abstrakt og strukturelt) om de funktionelle (fysiologiske) processer, der ligger til grund for, at vi oplever A. Vi vil ikke her fordybe os i funktionelle overvejelser, men blot fremhæve en af de allerførste og groveste konsekvenser af det foregående, nemlig følgende. Når et og samme emne A kan opleves på mange forskellige måder, må mange forskellige fysiologiske processer i centralnervesystemet kunne betinge oplevelsen af A. Jeg skal senere (side 189) vende tilbage til dette.

FiXme Dødelige: sidetal

Hvis vi definitions-mæssigt konventionelt indfører et „nyt“ emne ved at sige, at emnet A (hvor A er et navn, vi har fundet på) foreligger, hvis de eller de oplevelsessituationer bringer de og de emner til fremtræden, vil man vel kalde klassen af disse emner for A's karakteristika. Bringes nemlig en oplevelsessituation ikke det tilsvarende emne til fremtræden, foreligger efter definition A ikke. Er A nu ikke et definitions-mæssigt udført emne, men et forefundet emne, og har vi ved fænomenologisk analyse fundet A's betingende momenter vil (sådan som vores metode blev fastlagt til at finde dem) A holde op med at foreligge, hvis en til et betingende moment svarende oplevelsessituation ikke bringer det betingende moment til fremtræden. Af disse grunde vil vi også kalde emnet A's betingende momenter for A's *karakteristika* ligegyldig om A er et forefundet eller et konstrueret emne. (Jfr. 3. del, kapitel VIII om begreber, side 109). Klassen af A's betingende momenter vil vi kalde *A's betingelsesfelt*. Eksempler på et emnes betingende momenter er dets egenmomenter, f.ex. hvis emnet er en blyant, dets gule farve og dets langstrakte form eller en del af blyanten, f.ex. midten. Eksempler på betingende momenter, som ikke er egenmomenter til et emne, har vi i det allerede omtalte eksempel på en oplevet grund-følge relation, hvor vi talte om sammenhængen mellem

FiXme Dødelige: sidetal

¹⁵Imod alt dette vil måske nogle indvende, at hele denne adfærdseksperimenteren ikke svarer til noget, der findes i dagliglivet, og at vor analyse således ikke bliver en analyse af et dagliglivets emne. I dagliglivet handler og manipulerer vi ofte med emnerne i glatte og velautomatiserede handlesituationer, hvor emnerne kun kommer til at fremtræde på meget få måder og undertiden kun repræsenteret ved yderst få fremtrædelsesmomenter, det er rigtigt; men det hænder rigtignok også at vi „ser nærmere efter“, ja, at vi undertiden ligefrem „iagtager“ og på mange forskellige måder og således, at *den oplevede identitet* bevares, når vi går fra den glatte velautomatiserede handlen og over til den mere iagttagende handlen. Det er netop dette, der er tænkt på i det ovenstående.

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

retningsoverensstemmelsen mellem to rette linier og jævnbredden af det af linierne indesluttede felt. Et andet eksempel har vi i den gule linie, der kan ses i et spektroskop, og som viser hen til natrium. Et tredje eksempel har vi i visse læste eller hørte sætninger, når emner fremtræder antropisk.

Vi kaldte før mængden af emner, der fremtræder på een gang sammen med emnet for emnets *fremtrædelsesfelt*. Som oftest er flere af emnerne i et emne A's fremtrædelsesfelt betingende momenter for A. Vi kan betragte sammenfatningen af disse fremtrædende betingende momenter. Så vidt jeg kan se, får vi netop herved det, vi hidtil har kaldt for A's *fremtrædelsesform*.

5.6 Klasser af emner og emnet som tilhørende klasser. Klassers fremtrædelsesmåde

FiXme Dødelige: sidetal Vi berørte i det foregående (se side 72), at et emne kan tilhøre flere emneverdener på een gang. Vi vil uddybe det noget nærmere, da det er et meget vigtigt træk ved strukturen af emners grupperinger i forskellige verdener og disses indbyrdes sammenhæng. Et eksempel herpå er, at et emne kan være betingende moment for flere forskellige emner på een gang.

FiXme Dødelige: sidetal Det gælder især sådanne emner, der bl.a. – se senere side 87 afsnit 9 – er bestemt ved at kunne være til stede flere steder på een gang såsom sanseligt anskueligt oplevede farver, former, størrelser, retninger etc. i modsætning til ting, som kun kan være til stede eet sted ad gangen. En vis farve, f.ex. grøn kan således være egenmoment ved flere forskellige ting, f.ex. grøn kan således være egenmoment ved flere forskellige f.ex. den hvide farve ved papiret, dette er trykt på, kan det nok være, at man netop ser farven „hvid“ på det og det sted, men det ligesom ligger i det oplevede emne, at det samtidig også kan være til stede på det og det andet sted. Dette er et specielt tilfælde af, at når et emne fremtræder, kan det ligesom ligge i dets fremtræden, at emnet også kan fremtræde på anden måde.

Såfremt et emne på een gang er betingende moment for flere forskellige emner, udgør disse sidste emner en klasse eller en art. Iøvrigt kan medlemmerne i en klasse have *flere* betingende momenter fælles. Et spørgsmål er det, om omvendt medlemmerne i en klasse nødvendigvis *må* have fælles betingende momenter. Til dette er der at svare, at eet betingende moment må de vel i hvert fald have fælles, nemlig det at kunne fremtræde som tilhørende klassen, hvad enten nu denne klasse kan fremtræde umiddelbart som klasse, eller den kun kan fremtræde middelbart ved, at man prøver enkelte individers medlemskab af klassen ved middelbare kriterier. I dette tilfælde, hvor klassen særlig fremtræder repræsenteret ved de forskellige medlemmers fælles betingende momenter, taler man vel snarere om en art end, om en klasse. Man kan ovenikøbet høre tale om „en klasse af ensartede individer“.

Det foregående giver anledning til at skelne mellem i hvert fald to væsensforskellige forhold mellem emner og de klasser, de kan være medlem af. I det første tilfælde foreligger emnet A, fremtrædende på en eller anden måde, og giver anledning til en klasse K ved, at man stiller sig den opgave at opsøge lignende emner, (d.v.s. emner, der har visse fælles momenter med A). Det kan være, at klassen er tom (som man siger i matematikken), men det kan man aldrig vide med absolut sikkerhed, da det er en empirisk sag. Jeg kunne f.ex. om mange år trods al tvivl måske alligevel træffe på et emne, der har de pågældende momenter fælles med A. I det skildrede tilfælde er emnet A primært i forhold til klassen K, som er sekundær derved, at den netop konstitueres i kraft af og ved hjælp af A. I det andet tilfælde foreligger K, fremtrædende på en eller anden måde. F.ex. kan den foreligge ved en påpegende definition; jeg peger på alle genstande på mit skrivebord, eller alle bøger på en reol, eller taler om alle beboere i et sogn. Eller den fremtræder på den før beskrevne måde på foranledning af en gruppe fælles momenter, som nærmere er angivet ved et foreliggende emne. Når K *allerede* er konstrueret og oplevet af mig, når jeg møder emnet B. (Jfr. iøvrigt fodnoten side 73).

FiXme Dødelige: sidetal

Hvis man vil studere og beskrive det oplevede kategorialpræg eller indordningspræg, emner kan fremtræde med, må man på forhånd gøre sig klart, at disse præg må forventes at være vidt forskellige for det omtalte emne A's vedkommende og for emnet B's vedkommende.

5.7 Konstruktion af emner på grundlag af foreliggende emneklasser

De forskellige måder klasser kan fremtræde på er af betydning, hvis man definitions-mæssigt konventionelt vil indføre nye emner (se side 80, 111 og 114). De karakteristika man vil benytte er da givet som en klasse emner og kan være givet på mange forskellige måder. De kan være givet explicit (f.ex. ved påpegning) eller de kan være givet i kraft af regler, ved hjælp af hvilke jeg finder frem til klassens enkelte emner.

FiXme Dødelige: sidetal

Vigtige og væsentlige grunde til definitions-mæssigt at konstruere nye emner ligger i de benyttede klassers natur. Hvis man f.ex. kan slutte fra nogle emners foreliggen til, at resten af klassens emner foreligger, kan det bevidsthedsøkonomisk være fordelagtigt ud af den pågældende klasse at konstruere et nyt emne. I mange tilfælde sker der ikke nogen bevidst konstruktion, men et nyt emne opstår lidt efter lidt. Der er ingen tvivl om, at sådanne nye emner opstår under menneskets udvikling, men mange undersøgelser står tilbage, før vi ved noget nærmere om omstændighederne herfor. Som inspiration og tilskyndelse til en sådan forsken vil det sikkert være værdifuldt i så stort omfang som muligt at studere de tilfælde f.ex. indenfor forskningen, hvor man bevidst konstruerer nye emner.

Resultatet af en konstruktion kan være tre ting, 1) at man kun har

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

med en sprogvedtægt at gøre, 2) at der desuden foreligger et anskueligt emne og 3) at der lidt efter lidt kommer til at foreligge et mere og mere anskueligt emne. At mulighed 2) kan foreligge, og hvad dette indebærer, kan man se af følgende tankeeksperiment. Lad os betragte et anskueligt foreliggende emne A og lad os betragte klassen af dets betingende momenter B og lad os på grundlag af denne klasse konstruere et emne, som vi giver navnet K. Konstruktionen er altså ensbetydende med følgende sprogvedtægt, at hvis de og de oplevelsessituationer bringer de og de emner til fremtræden, så vil vi sige at K fremtræder. Men dette vil betyde, at i al vor „tale med os selv“ og i al „tale med andre“, vil der ingen forskel være på, om vi bruger navnet K eller A. Efter hele den måde vi intersubjektivt kommunikerer vil dette betyde, at K viser hen til A som en antropisk fremtrædelsesform. Delay's patient (se side 70) kan bruges som eksempel her. I venstre hånd beskæftigede hun sig med emnet en blyant næsten som en sprogvedtægt, idet hun udelukkende på grundlag af dens taktile fremtrædende momenter intellektuelt fælder dommen: det er en blyant, medens hun ved at få blyanten i højre hånd straks oplever blyanten og vel at mærke således, at det står for hende, at det er den samme blyant.

FiXme Dødelige: sidetal

5.8 Abstrakte emner

En klasse emner kan også på anden måde give anledning til et nyt emnes fremtræden, idet den nemlig kan give anledning til, hvad man almindeligvis kalder „abstraktion“. Sådan som vi her vil betragte „abstraktion“ bliver denne blot et specielt tilfælde af det, vi flere gange i det foregående har kaldt nykonstruktion af emner eller indførelse af „nye“ emner ved hjælp af et konstruktionsgrundlag af allerede fremtrædende emner. Foreligger et emne A og er hermed tillige givet klassen af dets betingende momenter (A's betingelsesfelt) kan man benytte denne klasse som udgangspunkt for en nykonstruktion af et emne B. Hvis man gør det på den måde, at man benytter kun en del af A's betingelsesfelt, siger man, at man har dannet B ved abstraktion fra A. Man indfører som regel den sprogvedtægt, at man herved „abstraherer fra“ eller „ser bort fra“ de momenter i B's betingelsesfelt, der ikke benyttes ved nykonstruktionen.

I den klassiske litteratur er sagen blevet berømt navnlig ved Berkeley's behandling af problemet og ved hans benægtelse af eksistensen af „abstract ideas“ og ved hans kritik af Locke. Jeg vil derfor i det følgende også kommentere denne strid.

Når man ved „abstraktion“ kommer til et nyt emne B er hermed ikke sagt noget om, hvorvidt dette nye emne B bliver umiddelbart eller middelbart fremtrædende. Betragter man f.ex. en klasse rette linier af forskellig tykkelse, kan man se bort fra tykkelsen og kommer da til emner, for hvilke tykkelsen ikke er noget betingende moment. Ser man yderligere

bort fra liniernes steder, kommer man til et emne, for hvilket emnet: „et enkelt sted“ ikke er noget betingende moment ligesom for farven før. På samme måde kan man i anledning af en klasse af forskellige trekanter se bort fra det, der gør dem forskellige, f.eks. om de specielt er retvinklede, stumpvinklede eller spidsvinklede, ligebenede eller ligesidede o.s.v., o.s.v. Man kan også her se bort fra „steder“ som bestemmelser ved trekanten. I geometrien taler man således ofte om den rette linie, trekanten, den retvinklede trekant i stedet for om rette linier, trekanter, retvinklede trekanter, hvilket viser, at man taler om emner, hvor man ser bort fra bestemmelsen: sted. Den rette linie eller trekanten kan være til stede på flere steder på een gang. Vi er her ved en særlig indstilling, som vi har kaldt abstraktion, havnet i emner, der ligesom de før omtalte sanseligt anskueligt oplevede farver, former, størrelser etc. hver især kan være betingende moment ved flere forskellige emner og bl.a. ikke er bestemt ved at skulle være blot eet sted, man kan være flere steder på een gang. Blot er disse emner, vi er kommet til, næppe så umiddelbart oplevelige som de før omtalte oplevelige farver, former etc. Hvilken grad af umiddelbarhed et sådan abstrakt emne kan have, kan det være vanskeligt at afgøre. Der er her meget store individuelle forskelle.

Denne vanskelighed kan have spillet en rolle ved den klassiske modsætning mellem Locke og Berkeley. Det kan være et sådant „abstrakt emne“ og dets kun middelbare foreliggen, Locke tænker på, når han taler om vanskeligheden ved at fastholde „abstract ideas“. Han udtrykker sig bl.a. sådan: „For example, does it not require some pains and skill to form the general idea of a triangle? (which is yet none of the most abstract, comprehensive, and difficult) ; for it must be neither oblique nor rectangle, neither equilateral, equicrural, nor scalenon, but *all and none* of these at once“¹⁶. Når Locke siger, at „the general idea of a triangle“ hverken må være „oblique, rectangle etc.“, kan han mene noget lignende som det, vi ville udtrykke ved at sige, at disse emner (oblique, rectangle etc.) ikke må være betingende momenter for det emne, han vil betragte og som derfor kan være vanskeligt at fastholde i en nogenlunde umiddelbarhed. Man kan sige, at Locke i så fald udtrykker sig lidt uforsigtigt, og at det, han skriver, kunne læses, som om han f.ex. talte om et emne, der var bestemt *enten* ved bestemmelsen a *eller* b *eller* ved c, og som alligevel ikke faldt ind under nogen af disse bestemmelser, eller faldt under dem alle sammen på een gang. Det er vel tvivlsomt, om Locke skulle have ment sådan noget. Men ikke desto mindre synes det, som om Berkeley læser det sådan¹⁷.

Når jeg betragter min fyldepen, er dens omgivelser snart noget papir, snart ligger den i nærheden af en blyant, snart sidder den fast i min jakke

¹⁶Locke: Essay on Human Understanding. Book IV ch. VII sect. 9.

¹⁷Berkeley: A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Introduction XIII.

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

o.s.v. Den kan overhovedet ikke fremtræde for mig uden at også andre emner fremtræder. Men dette kan da ikke ad modum Berkeley indvendes mod mig, hvis jeg ad modum Locke hævder, at jeg ikke har med *een* fyldepen at gøre, når den er i nærheden af papiret, *en anden* når den ligger i nærheden af blyanten, *en tredje* når den er i nærheden af jakken, men har med *een* og samme fyldepen at gøre i alle disse situationer.

Hvis man betragter en art emner, der opstår snart ved en sammenfatning af min fyldepen og papiret, snart ved en sammenfatning af fyldepenen og blyanten, snart af fyldepenen og jakken o.s.v., o.s.v., ville man vel ikke indvende noget imod at kalde fyldepenen selv for „the general idea of“ den slags emner, fordi det her er så let at få de sammenfattede forskelligartede omgivelser til atter at blive ikke-betingende feltmomenter og derved at få umiddelbart med fyldepenen at gøre, medens det for trekanterne er svært at få retvinkletheden, stumpvinkletheden o.s.v. til blot at blive ikke-betingende feltmomenter til et nyt emne.¹⁸ Hvor svært det er at fastholde et sådant middelbart emne, kan man se af de ikke få tilfælde, hvor, som man siger, anskuelsen narrer matematikeren, idet han – for at sige det i vort sprog – i stedet for at beskæftige sig med emner beskæftiger sig med emnets fremtrædelsesfelt, omtrent lige som jeg, hvis jeg ville beskæftige mig med min fyldepen, i stedet for kom til at beskæftige mig med nogle emner i den tilfældige øjeblikkelige omgivelse, altså med nogle af de ikke-betingende feltmomenter¹⁹.

Vi har skildret to forskellige måder, hvorpå klasser af emner kan give anledning til nye emners fremtræden. I det første tilfælde, blev emnerne i klassen betingende momenter (eventuelt fremtrædelsesformer) for det nye emne, i det andet tilfælde bliver emnerne i klassen forskellige fremtrædelsesfelter for det nye emne, der fremkommer ved abstraktion. I den fremadskridende forsken går begge fremgangsmåder hånd i hånd. Snart abstraherer man – og det betyder allerede en konstruktion af et nyt emne –, og snart benytter man abstraherede emner til videre „konstruktion“ af

¹⁸Jeg har hermed ikke hævdet, at alle selvstændige, isolerede emner i deres fremtræden for os har udviklet sig ved først at være en slags „general idea“ dannet på grundlag af foreliggende klasser eller arter af emner. Men det kan være sket for en del emners vedkommende. Det er interessant i denne sammenhæng at betragte de før side 77 omtalte vagtafgrænsede emner.

Betragter man f.ex. et bordtæppe (en dug f.ex.), kan man sige, at det altid er foldet i en eller anden form, som dog ikke er nogen bestemmelse ved bordtæppet; her er man dog altså på vej til at kunne „se bort fra“ denne tilfældige form og alligevel have med et temmelig umiddelbart og dog selvstændigt emne (med individkarakter) at gøre; i hvert fald meget mere umiddelbart end Lockes trekant. Jeg tror ikke Berkeley ville protestere mod dette emnes foreliggen og mod, at man sagde, at emnet ikke havde de forskellige former, der kan fremkomme ved, at tæppet snart lægges over et rundt bord og snart over et firkantet bord og snart foldes sammen, selv om tæppet altid må fremtræde sammen med en af disse „former“.

¹⁹Det er muligt, at den – sådan som den for det meste bruges – mystiske terminus; „begreb“ ofte viser hen til nye emner fremgået ved abstraktion, såfremt disse nye emner kun kan fremtræde middelbart, medens man siger genstand, egenskab eller bruger andre emnebetegnelser, når de nye emner kan fremtræde blot nogenlunde umiddelbart.

nye emner, for hvilke allerede foreliggende emner bliver fremtrædelsesformer eller betingende momenter. For mekanikens begyndelse har det f.ex. spillet en stor rolle, at man på et vist tidspunkt har kunnet abstrahere fra faste legemers farve.

5.9 Emner der kan dannes ved abstraktion fra sted og tid

I det foregående har vi af emner, der kunne give anledning til dannelsen af klasser, fortrinsvis beskæftiget os med sådanne emner, der ikke er bestemt ved kun at skulle være eet sted ad gangen, men godt kan være flere steder på een gang såsom farver, former etc. Analoge betragtninger kan man gøre gældende over for emner, der ikke er bestemt ved kun at skulle have eet og kun eet tidspunkt. Jeg kan høre en tone nu, og om lidt kan jeg høre den samme tone, ligesom jeg kan se den *samme* farve „hvid“ på to forskellige steder af papiret på een gang. Og det ligger ligesom umiddelbart i den hørte tone, at den kan fremtræde på anden måde, nemlig ved at have et andet tidspunkt; ganske ligesom jeg før omtalte, at det i den sete farve ligger, at den kan fremtræde på anden måde, nemlig ved samtidigt at være et andet sted. Noget lignende gælder om lyde i det hele taget, om begivenheder, om bevægelser, i det hele taget om emner, hvori der, som jeg for lidt siden omtalte det, indgår ændringer. Når jeg taler om og beskriver disse emner viser jeg hen til efter min mening ret umiddelbart foreliggende emner. For mig selv er det sådan og ligeledes for mange forsøgspersoner. Imidlertid har jeg også truffet personer, for hvem sådanne emner ikke fremtræder særligt umiddelbart, men som kun kan komme til dem ved abstraktion og sådan, at abstraktionsresultatet kun fremtræder ret middelbart og er vanskeligt at fastholde som selvstændige emner. Der er her de samme individuelle forskelle, som vi i forrige afsnit mødte med hensyn til abstraktionsresultaters relative umiddelbarhed.

Det vil måske være praktisk at indføre en fast terminologi. Emner, der er bestemt ved kun at kunne være eet sted ad gangen, vil jeg kalde *monolokale emner*, emner der kan være flere steder på een gang, vil jeg kalde *multilokale emner*. På tilsvarende måde vil jeg tale om *monotemporale emner* og *multitemporale emner*.

Inden for de multitemporale emner, der altså så at sige kan „gentages“ eller have forskellige tidspunkter, findes der (ligesom vi så det inden for de multilokale emner) en række umiddelbare emner, der kan give anledning til klasser eller arter, nemlig ved at være betingende moment ved flere forskellige monotemporale emner. Det kan være den samme melodi, jeg hører i dag og i morgen, men det er forskellige opførelser af musikværket. Og ligesom man ved „abstraktion“ kunne danne „middelbare“ multilokale emner, således kan man også danne „middelbare“ multitemporale emner. Eksempler findes især inden for mekanikens ved emner som det frie fald,

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

pendulsvingningen o. s. v.

I det foregående har jeg i tilknytning til de multilokale og de multitemporale emner fortrinsvis talt om klasser. Vi vil endnu i tilknytning til disse emner kort berøre et emne, der er beslægtet med emnet klasse, som det dog adskiller sig fra ved ikke at bestå af vel adskilte emner. Det drejer sig om emner, der har et egenmoment, man kunne kalde „ensartethed“, men hvor denne ensartethed ligesom er „kontinuert“. Et stykke papir kan have en ensartet overflade, og det kan være ensartet med hensyn til farve, glathed, form o.s.v. En ret linie er ensartet med hensyn til retning (i modsætning til f.ex. en zigzaglinie), en cirkellinie er ensartet med hensyn til krumning. I alle disse tilfælde drejer det sig om multilokale emner, idet det er med hensyn til et sådant emne, at det ensartede emne er ensartet. Noget lignende gælder for de multitemporale emner; der er noget kontinuert ensartet over en vedvarende tone eller en „regelmæssig“ bevægelse. Et legemes fuldstændige væren i ro er måske sammen med en vedvarende tone noget af det mest kontinuert ensartede med hensyn til multitemporale emner, der kan forekomme.

I de tilfælde, hvor emner har egenmomentet: „kontinuert ensartethed“, kan man ikke som ved klasser adskille distinkte emner, som disse emner er sammensat af. Alligevel kan man tale om emner, disse er sammensat af, men disse emner går da kontinuert over i hinanden. Betragter man f.ex. et stykke papirs overflade, kan man måske tale om den øverste, den midterste og den nederste del, men disse emner går kontinuert over i hinanden. Ejendommeligt nok er logiken, sådan, som den har udviklet sig, i det store og hele kun velegnet til beskæftigelse med klasser af adskilte distinkte emner, og deres sammenhæng. Emnerne, der går kontinuert over i hinanden, og som er mindst lige så væsentlige, er i nogen grad forsømt. Jeg har tidligere foreslået at behandle emners sammenhængsforhold i almindelighed ved hjælp af den matematiske topologi. Se E. Tranekjær Rasmussen: Om erkendelsen som psykologisk fænomen og om psykologien som erkendelse. Nordisk Psykologi 1953. Iøvrigt har Lewin tidligere anvendt topologiske overvejelser inden for handlingspsykologien. Se Kurt Lewin: Topological Psychology, yderligere kan man sige, at de klassiske afbildninger af farve på cirkler, tre- eller femkanter, tetraedre o.l. er et allerførste primitivt topologisk forsøg, som netop behandler kontinuerede sammenhængsforhold abstrakt, og hvori de specielle klassebetragtninger indgår som specielle tilfælde. Netop ved at de samme emner kan tilhøre forskellige verdener, kommer disse så at sige til at „skære“ hinanden. Og de kan gøre dette ved kontinuert at gå over i hinanden eller ved ligesom mere springvist at gå over i hinanden. Og de kan gøre dette på utrolig mange og udviklede måder, så at man får med det mest sammenfildrede kaos at gøre, som jeg tror, man vil kunne udrede ved hjælp af den matematiske topologi, der er en uhyre vidtdreven generalisation af, hvad vi umiddelbart anskueligt kan have at gøre med angående tings indbyrdes beliggenhedsegenskaber.

section10. Art og individ

Det, jeg i det foregående har betegnet multilokale emner og multitemporale emner, er af mange, som jeg har talt med om sagen (også flere forsøgspersoner), blevet betegnet med ord som art, kategori, klasse og lignende ord. Taler jeg f.ex. om det multilokale emne: „kridt“ i modsætning til „dette bestemte stykke kridt“, vil sådanne personer sige, at det er det, de forstår ved *arten* „kridt“, og at emnet „art“ fænomenologisk må beskrives på en særlig måde. Selv om jeg nu mener netop at have givet sådan en beskrivelse, når det drejer sig om multilokale og multitemporale emner, må jeg indrømme, at jeg for personer, som ikke kan lide at tale om multilokale og multitemporale emner, men foretrækker her at tale om „arter“ af en særlig slags, har fundet, at de omtalte multilokale og multi-temporale emners fremtræden heller ikke har et sådant umiddelbarhedens præg, når *disse personer* oplever emnerne som når *andre personer* oplever dem. Jeg selv hører til denne sidste kategori af personer, og de foregående beskrivelser bærer præg heraf. Der gør sig her en mere almindelig vanskelighed gældende, som det ovenstående blot er et eksempel på.

Lad os for at få fat i denne vanskelighed tænke os, at vi har to emner A og B, og lad os betragte de til disse to emner svarende betingelsesfelter og antage, at A kunne fremgå af B ved abstraktion. Det vil sige, at der blandt B's betingende momenter befinder sig alle A's betingende momenter plus nogle flere (nemlig dem, man skal se bort fra for at komme til A). Men så kan vi også udtrykke det indbyrdes forhold mellem A og B på en anden måde nemlig ved at sige, at B kan fremgå af A ved en emnekonstruktion, hvor vi foruden A's betingende momenter tager nogle flere til. Der kan være flere grunde hertil. F.ex. kan det tænkes, at personen efterhånden opdager, at når A's betingende momenter foreligger, så foreligger der altid nogle andre emner, som så lidt efter lidt sammen med A's betingende momenter kommer til at konstituere et nyt emne B. Eller det kan tænkes, at personen opdager, at når A's betingende momenter foreligger, så foreligger der i een situation en emnegruppe E_1 , i en anden situation en emnegruppe E_2 , i en tredje situation en emnegruppe E_3 o.s.v. Dette kan foranledige, at personen af A's betingede momenter og grupperne E_1 , E_2 , E_3 o.s.v. efterhånden konstituerer emnerne B_1 , B_2 , B_3 o.s.v. Denne form for emnekonstruktion kalder man undertiden for uddifferentiering. Hvis nu begge emnerne A og B forekommer i en persons emneverden, og de fremtræder nogenlunde umiddelbart begge to, kan det være yderst vanskeligt at sige noget historisk-genetisk om disse emners forekomst i personens emneverden. Både i det tilfælde, hvor A er fremgået af B og omvendt B af A og begge emner stadig spiller en rolle i personens emneverden, vil begge emners fremtræden tendere mod at få noget umiddelbart over sig, eller i hvert fald miste det præg af „abstrakthed“, man ofte taler om ved, hvad man kalder „begreber“.

Franz From har interesseret sig for, at børns emneverden ofte kan

5. EMNERS FREMTRÆDEN I SAMMENHÆNG MED ANDRE EMNER

indeholde emner af en meget videre karakter end voksnes (f.ex. når børn begynder med at kalde alle mænd for „far“ og alle firbenede dyr går under betegnelsen „vov-vov“) og har i anledning af den lighed, der kan bestå mellem børns „vide emner“ og voksnes „almenbegreber“ med rette advaret mod, at man forveksler dem²⁰. Det må vel antages, at børnenes emneverden efterhånden formes bl.a. ved uddifferentiering af de omtalte vide emner, og at de tidligere „vide emner“ efterhånden går til grunde.

I almindelighed er der tilbøjelighed til at lade den proces, hvorved et emne konstitueres (konstrueres), få en væsentlig indflydelse på opfattelsen og navngivning af emnet, så længe processen huskes. Er emnet fremgået ved en abstraktion, man kan huske, kaldes det stadig et abstrakt emne. Men sæt nu alle emner i vor emneverden på et eller andet tidspunkt var fremgået ved sådanne processer, der forlængst er glemt? Det er de næppe, men mange er det sikkert, og det ville være urimeligt på grund af emnernes genese at kalde dem abstraktioner.

Da abstraktion mere eller mindre indgår i vor opfattelse af art og individ, kan det være vanskeligt at give disse ord en nogenlunde præcis og absolut betydning. De har den udmærkede relative betydning og funktion, at medlemmer af en klasse eller art kan kaldes individer, men det er netop kun i forhold til klassen eller arten. Disse individer kan jo selv være klasser eller arter.

Betragter vi det multilokale emne trekanten, da kan denne være til stede flere steder i rummet på een gang. Peger jeg på en af disse „realisationer“ (en af disse fremtrædelsesformer) og taler om trekanten på dette sted (altså et monolokalt emne) synes jeg, at dette emne har mere individualkarakter end det multilokale emne. Lader jeg trekanten være ligesidet med en bestemt størrelse, synes jeg at dette emne har endnu mere individualkarakter, men dette emne er egentlig et multitemporalt emne. Ser jeg på trekanten til forskellige tidspunkter, synes jeg, at synsoplevelsen på dette tidspunkt, trekanten på dette tidspunkt (altså et monotemporalt emne) har endnu mere individualkarakter. Men er dette emne nu et individ i absolut betydning? Jeg ved det ikke.

²⁰Franz From: *Drøm og neurose*, 2. udg. Kbhvn. 1951, s. 14 ff.

Kapitel 6

EMNER SOM NOGET DER NÆRMERE KAN UNDERSØGES

6.1 Ubestemthed eller bestemthed som fremtrædelsesmåde for emner. Komplettable emner

I kapitel IV omtalte vi blandt et emnes forskellige fremtrædelsesmåder en for den fremadskridende erkendelse særlig vigtig fremtrædelsesmåde, den nemlig at et emne kan foreligge som noget delvis ubekendt for en og som noget, man kan give sig til nærmere at undersøge. Dagliglivets emner fremtræder ofte på den måde for os; man ser f.ex. noget og får lyst til at se nærmere efter, eller man får lyst til at føle hvordan en ting er at føle på, eller man spørger eventuelt en anden person om hvorledes det eller det nærmere er indrettet o.s.v., o.s.v. Væsentlig i denne forbindelse er det, at når et emne foreligger på denne måde, fremtræder tillige for en de oplevelsessituationer, man kunne tænke sig at komme i for nærmere at undersøge emnet.

Hvis man nu undersøger emnet og opdager en ny egenskab ved det, kan man så sige, at man stadig har med det samme emne at gøre? Det bør straks her fremhæves at i mange tilfælde er det sådan. Det står netop tydeligt i ens oplevelse, at det netop er det *undersøgte* emne der viste sig at have den fundne egenskab. Men hvorledes da med emnets karakteristik ved givne betingende momenter? Lad os begynde med nogle ganske jævne eksempler.

Jeg står med en sten i hånden og får lyst til at betragte den nærmere. Derved får jeg øje på en ridse i den, som jeg ikke har set før. Hvis jeg følgende en jævn og ligetil måde at tale om tingene, siger, at jeg stadig har med den *samme* ting at gøre, men blot har opdaget en ny egenskab

6. EMNER SOM NOGET DER NÆRMERE KAN UNDERSØGES

ved den, beskriver jeg en umiddelbart foreliggende identitet af meget streng karakter.

Vi betragter nu et andet eksempel. Jeg oplever en rund vase på bordet. Den står umiddelbart for mig som en rund vase. Jeg går rundt om den og ser pludselig, at bagsiden mangler, at jeg altså kun har med en slags kulisser at gøre. I dette tilfælde vil jeg så afgjort ikke sige, at der i den anden situation foreligger den samme genstand som i den første, men at jeg blot har opdaget en ny egenskab ved denne genstand. I den første situation forelå en rund vase, i den anden fremtræder en art kulisser (se

FiXme Dødelige: sidetal

iøvrigt side 60 og 78). Hvorfor siger jeg nu ikke i det første eksempel, at i den første situation foreligger en genstand: en sten uden ridse, i den anden en anden genstand: en sten med en ridse i? Der kunne her synes at være tale om noget paradoksalt.

I tilfældet med vasen er det så tydeligt, at det, jeg først har set, er i strid med det, jeg senere ser. Det jeg først så, var en rund vase, det, jeg dernæst så, var en kulisser (altså ikke en rund vase). I tilfældet med stenen er der imidlertid ikke en sådan konflikt. Det, der her først foreligger, kan man fænomenologisk bedst beskrive som en sten, der eventuelt har en ridse, eventuelt ingen ridse har, og dette er ikke i strid med en sten, der har en ridse. Sådanne emner fremtræder i stor mængde for os.

Rubin har undret sig over og gjort opmærksom på at visse emner, der fremtræder som umiddelbart oplevet, til trods herfor kan have en „relativ abstrakt“ karakter¹. Denne påstand fremsættes i anledning af nogle forsøg, hvor forsøgspersonen uden at kende eller kunne se forsøgsanordningen lader fingrene hvile på kanten af en stållineal, som forsøgslederen lader glide frem og tilbage under forsøgspersonens fingre, som holdes i ro. Forsøgspersonerne udtaler sig da til karakteristik af selve det umiddelbart oplevede på en ubestemt måde om det, der bevæges under fingrene på dem, idet de altid angiver alternativer eller kun i al amindelighed taler om et stykke metal. F.ex. siger en forsøgsperson, at det kan være en tynd metalkant eller en tynd glaskant.

Mange af dagliglivets umiddelbart fremtrædende genstande er i den forstand af mere eller mindre abstrakt art, at det, der mest umiddelbart fremtræder, ikke alene *kan* være fremtrædelsesform for flere emner, men ydermere i selve sin fremtræden umiddelbart viser hen til flere mulige emner, hvis fremtrædelsesform det kunne være. Og denne henvisen er af en sådan art, at det står umiddelbart for os, at det må være et bestemt af disse emner, der foreligger, repræsenteret ved, hvad der umiddelbart foreligger, men at vi bare ikke ved hvilket.

Man kunne sige, at det, der foreligger, er et emne, der fremtræder som værende relativt ubekendt (d.v.s. at vi ikke ved, hvilket af en vis art eller gruppe af emner det er), eller som vi også vil sige, *ubestemt for os*.

¹E. Rubin: Haptische Untersuchungen. Acta Psych. I, 3 s.352 (1936).

Jeg taler i denne forbindelse om et *kompletabelt emne*. Ubestedtheden karakteriserer emnets måde at fremtræde for os. Emnets ubestedthed eller kompletabilitet foreligger bestemt i sin art derved, at der desuden fremtræder forskellige oplevelsessituationer som værende mulige, og som, hvis de realiseres, vil bestemme det for os som ubestedt foreliggende emne med hensyn til en vis gruppe karakteristika, der i den forstand svarer til adfærd, at denne kan tænkes at bringe oplevelser svarende til den pågældende gruppe karakteristika. I vort eksempel med stenen foreligger de oplevelsessituationer som mulige, der vil bestå i at dreje stenen rundt mellem fingrene og betragte den nærmere. Ved at disse oplevelsessituationer foreligger som mulige, fremtræder et emne som værende ubestedt med hensyn til den gruppe karakteristika, som i almindelighed kan fremtræde ved betragtning af sten. Realiseres disse oplevelsessituationer fremtræder der emner, der føjer sig til de allerede foreliggende fremtrædelsesmomenter, og emnet fremtræder nu som bestemt for os.

Med et udtryk, der minder om den måde, hvorpå P. Natorp taler om genstande², kunne man sige, at et emne, når det er ubekendt, kan fremtræde som opgave, omtrent som et ubekendt x i en ligning, der skal løses.

Jeg understreger, at ganske ligesom arten af ubestedtheden ved en lignings ubekendte er givet ved ligningens art (dens koefficienter og hele struktur, som kan vise hen til forskellige bearbejdningsadfærd), således er arten af et emnes ubestedthed givet ved den førnævnte gruppe karakteristika og dertil svarende oplevelsessituation. I eksemplet med stenen så vi, at der var tale om et ubestedt emne svarende til den som mulig foreliggende oplevelsessituation at se nærmere efter og den dertil svarende gruppe af karakteristika. Man kunne også tænke sig et andet emne fremtræde som ubestedt, f.eks. karakteriseret ved en mulig oplevelsessituation karakteriseret ved at lægge en flis af stenen i en vis syre og da afvente en eller anden reaktion indenfor en vis gruppe af kendte reaktioner, der ville kunne bestemme det ubestedte emne som værende af det eller det stof. Det hertil svarende ubestedte emne er et andet emne end det først omtalte ubestedte emne og tilhører det mere videnskabeligt kemisk-fysiske emneområde. Jeg taler altså ikke (som Natorp) om een ubestedt genstand (een uendelig opgave), der efterhånden bestemmes mere og mere, men om forskellige ubestedte genstande svarende til de forskellige foreliggende grupper af karakteristika og oplevelsessituationer. Dette er i streng overensstemmelse med den brug af ordene: „foreligge“ eller „fremtræde“, jeg har fastlagt i dette arbejde.

Med alt det foregående er ikke sagt, at der altid i anledning af, at jeg tager en sten op i hånden og betragter den flygtigt, fremtræder sådanne komplettable emner. I mange handlingssituationer sker det ikke. Tager

²Se f.eks. P. Natorp: Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften. S. 33 (1910) og P. Natorp: Philosophische Propädeutik S. 13 (1914).

jeg stenen op blot for at kaste den efter et eller andet mål, fremtræder der ikke noget kompletabelt emne af den beskrevne art. Det må være den fænomenologiske beskrivelses opgave at angive sådanne emner, gøre rede for dem og give dem navn, hvad der kan være uhyre vanskeligt. Så såre man nemlig vil beskæftige sig særskilt med et emne løsrevet fra den handlingssituation, hvori det er forekommet, fremtræder meget let komplette emner af den førbeskrevne art. Det kan måske skyldes en erkendelsestrang, som slet ikke eksisterede i den pågældende handlingssituation, men som nu vækkes som følge af, at emnet betragtes isoleret eller måske som følge af at nogle spørger een om, hvad man oplevede. Måske kompletterer man emnet indenfor sit forestillingsliv og gør det så let, at man næsten ikke mærker det, og man påstår da frejdigt, at det nu bestemte emne var det, der i sin bestemthed forelå i den pågældende handlingssituation. Ved *vidneudsagn*, hvor det gælder om så nøje som muligt at gøre rede for situationer, der har foreligget, kan denne løsrivelse af et enkelt emne til isoleret betragtning være skæbnesvanger. Hvis et sådant løsrevet emne *kan* være fremtrædelsesform for flere andre emner, kan et kompletabelt emne fremtræde som en opgave, der hurtigt og let bagefter løses i en eller anden retning og nu i sin bestemthed fremstilles som det emne, der faktisk forelå. Ved deskriptiv-psykologiske opgaver kan ligeledes forsøgspersonen, efter at forsøg er udført, være rettet mod emner af større bestemthed end dem der forelå, og som man så får beskrevet i stedet for.

I eksemplet med stenen fremtrådte den komplette genstand så at sige af sig selv, idet de bestemmende oplevelsessituationer (med karakteristika) ligesom meldte sig selv som mulig og bestemt og iøvrigt tilhører selve dagliglivets kendte oplevelsessituationer. Men sådan går det jo ikke altid. Denne form for erkendelse med en i forvejen fastlagt oplevelsessituation bringer ganske vist stadig nye emner til fremtræden, men det er ikke blot den form for udvidelse af den verden, vi lever i, der tænkes på, når man taler om den fremadskridende erkendelse. Også helt nye og hidtil ukendte oplevelsessituationer kan fremtræde som mulige (tillige med grupper af karakteristika) i forhold til hvilke derefter nye komplette emner kan fremtræde. Indtil man første gang har hittet på at „måle“ en længde ved hjælp af en anden længde, har hverken det bestemte eller det komplette emne: „en fysisk længde“ kunnet fremtræde for nogen. Hvorledes og til hvad nytte sådan ny adfærd falder menneskene ind, er det erkendelseslærens opgave at undersøge. Det angår bl.a. spørgsmålet om den videnskabelige metodes udvikling. Hvis man her vil finde analoge træk til vort eksempel med stenen, må man tænke på et trin af menneskets udvikling, hvor det for første gang nærmere giver sig til at betragte genstande, det har i hånden, ved at vende og dreje dem og se på dem fra alle sider.

Et betydningsfuldt eksempel på komplette emner har vi i de henvisningsrelationer der kan bestå mellem emner der viser hen til hinanden

6.2. Gyldighed, som noget der nærmere kan undersøges og bestemmes ved emners visen hen til hinanden

(f.ex. en fremtrædelsesform kan vise hen til det emne den er fremtrædelsesform for). I sådanne tilfælde kan man spørge om og nærmere undersøge om henvisningen er gyldig eller ugyldig.

6.2 Gyldighed, som noget der nærmere kan undersøges og bestemmes ved emners visen hen til hinanden

Når et emne opleves som visende hen til et andet emne, f.ex. en fremtrædelsesform viser hen til det emne, hvis fremtrædelsesform den er, kan denne henvisen komme til at optræde med oplevede kvaliteter, som man kan betegne med ord som større eller mindre *gyldighed* eventuelt *ugyldighed*. At det er oplevede kvaliteter ved emnerne eller deres henvisen og ikke noget, der angår ens egen mening eller opfattelse af emnerne, får sit udtryk i, at man siger, at tingene bedrager, eller i at man beskylder dem for at være illusioner. Den fænomenologiske beskrivelse af disse kvaliteter er iøvrigt vanskelig.

I almindelighed er det kun påstande (altså antropiske fremtrædelsesformer), der tilskrives gyldighed eller ugyldighed, sandhed eller falskhed, som så bliver en bestemmelse, der som regel må efterprøves ved særlige kriterier. Men jeg vil påstå, at ikke alene antropiske fremtrædelsesformer, men alle emner, der som fremtrædelsesformer viser hen til det emne, hvis fremtrædelsesform, det er, kan have sådanne oplevede kvaliteter. Vi kan sige, at en sådan henvisen fra fremtrædelsesform til emne kan have noget domsagtigt over sig. Man kan skelne mellem to slags gyldighed eller ugyldighed, som jeg vil kalde *erfaringsgyldighed* og *bestemmelsesgyldighed*, og som jeg skal beskæftige mig med i det følgende.

Erfaringsgyldigheden eller erfaringsugyldigheden kan opstå eller forsvinde som følge af en vis efterprøven. En foreliggende fremtrædelsesform viser hen til et emne E, hvis fremtrædelsesform den kan være, og man kan da interessere sig for denne henvisens gyldighed. En sådan interesse medfører som regel, at man forsøger på at lade Emnet E, der vises hen til, repræsentere ved sine øvrige eller i hvert fald ved nogle af sine øvrige mulige fremtrædelsesformer, d.v.s. at man bringer sig i en række oplevelsessituationer og ser om de lader de emner (betingende momenter for emnet) fremtræde, som hører til de pågældende oplevelsessituationer. Sker dette bliver for det første E ved med at fremtræde, men der sker mere end dette. Den omtalte gyldighedskvalitet bliver stærkere og stærkere. Sker det ikke, forsvinder E for det første (holder op med at fremtræde), men der kan ske mere end dette. Prøver man i erindringen at genfremkalde den pågældende fremtrædelsesforms henvisen til E, står den nu som ugyldig for een.

Når den omtalte gyldighedskvalitet således påvirkes af den nævnte efterprøvelse, vil vi kalde den *erfaringsgyldighed* (eller hvis det drejer sig

om antropiske fremtrædelsesformer *erfaringssandhed*). Tilsvarende vil vi tale om erfaringsugyldighed eller erfaringsfalskhed.

FiXme Dødelige: sidetal Lad os som eksempel tænke på de tidligere omtalte forsøg med attraper (se side 60, 78 og 93), f.ex. forsøget med en vase uden bagside stående på et bord. Når forsøgspersonerne gik rundt om bordet og pludselig oplevede vasekulissen i stedet for den runde vase, stod denne bagefter i deres erindring som et falsum. Forsøgspersonerne følte sig ligesom snydt af det, de mest umiddelbart havde oplevet. I situationer, hvor forsøgspersonerne nogle gange har været snydt på denne måde, kan de i forsøg, hvor de ikke snydes ligesom opleve deres emner udstyret med en større tilforladelighed. Fremtrædelsesformernes henvisen står som mere og mere gyldige for dem, erfaringsgyldige.

Anderledes er det med henvisen fra emne til fremtrædelsesform. En sådan henvisen kan have noget ejendommeligt nødvendigt eller tvingende over sig, og dens gyldighed påvirkes ikke som følge af efterprøvende adfærd. Denne henvisen opleves altid med bestemmelsesgyldighed. En rund vase *skal* have en bagside, som når man ser den sanseligt anskueligt skal være en fremtrædelsesform for vasen. Det hører så at sige til vasens bestemmelse. Man kan – som vi har set – godt prøve, hvad der vil ske, hvis forsøgspersonerne kommer til at opleve, at bagsiden, som skal være der, alligevel ikke er der. Forsøgspersonerne oplever i så fald ikke en rund vase, som mangler bagside, men en vase-atrap uden bagside. Den runde vases foreligger (hvor umiddelbar den end har været) kommer bagefter – som jeg lige bemærkede det – til at stå for dem som et falsum.

Den gyldighed, hvormed et emne viser hen til en anden fremtrædelsesform end den øjeblikkeligt foreliggende, er altså forskellig fra den før omtalte erfaringsgyldighed. Erfaringsgyldighed er nemlig afhængig af hvilke emner, der kommer til at fremtræde for os, når vi forholder os efterprøvende; men den gyldighed, hvormed et emne viser hen til sine fremtrædelsesformer (og karakteristika), har omvendt indflydelse på, hvilke emner der overhovedet kommer til at foreligge som bestemte for os. I det omtalte eksempel var denne form for gyldighed således skyld i, at vasen holder op med at foreligge og en kulisseeagtig genstand fremtræder i stedet. Jeg vil derfor i denne forbindelse tale om *bestemmelsesgyldighed* eller *bestemmelsessandhed* resp. *bestemmelsesugyldighed* eller *bestemmelsesfalskhed*. Bestemmelsesgyldighed kan ikke bekræftes eller afkræftes ved, hvad der fremtræder; men omvendt „søger“ man indtil det, der fremtræder, ikke er i strid med denne gyldighed, og på den måde har den indflydelse på, hvad der fremtræder.

Vi kan kort resumere: Henvisen fra foreliggende fremtrædelsesform til emne, kan opleves med erfaringsgyldighed (eller erfaringsugyldighed). Henvisen fra emne til fremtrædelsesform kan opleves med bestemmelsesgyldighed.

De i det foregående beskrevne oplevelige gyldighedskvaliteter angår først og fremmest dagliglivets ret umiddelbart fremtrædende emner. In-

6.2. Gyldighed, som noget der nærmere kan undersøges og bestemmes ved emners visen hen til hinanden

den for den mere videnskabelige erkendelse arbejder man også med lignende dannelser, der dog her mest er knyttet til antropiske fremtrædelsesformer og kommer til at angå påstandes sandhed eller falskhed. Disse egenskaber ved påstande fastslås ved særlige kriterier. For nærmere at kunne forstå disse er det dog efter min mening nødvendigt at kunne rekurrere til dagliglivets former for gyldighed eller ugyldighed.

I et senere afsnit „Formale emneområder og bestemmelsesgyldighed“ skal vi komme ind på sider af emnet gyldighed, sådan som det anvendes inden for mere videnskabelige områder.

Kapitel 7

OM IDENTITET

7.1 Identitetsoplevelse som en væsentlig metode i det foreliggende arbejde

I denne afhandling har jeg gentagne gange talt om emnet „identitet“ på en sådan måde, at dette emne er kommet til at danne grundlag for en række meget væsentlige betragtninger. Dette er således tilfældet med hensyn til den mest grundlæggende betragtning, nemlig at et emne kan fremtræde på flere forskellige måder. Dette kunne vi overhovedet ikke være kommet til, hvis vi ikke oplevede, at vi har med det samme emne at gøre i de forskellige situationer.

Selve denne oplevelse af at noget, jeg oplever i een situation er det *samme*, som noget jeg oplever i en anden situation, – kan i den forstand siges at være en *grundoplevelse* i alle mine overvejelser, at jeg benytter den som metodisk kriterium ved bestemmelse af en række emner. Når jeg således bestemmer et emnes feltmomenter som værende enten *egenmomenter*, *randmomenter* eller *fremmedmomenter*, er identitetsoplevelser mit vigtigste kriterium for så vidt som bestemmelsen af disse momenter knytter sig til, om en sammenfatning af emnet og dets momenter bringer det samme eller et nyt emne til fremtræden (se side 77).

FiXme Dødelige: sidetal

Ligeledes indgår identitetsoplevelser som grundkriterium for afgørelsen af, om visse momenter ved et emne er betingende momenter for emnet eller ikke (se side 79).

FiXme Dødelige: sidetal

Endvidere er identitetsoplevelser også kriterium for om et emne er kompletabelt, idet man nemlig da må se, om der stadig fremtræder det *samme* emne efter at man har opdaget nye egenskaber (se side 93).

FiXme Dødelige: sidetal

I det hele taget er identitetsoplevelser grundlæggende for al psykologisk beskrivelse. Imod holdbarheden af psykologiske beskrivelser ser man nemlig ofte indvendt, at psykologen ikke kan være sikker på, om det, som en forsøgsperson meddeler han et øjeblik tidligere oplevede, nu også virkelig er det samme, som det, der i det pågældende øjeblik fremtråd-

te for forsøgspersonen. Hvis en forsøgsperson beskriver en oplevelse, han under et forsøgsforløb har haft, kan jeg imidlertid ikke se, at man kan opstille andre kriterier på, at han virkelig beskriver den oplevelse, han har haft, end at han selv oplever identitet mellem det han beskriver, og den oplevelse, han havde.

Som man vil se, er oplevelsen af identitet en meget vigtig dannelse, og der kan være grund til at studere identitet som selvstændigt emne, foretage forsøg og appellere til fænomenologiske beskrivelser¹.

I det følgende – som langt fra prætenderer at bringe en blot nogenlunde indgående redegørelse for emnet identitet – vil jeg bringe nogle overvejelser i tilknytning til de tidligere betragtninger.

7.2 Om umiddelbart og middelbart oplevet identitet

I en række tilfælde kan man umiddelbart opleve identitet. Det sker f.ex. når man umiddelbart oplever, at man har med samme stol at gøre, medens man bevæger sig rundt om den og ser den fra forskellige sider eller når man f.eks. umiddelbart oplever, at to stykker papir har samme farve, eller når man f.ex. vender og drejer en blyant mellem fingrene og umiddelbart oplever, at den er „den *samme* genstand“ hele tiden, selv om man foruden genstanden ser og mærker noget højst forskelligt, o.s.v., o.s.v.

Når en identitet foreligger umiddelbart er der ikke tale om, at man *mener* eller *tror*, at det er det *samme* emne, der fremtræder på forskellig måde; man oplever umiddelbart, at der foreligger det *samme* emne, ganske ligesom man, når man ser en grøn farve, ikke *mener* eller *tror*, den er grøn, men *ser* det².

Dette gælder emner med objektivt præg (som ved eksemplerne ovenfor), og det gælder emner med subjektivt præg: Jeg kan have en svag tandpine eller hovedpine, og bliver mig den pludselig helt bevidst med en (ejendommelig) oplevelse af, at tandpinen eller hovedpinen har været der hele tiden og har været den samme hele tiden, men at jeg blot nu lader den komme i centret af mit bevidsthedsliv³.

I en række andre tilfælde kan vi kun middelbart opleve identitet. Når vi har med middelbart oplevede emner at gøre, er den tilsvarende identitet også af middelbar art. Ved middelbart fremtrædende identitet foreligger der i almindelighed først en forventning om eller tro på, at noget man har med at gøre i een situation er det „samme“ som noget man har

¹Tilløb til undersøgelser over identitetsoplevelser foreligger dog allerede i den psykologiske faglitteratur.

²Jeg ser her bort fra farveblinde, der som tidligere anført undertiden kan forsøge at ræsonnere sig til en farve.

³Noget lignende kan gælde en forelskelse, en glæde, en sorg: Det er ikke ualmindeligt, at mennesker konstaterende oplever ikke alene, at de er forelskede, men at de allerede har været det et stykke tid; (identitetsoplevelsen er muligvis mindre skarp her end ved emner med objektivt præg).

med at gøre i en anden situation. Der kan altså blive tale om en nærmere undersøgelse af rigtigheden af ens antagelse, og dennes foreløbige resultat kan blive afgørende for, om der kommer til at foreligge identitet.

Som eksempel på en middelbar identitet kan jeg nævne spørgsmålet om, hvorledes man intersubjektivt kan blive enige om, at det, der foreligger for een person, er det samme som det, der foreligger for en anden person. Jeg har i første del (side 37) vist, at sådanne tilfælde i praksis afgøres ved, at man foretager en relationsoverensstemmelses-kalkule, som forsåvidt er relativ, som at den altid på et eller andet punkt må standse ved emner, om hvilke man må nøjes med at forudsætte, at de er de „samme“ for os alle.

FiXme Dødelige: sidetal

Den identitet, man kommer til ved en sådan kalkule, fremtræder kun middelbart, medens det om de emner, man standser ved i denne kalkule i almindelighed gælder, at der til dem ligesom er knyttet umiddelbart oplevet identitet.

Sidder jeg sammen med en person i mit værelse, og betragter vi begge en stol, er der for os begge tale om en umiddelbart oplevet identitet mellem det, som han oplever og det, jeg oplever. Vi ligefrem oplever begge, at vi ser på den samme stol. I en meget mistænksom situation kan vi begge give os til at tvivle, og da rekurrere til den omtalte relationsoverensstemmelses-kalkule. Betragter vi farven på stolens betræk, kan denne kalkule – som jeg omtalte det side 37 – som resultat bringe, at vi alligevel ikke oplever den samme farve. I dette tilfælde er altså en middelbart oplevet ikke-identitet i konflikt med den umiddelbart oplevede identitet.

FiXme Dødelige: sidetal

Den tidligere omtalte relationsoverensstemmelses-kalkule er iøvrigt ensbetydende med, at man sammenligner emners betingelsesfelt. Hvis to personer vil afgøre, om de oplever det samme emne, kan de give sig til at diskutere og undersøge, om de kan blive enige om dets betingelsesfelt. Men et emnes nødvendige relationer til andre emner hører netop med til emnets betingende momenter, og omvendt står ethvert af et emnes betingende momenter i en nødvendig relation til emnet.

Hvis man i den videnskabelige verden vil afgøre, om det emne, der foreligger i een situation er det samme som det, der foreligger i en anden, foretager man en vis afprøvning. Denne afprøvning består imidlertid i sidste instans i, at man fra det middelbare emne rekurrerer til de umiddelbare emner, som er betingende momenter for det pågældende middelbare emne. Man appellerer til disse umiddelbare emner som en basis for afgørelsen. Den basis af umiddelbart oplevede emner, hvortil man under en sådan afprøvning rekurrerer, har jeg kaldt en „rekurs-basis“. Inden for denne rekurs-basis kommer man til at beskæftige sig med umiddelbart oplevede emners identitet, og man kan altså sige, at man, når man skal nå til en kun middelbart fremtrædende identitet, kommer til at rekurrere til umiddelbart oplevet identitet.

Den rekurs-basis som man standser ved, er yderst forskellig, alt efter hvilke emner, man har med at gøre og hvilke mennesker, der foretager

rekursen. Drejer det sig om en kreds af lærde, er den pågældende rekursbasis anderledes, end hvis det drejer sig om en kreds af jævne mennesker. Der opstår her vanskeligheder vedrørende forståelsen grupper imellem i forbindelse med den kendsgerning, at sociologisk forskellige grupper lever i forskellige emneverdener⁴.

7.3 Om streng og mindre streng identitet

I dagliglivets verden arbejder man undertiden med en meget streng og undertiden med en mindre streng identitet. I mange tilfælde kan identiteten være af ret grov art, og man kan i så fald ligesom have lidt dårlig samvittighed, hvad der for eksempel kommer til udtryk i den folkelige vittighed om kniven, der først får nyt blad og senere nyt skaft, og hvor spørgsmålet da er, om man stadig har med den samme kniv at gøre.

I andre tilfælde kan identiteten være af meget fin eller streng art. Inden for umiddelbart oplevet identitet kan man have med en meget streng identitet at gøre, når man for eksempel oplever, at et stykke papir har *samme* farve overalt, eller en linie har samme retning overalt, d.v.s. at den er meget ret, en vedvarende tone er den samme o.s.v. Drejer jeg min blyant mellem fingrene, er den oplevede identitet ligeledes meget fin og streng.

I nogle tilfælde kan der være noget relativt over identiteten. Lad mig straks belyse dette med et eksempel: tænker man på en person, der står én nær, oplever man ud fra eet synspunkt en ret streng identitet; det er strengt den samme person, man har med at gøre i forskellige situationer til trods for, at der dog kan foregå mange forandringer ved denne person. For det første bevæger denne person sig rundt i rummet, forandrer legemlig position etc. For det andet sker der undertiden stærke ændringer inden for det sjælelige, undertiden fra dag til dag, undertiden i et længere udviklingsforløb –personen udvikler sig og ældes og opleves dog stadigvæk som den samme person. Det er muligt, at denne strenge identitet i den forstand er af relativ art, at identiteten her betyder, at den er set på baggrund af de ikke-identiteter, vi ellers har med at gøre, når vi går fra person til person. Det er også muligt, at identiteten skal ses på baggrund af en række strengt identiske egenmomenter ved personligheden, sådan at alle de føromtalte ændringer eller forandringer ved personen angår forandringer i, hvad jeg tidligere (se side 77), har kaldt *randmomenter*. Ud fra sådanne synspunkter vil man kunne forstå, at man pludselig kan opleve en person, der står en nær, som et fremmed menneske.

I almindelighed er vel identitetsoplevelsen vedrørende oplevelsen af andre personer en uklar sammenblanding af begge de nævnte tilfælde.

⁴Det må siges at være en erkendelsesteoretisk tillokkende opgave at finde „rekursbaser“, som kan være fælles for så store grupper som muligt.

At identitet er streng eller mindre streng, har intet at gøre med, om den fremtræder umiddelbart eller middelbart.

1. Man kan have med umiddelbart fremtrædende identitet at gøre, som er mindre streng:
F.ex. kan en væg opleves som „ensfarvet“, selv om man må se bort fra visse svage ujævnheder eller skjolder i farven.
2. Man kan have med umiddelbart fremtrædende indentitet at gøre, som er af meget streng art:
F.ex. kan en væg opleves som „ensfarvet“, uden at man overhovedet kan spore nogen ujævnheder eller skjolder, som man må se bort fra.
3. Man kan have med en kun middelbart oplevet identitet at gøre, som er af mindre streng art:
F.ex. er der stor forskel på de krav, der i forskellige situationer stilles til fysiske målemetoder med hensyn til deres nøjagtighed.
4. Man kan have med en kun middelbart oplevet identitet at gøre, som er af meget streng art:
F.ex. en vis fysisk energimængde, der snart fremtræder som mekanisk energi, snart som varmeenergi (o.s.v.), men dog stadig strengt er den samme energi.

Da oplevet identitet som bemærket spiller en så stor rolle som kriterium ved den metodiske bestemmelse af en række af de emner, jeg arbejder med, vil den relative strengthed, respektive vaghed, der kan være ved identitet, ligeledes spille en væsentlig rolle ved bestemmelsen af de nævnte emner.

F.ex. vil en forskellig strenghedsgrad af identitet have indflydelse på, hvilke af et emnes momenter, der ved den tidligere omtalte undersøgelse (se side 76) bliver egenmomenter, fremmedmomenter og randmomenter, – herved vil den også få indflydelse på, hvornår vi om emner vil sige, at de opstår eller forgår, og hvornår vi vil tillade os at tale mere løst og blot sige, at foreliggende emner har ændret sig.

FiXme Dødelige: sidetal

Del III
OM ERKENDELSE

INDLEDNING

Betragter man de i det tidligere omtalte temmelig umiddelbart oplevede emner af ret almen karakter, såsom identitet, erfaringsgyldighed og bestemmelsesgyldighed og iøvrigt mange flere og sammenligner man dem med lignende dannelser inden for den mere videnskabelige erkendelse, der i hvert fald bærer samme navn og ved nærmere undersøgelse også viser sig at være i familie med disse emner, kommer man til følgende interessante resultat:

Vi er sådan indrettet, at vi – ganske vist på et jævner plan – i dagliglivet erkender på lignende måde, som man gør i den mere videnskabelige erkendelse på et højere plan. Der er ganske overordentlig mange ligheder; mange flere end jeg kan komme ind på. Der stiger ud af dette et billede af erkendelsen ikke som noget, der pludselig fint og højtideligt begynder, men som noget, der er i dybt slægtskab med dagliglivets erkendelse og allerede er begyndt her. Og dagliglivets erkendelse har også sin egen kontinuerede udvikling begyndende i barndomslivets erkendelse.

Imod dette vil det sikkert blive indvendt, at hvis man betragter den menneskelige erkendelses historie, viser den ikke en sådan jævn kontinueret udvikling fra dagliglivets erkendelse, men tværtimod et ret dramatisk forløb. Det mest dramatiske punkt var tilsyneladende udviklingen i det gamle Grækenland, hvor man første gang systematisk arbejdede med det „almene“, hvor den euklidiske geometri opstod, og hvor mange andre synsmåder for første gang blev anvendt, som kom til at præge hele udviklingen af vesterlandsk videnskab. Et andet og senere dramatisk punkt var f.ex. kravet om empiriske forskningsmetoder, som blev meget stærkt efter Galilæi. Således vil man finde hele udviklingen meget ujævn og undertiden præget af drastiske spring. Betragter man det enkelte menneske med kendskab til videnskabelig erkendelse, vil man også finde diskontinuitet i udviklingen fra dagliglivets erkendelse. Man behøver blot at tænke på de forskellige uddannelsestrin, der her er nødvendige.

Den historiske udviklings tilsyneladende diskontinuerede og dramatiske karakter både hvad angår den almene udvikling og det enkelte individs udvikling bør imidlertid ikke skjule det dybere og indre slægtskab, der kan være mellem de forskellige udviklingstrin.

I det følgende vil jeg fremdrage træk, som måske i endnu højere grad

end de tidligere fremdragne tilskrives videnskabelig erkendelse og i særlig grad er nødvendige for denne, selv om de i anden og mer primitiv form allerede findes inden for dagliglivets erkendelse. Dette sidste vil måske i en særlig grad blive provokeret ved den metode, jeg vil anvende. Jeg vil nemlig – i hvert fald i princippet – forlange, at *hvert træk, hvert emne, der fremdrages, skal være opleveligt og som sådan kunne være genstand for intersubjektiv forståelig tale på grundlag af en vis fællesforståelig rekursbasis hentet fra dagliglivets emneverden*. Hvert emne skal – selvom det angår de højeste videnskabelige emner, som ellers behandles i ret filosofiske luftlag – være lige så håndgribeligt som en stol, et hus, et træ.

Hvad der fremdrages er som sagt kun enkelte træk, som langt fra kan gøre krav på at belyse erkendelsen blot nogenlunde fuldstændig. Meningen er også blot at belyse erkendelsen på nogle – forhåbentlig væsentlige – punkter, der kan exemplificere tankegangen i det hele taget i dette arbejde.

Hvis vi inden for den emneverden, der har været fremdraget i det foregående og i det sprog, hvorved dette er sket, ganske kort skal sige, hvad erkendelse er, må det blive følgende. Erkendelse er en virksomhed, d. v. s. bestemte handlesæt, hvorved vor emneverden udvides til at omfatte flere og flere emner, og sådan at disse mere omfattende emneverdener, vi efterhånden kommer til at leve i, er udmærkede ved større og større „sammenhæng“.

Spørger man om den biologiske betydning af erkendelsen, er det let at få fat i nogle væsentlige sider heraf. Jo mere sammenhæng der nemlig er i vore emneverdener, ad jo flere veje vil vi kunne nå vores mål. Trænger vi frem til større og nye verdener vil vi desuden også måske kunne sætte os nye mål. Livet vil kunne leves rigere. Det er nu imidlertid ikke altid for at kunne nå vore mål og nå dem på en bekvemmere måde, at vi længes efter større verdener. Selve denne længsel har sin egen oprindelige trang, som er en dybtliggende trang i næsten alt levende. Vi kan tale om en erkendelsestrang, der strækker sig lige fra nysgerrighed selv hos ret primitive dyr og op til vor kulturs mest udviklede trang til videnskabelig forskning. Ejendommeligt nok er så at sige selve den stimulus, der kan vække denne trang altid en eller anden mangel på sammenhæng i den forhåndenværende verden, både når det gælder nysgerrighed, eller når det gælder højtudviklet forskertrang.

Disse sider af erkendelsen findes allerede inden for dagliglivets erkendelse, og det skal være dem, jeg i det følgende mest vil interessere mig for. Når jeg i denne sammenhæng tillige beskæftiger mig med så fine ting som f.ex. begreber, logik og matematik, vil jeg påstå, at disse slet ikke står dagliglivets verden så fjernt, som man i almindelighed antager, og i hvert fald kan udvikles fra jævne emner fra dagliglivets verden. Min påvisning heraf har indskrænket sig til fremhævelse af enkelte linier, som forhåbentlig vil give en idé om påstandens rigtighed og rækkevidde. For at være fuldstændig måtte jeg aflede f.ex. hele matematikken eller logiken

af dagliglivets emneverden, og det ville fylde adskillige bind. I en forhåbentlig ikke for fjern fremtid, håber jeg at kunne gøre det for væsentlige dele af matematikens vedkommende. De følgende overvejelser beskæftiger sig med emner på forskellige erkendelsestrin og uddyber iøvrigt forholdet mellem emne og fremtrædelsesmomenter, særligt i tilfælde (se kap. VIII, afsnit 2 og 3), hvor vi har med komplettable emner at gøre (se side 92). Bestemmelsen af sådanne har med en væsentlig side af den fremadskridende erkendelse at gøre. Hypotesedannelser er således ofte i den forstand „antagelser“ angående komplettable emner, at det med bestemmelsesgyldighed (side 97) står for een, at disse skal lade sig bestemme ved klasser af karakteristika af den og den nærmere angivne art. Her er det, at man bl.a. får med anvendelsen af logiske og matematiske discipliner at gøre, nemlig når man slutter sig til noget eller beregner sig til noget angående komplettable emner. Hvis sådanne discipliner kan føres tilbage til inden for dagliglivets emneverden karakteriserbare handlinger med jævne emner, er bevidsthedslivet også karakteriseret ved emner af mere videnskabelig art.

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

Kapitel 8

FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

8.1 Om begreber

Inden for den mere videnskabelige erkendelse arbejder man med noget, man kalder „begreber“. I den måde, der i almindelighed tales om dette, ligger det dog ligesom at „begreber“ ikke blot er en nyskabelse af hensyn til videnskabelig forsken, men allerede i en vis primitiv form forefindes inden for dagliglivets emneverden.

Imidlertid må jeg indrømme, at jeg aldrig helt til bunds har forstået, hvad ordet „begreb“ viser hen til. Der har aldrig i anledning af dette ord stået emner for mig med samme klarhed, prægnans, intersubjektiv letforståelighed, håndgribelighed – som når jeg f.ex. beskæftigede mig med et bord, et hus, et træ etc. Faglitteraturen har ikke hjulpet mig. Tværtimod! For det meste går man ud fra, at læseren uden videre ved, hvad et begreb er, og tales der endelig nærmere om det, gør de forskellige forfattere i det mindste indtryk af at mene forskellige ting med „begreber“, men ingen noget så klart, entydigt og forståeligt som dagliglivets ting.

Det er, som om de fleste, når de bruger det fine ord „begreb“, *ikke* er i stand til at rekrere til (føre emnet tilbage til) jævne og ligetil ting inden for dagliglivets verden.¹

FiXme Dødelige: sidetal

Som følge heraf har der for mig altid været noget metafysisk og spørgelsesagtigt over den meste tale om „begreber“.

Imidlertid er det, som om ordet „begreb“, sådan som det bruges mest, alligevel har en vis funktion. Denne funktion mener jeg i mit sprog bedst at kunne skildre på følgende måde: der findes blandt alle de i det foregående behandlede emner nogle, som i en vis forstand synes at spille samme eller i hvert fald en lignende rolle, som det, ordet „begreb“ i megen tale formentlig viser hen til. Samlingen af et emnes betingende momenter tilli-

¹Se herom iøvrigt fodnoten side 87.

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

gemed samlingen af alle de situationer, hvori disse betingende momenter fremtræder, synes i mange henseender at svare til, hvad man formentlig viser hen til i den meste tale om et emnes „begreb“.

For at redegøre for dette vil jeg lidt nøjere betragte forholdet mellem et emne og dets betingende momenter.

På nedenstående figur fremstiller jeg forholdet mellem emne og fremtrædelsesmomenter i grov skematiseret form:

$$E \left\{ \begin{array}{l} S_1 - E_1 \\ S_2 - E_2 \\ \vdots \\ S_n - E_n \\ \vdots \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} S_{n,1} - E_{n,1} \\ S_{n,2} - E_{n,2} \\ \vdots \\ S_{n,m} - E_{n,m} \\ \vdots \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} S_{n,m,1} - E_{n,m,1} \\ S_{n,m,2} - E_{n,m,2} \\ \vdots \\ S_{n,m,p} - E_{n,m,p} \\ \vdots \end{array} \right\} \text{ o. s. v.}$$

Fig. 1.

E'et længst til venstre betegner emnet, hvis fremtrædelsesmomenter vi betragter. S'erne betegner det oplevede individs forskellige oplevelsessituationer, der skal medføre, at dertil svarende fremtrædelsesmomenter for E kommer til at foreligge. Disse fremtrædelsesmomenter er betegnet som E'er med en indices fornden, altså: situation S_n fører til, at fremtrædelsesmoment E_n foreligger.

S'erne, altså det oplevede subjekts forskellige oplevelsessituationer, er selv emner, det vil være interessant og nyttigt fænomenologisk at analysere og beskrive. Karakteriserer vi et subjekts oplevelsessituation f.ex. S_n ved de emner, subjektet oplever, må her for S_n 's vedkommende oplevelsen af E_n være undtaget, ellers kan vi ikke udtrykke, at S ser efter (S_n) og (som følge heraf) får øje på E_n (eller eventuelt *ikke* får øje på E_n , hvorved E forsvinder).

Enhver af fremtrædelsesmomenterne kan selv være emner, som kan foreligge på flere forskellige måder, altså kan have flere forskellige fremtrædelsesformer. F.ex. kan E_n være sådan beskaffen, at når det foreligger, så fører situation $S_{n,1}$ til, at emnet $E_{n,1}$ foreligger. $S_{n,2}$ fører til, at emnet $E_{n,2}$ foreligger o.s.v. Tankegangen kan nu atter fortsættes for disse sidstnævnte emner, $E_{n,m}$ o.s.v., o.s.v.

FiXme Dødelige: sidetal

Hvis E er et kompletabelt emne (se side 92), vil der blandt S'erne være nogle, der ikke fører til et bestemt E, men kun til et endnu ukendt E blandt en vis kendt klasse af oplevede emner.

Den i figur 1 symboliserede analyse er gennemført til $E_{a,m,q}$. Der er her ikke i den skematiserede fremstilling lagt vægt på, at just emner med de tre indices tilhører bestemte trinlag i vores emneverden. Det hele er kun en grov skematiseret form. Men man kunne tænke sig analysen drevet så langt, at de emner, vi standser ved, altså vores rekurs-basis, er

at finde inden for en meget omfattende menneskegruppes emneverden, som f.ex. dagliglivets emneverden.

Figur 1 kan både symbolisere den tidligere omtalte fænomenologiske analyse af forefundne emner og noget andet. Den kan nemlig symbolisere strukturen af sådanne emner, vi i videnskaben definatorisk selv konstruerer. Ofte indfører man definatorisk konventionelt (se side 83) nye emner, og E i figur 1 betyder da emnet, man har „konstrueret“ ved at „vedtage“ at sige, at emnet foreligger, hvis de og de situationer fører til, at de eller de emner kommer til at foreligge.

FiXme Dødelige: sidetal

Hvad enten nu E er et forefundet emne eller et konventionelt konstrueret emne, vil det have stor pædagogisk betydning at føre den ovenfor omtalte analyse så langt frem, at man først standser, når man er nået til E'er (fremtrædelsesmomenter), som tilhører en så omfattende, intersubjektivt forståelig emneverden som muligt. Det er det, den dygtige pædagog gør, når det lykkes ham at føre selv de vanskeligst forståelige emner tilbage til den jævnest mulige dagliglivets emneverden som rekursbasis. Man kan sige, at pædagogens opgave her falder sammen med den fænomenologiske analyse, når denne drives videst muligt.

Den ved figur 1 symboliserede fænomenologiske beskrivelse af emnet E kan siges at skitsere strukturen i enhver tænkelig beskrivelse af et emne. Når man nemlig beskriver et emne, sker der til syvende og sidst intet andet end, at man peger på eller angiver andre emner, som står i en vis relation til emnet, man beskriver. Denne relation er angivet ved, at disse andre emner kommer til at foreligge, når man er i en særlig oplevelsessituation.

Nogle af de i figur 1 angivne fremtrædelsesmomenter er af en særlig beskaffenhed, som må interessere os når vi vil beskæftige os med beskrivelse. Et emne kan nemlig som tidligere omtalt (side 40 ff) foreligge for en person ved, at denne person oplever, at andre personer taler om emnet, skriver om emnet, peger på emnet eller i det hele taget forholder sig på en særlig måde, som af den oplevende person opleves som visende hen til emnet. Alle de fremtrædelsesformer, der er karakteriseret ved, at man oplever emnet så at sige gennem andres adfærd (talen, skriven, gestus o.s.v.), har jeg betegnet som *antropiske* fremtrædelsesformer. På figur 1 er der ikke gjort nogen adskillelse mellem antropiske fremtrædelsesformer og andre fremtrædelsesformer. Sagen er for så vidt indviklet, som de fleste fremtrædelsesformer selv har antropiske fremtrædelsesformer, og at endog de antropiske fremtrædelsesformer selv kan have antropiske fremtrædelsesformer, som f.ex. når man taler om allerede udtalte sætninger eller udtrykker disse sætninger skriftligt o.s.v., o.s.v.

FiXme Dødelige: sidetal

Fremtrædelsesmomenterne blev i figur 1 betragtet som relativt selvstændige emner, der selv kunne have forskellige fremtrædelsesmomenter. Der opstår herved den vanskelighed, om det ud fra fænomenologiske synspunkter er berettiget at betragte en fremtrædelsesform som et selvstændigt emne under bortseen fra, at det som fremtrædelsesform viser hen til

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

et andet emne. I en vis forstand kan man nemlig sige, at fremtrædelsesformen ved denne abstraherende løsrivelse fra det emne, den viser hen til, selv skifter karakter og i en vis forstand „bliver til et andet emne“. Hvis denne vanskelighed var uovervindelig, ville det f.ex. sige, at de antropiske fremtrædelsesformer, der udgøres af forskellige sprogelementer, ikke skulle kunne betragtes som selvstændige emner under bortseen fra, hvad de viser hen til, hvad de betyder. Imidlertid er den omtalte vanskelighed næppe uovervindelig. Den hænger dels sammen med identitetsovervejelser, og dels sammen med, hvad vi har omtalt som definitions­mæssig konstruktion af nye emner. Man kan nemlig sige, at vi i disse sammenhænge vil have stor erkendelses­mæssig nytte af at indføre sådanne nykonstruerede emner, der er fremgået af allerede foreliggende emner på den måde, at man har bibeholdt alle deres egenskaber med undtagelse af dem, der består i, at de som fremtrædelsesformer viser hen til andre emner. Det er vel bl.a. det, der sker, når man i den nyere sprogforskning studerer sprogelementer under bortseen fra, hvad de viser hen til. For at være helt korrekt burde man vel tænke sig figur 1 dubleret således, at i det ene exemplar skulle E'erne med indices betegne fremtrædelsesformer for E, sådan som de fungerer, når vi bevidst beskæftiger os med E, og i det andet exemplar skulle E'erne med indices betegne de omtalte nykonstruerede emner, der er fremgået af de oprindelige E'er med indices på den måde, at man har bibeholdt alle deres egenskaber med undtagelse af dem, der består i, at de som fremtrædelsesformer viser hen til E.

Vi gør opmærksom på en grovhed i skitsen, figur 1, nemlig den, at der er opført en række adskilte situationer (S'erne) og dertil svarende oplevede emner (fremtrædelses­momenter). Virkeligheden er mere kompliceret. I virkeligheden danner de pågældende situationer et område af oplevelsessituationer, der glider kontinuert over i hinanden, og de tilsvarende oplevede emner glider også kontinuert over i hinanden. I visse tilfælde er der dog diskontinuitet, som f.ex. når man fra visuel perception af et bord går over til taktil perception af bordet. Jo mere fortroligt og kendt emnet E er, des mindre lægger de under dagliglivets beskæftigelse med E efterhånden opdukkende fremtrædelsesformer og fremtrædelses­momenter beslag på bevidsthedslivet, og svarende hertil, forløber de til oplevelsessituationerne svarende handlinger mere og mere ubevidst (automatiseret). På mindste foranledning dukker dog disse fremtrædelsesformer og fremtrædelses­momenter meget let op i bevidsthedslivet igen, og fænomenologisk ledsaget af en oplevelse, der måske bedst kan beskrives således, at de dukker op med præg af ligesom at have været der hele tiden. I det automatiserede stadium er der vel funktionelt (neuro-fysiologisk) tale om, at det psyko-fysiologiske system ligesom er i et særligt beredskab til at modtage de og de påvirkninger, et beredskab, man ofte uforsigtigt og uberettiget har kaldt forventning.

Ved hjælp af det angivne skema kan jeg skarpere præcisere, hvad jeg vil forstå ved „begreb“.

Ved emnet *E's begreb* vil jeg simpelthen forstå de emneklasser, det i fig. 1 meddelte skema viser hen til. Betragtet som emne er *E's begreb* håndgribeligt. Man kan sige, at *E's begreb* er en klasse af kendte emner dels bestående af individets oplevelsessituationer (som selv er håndgribelige emner) dels bestående af de emner, som disse situationer skal bringe til at fremtræde for individet (hvilket også er håndgribelige emner) og dels endelig bestående af de sammenhængsforhold mellem oplevelsessituationer og emner, der udtrykkes ved at i den og den situation skal individet opleve det og det emne (hvilket også er et håndgribeligt emne).

Emnet *E's begreb* er altså et håndgribeligt emne, hvis fremtrædelsesmåder, fremtrædelsesformer og -momenter man kan gøre sig klar. Hvis skemaet fig. 1 var fyldt ud, d.v.s. at der for hvert *E* var skrevet, hvad det var for et emne og for hvert *S* var skrevet, hvad det var for en oplevelsessituation, så ville skemaet udgøre en antropisk fremtrædelsesmåde for begrebet. Det kunne også tankes, at man havde lært skemaet udenad, så at man f.ex. rent forestillingsmæssigt kunne beskæftige sig med de omtalte emneklasser. Når emnet *E* er et i dagliglivets emneverden velkendt emne, nærmer man sig til noget, der ligner dette. Man udfører da nemlig ofte velautomatiserede og glat forløbende handlinger i den emneverden, der „omgiver“ *E*, og bringer herved sig selv i en række af de omtalte situationer S_n , hvorved de tilsvarende emner E_n på selvfølgelig måde fremtræder. Hvis man, inden man kommer i situation S_n , overvejer, hvad den vil bringe, optræder E_n oftest i ens forventning. Man kan her sige, at *kendskab til E's begreb simpelthen er det samme, som man ellers udtrykker, når man taler om kendskab til selve emnet E og alle dets egenskaber og de betingelser (oplevelsessituationer), hvorunder disse egenskaber fremtræder. Kendskab til E's begreb skal dog her betyde et mere systematiseret kendskab, et mere efter regler registreret kendskab til E, altså netop sådan noget som skemaet fig. 1 angiver. I de fleste tilfælde er de emneklasser, der vises hen til ved skemaet ikke endelige, og klasserne foreligger da f.ex. repræsenterede enten ved et eller andet artspræg (ved et eller andet foreliggende emne) eller de foreligger i kraft af visse kalkulatoriske regler, der så at sige tillader en at komme til alle emner i klassen ved en slags „beregning“.*

Jeg har tidligere anført, at det inden for erkendelsen kan være nyttigt definitions-mæssigt selv at konstruere „nye“ emner (se side 83). En sådan „emneskabende“ definition tager sig i begyndelsen kun ud som en sprogvedtægt, idet man vedtager at *sige*, at et emne „A“ foreligger, når de og de oplevelsessituationer for individet bringer de og de andre i forvejen kendte emner til fremtræden. Hvis oplevelsessituationerne ikke gør det, hører det til definitionen eller sprogvedtægten at *sige*, at så foreligger A ikke. Men hvilken betydning kan det nu have, at man i sin *tale lader som om* „emnet A foreligger“ også i tilfælde, hvor man er fuldstændig klar over, at det *kun* drejer sig om en sprogvedtægt? Eller sagt på en lidt anden måde: hvilken betydning kan det have at lege således med sproget?

FiXme Dødelige: sidetal

I virkeligheden er denne form for definition forbundet med store fordele og store ulemper. Lad os begynde med fordelene.

Af alt det foregående fremgår det, at man ved fænomenologisk analyse af et emne A kommer til alle dets betingende momenter med dertil svarende oplevelsessituationer, der bringer disse momenter til fremtræden. Kort sagt man kommer netop til det, vi ovenfor har kaldt emnet A's begreb. I en række situationer inden for dagliglivet har vi ikke brug for at gøre os A's begreb klart, og det er en stor bevidsthedsøkonomisk fordel, at A da eller i det væsentlige kun A fremtræder. Men i andre situationer, hvor det f.ex. drejer sig om al sikre os A's identification, f.ex. i intersubjektivt samkvem benytter vi netop A's betingende momenter, altså A's begreb. Her er det unægtelig en fordel, at vi bruger samme terminologi angående emners fremtræden eller foreliggen, hvad enten det drejer sig om forefundne emner f.ex. inden for dagliglivets verden, eller det drejer sig om definitions-mæssigt indførte emner. Vor terminologi *kan* være ens i de to tilfælde, netop fordi den fænomenologiske analyse af et forefundt emne og den logiske analyse (d.v.s. den logiske revision af et definitions-mæssigt indført emne) med den mening, jeg ovenfor har givet ordet „begreb“, bliver ganske det samme foretagende. Kunne jeg tænke mig et ret umiddelbart fremtrædende emne A inden for dagliglivet fænomenologisk gennemanalyseret, ville jeg i en række opgaver (f.ex. identificeringsopgaver) kunne erstatte A med dets begreb (jeg måtte da renoncere på A's ret umiddelbare fremtræden, men det kunne i visse opgaver måske være en fordel), og nu arbejde videre med dette, ligesom man gør det i den højere videnskab. I dette tilfælde ville jeg arbejde med A *som om* dets foreliggen, fremtræden kun beroede på sprogvedtægter. Da dagliglivets emneverden glider kontinuert over i den mere videnskabelige emneverden, er det en fordel, at der ingen forskel er på det, vi har kaldt fænomenologisk analyse af dagliglivets emneverden, og det, man somme-tider vil foretrække at kalde en logisk analyse af den mere videnskabelige emneverden. Dette gælder så meget mere som definitions-mæssigt indførte emner, der har været en succes for erkendelsen efterhånden kommer til at foreligge således, at deres fremtræden nu ikke længere blot er noget, man vedtægtsmæssigt taler om. Engang betød energi i fysiken nærmest kun mekanisk energi. Senere blev „begrebet“ udvidet, så at man også kunne tale om „varmeenergi“ efter Joule eller „elektrisk energi“ o.s.v.. „Varmeenergi“ eller „elektrisk energi“ blev nu nærmest kun betragtet som fremtrædelsesmåde for en højere „energi“. I begyndelsen er der vel kun tale om konventionelt indførte „sprogvedtægter“, men idag vil vel ingen fagfysiker i alt dette kun kunne se sprogvedtægter. Der fremteeder virkeligt noget andet for ham. Men hvis han arbejder erkendelseskritisk med emnet energi, kan han i visse situationer have fordel af at arbejde, som om der kun forelå sprogvedtægter, omtrent som vi ovenfor viste, at man kunne gøre det med et almindeligt jævnt emne A hentet fra dagliglivets verden.

Af de ulemper, det kan have at beskæftige sig med et „emnes fremtræden“ blot som en sprogvedtægt, kan her følgende fremhæves. Understreger man for stærkt det sprogkonventionelle i talen om emners fremtræden, kan det ligesom sløre blikket og interessen for emners fremtræden som noget mere end blot en sprogvedtægt. Dette kan være en ulempe i flere henseender f.ex. i følgende: Indfører man konventionelt nye emner, gør man det på grundlag af allerede kendte emner. Disse kan selv være konventionelt indførte emner etc., men sådan kan det ikke blive ved med at gå. Før eller senere må vi ved et endeligt antal skridt rekurrere til intersubjektivt kendte emner fra dagliglivets verden, hvis „fremtræden“ ikke blot kan bero på sprogvedtægter.

En anden ulempe ved for stærkt at understrege det sprogkonventionelle i talen om emners fremtræden er den, at man mister interessen for det både psykologisk og, synes jeg, også erkendelsesteoretisk interessante, at konventionelt og med held indførte emner som allerede omtalt – har en tilbøjelighed til efterhånden at fremtræde relativt selvstændigt, og efterhånden kan fremtræde mindre og mindre middelbart. Undertiden kan man ligefrem få det indtryk, at erkendelsesteoretikere, for hvem de videnskabelige emners fremtræden i det væsentlige kun er „une facon de parler“², ligefrem vil forbyde os at have andre oplevelser end umiddelbart sanseligt anskuelige emner plus visse formelt sproglige oplevelser. Hvis vi har sådanne oplevelser, beskyldes vi for at være metafysikere eller noget lignende slemt. Alt dette kan minde om den klassiske mosaikpsykologis fornærmelse over, at vi faktisk i dagliglivet oplever stole, borde, huse, træer o.s.v., altså ret umiddelbart fremtrædende emner med helhedspræg, og ikke kaotiske mosaikkonglomerater på grundlag af hvilke vi må slutte os til tingene.

Til trods for de omtalte ulemper må det dog siges, at den begrebsmæssige analyse af videnskabeligt indførte emner, er ganske overordentlig vigtig. Hvis jeg siger, at den er lige så vigtig og væsentlig som den fænomenologiske analyse og beskrivelse af dagliglivets emneverden, har jeg ikke sagt noget nyt al den stund, at udtrykkene „fænomenologisk analyse“ og „begrebsmæssig analyse af videnskabeligt indførte emner“ for mig er synonyme, når der er tale om videnskabeligt indførte emner.

Hvis man definitionsmæssigt, konventionelt har konstrueret nye emner, skal man være forsigtig med at sige, at der, hvad disse emner angår, kun foreligger en sprogvedtægt.³ Sådanne emner kan vi nemlig indføre ad libitum og så ofte, vi har lyst, men nogle af dem får – som jeg tidligere har omtalt – en særlig skæbne på grund af de erfaringer, vi gør inden for forskningen: vi taler ofte i sådanne tilfælde om en uheldig eller heldig begrebsdannelse. Dette kan f.ex. ske, hvis det ved konstruktionen benyttede betingelsesfelt af emner erfaringsmæssigt hyppigt optræder sammen, så

²Jeg tænker her på visse særlig radikale kredse indenfor den logiske positivisme.

³Se den side 27 omtalte kritiske bemærkning af professor Alf. Roos.

at man ofte tør slutte fra en del af disse emners foreligger til, at resten af dem også vil komme til at foreligge. En sådan skæbne må dog siges at afsløre en væsentlig egenskab (ganske vist erfaringsmæssigt fundet) ved den indførte begrebsdannelse, så at det bliver svært derefter at hævde, at der i verden stadig *kun* foreligger en sprogvedtægt. Der er i denne henseende f.ex. forskel på begrebsmæssig indførelse af „energi“ med den deraf følgende empiriske succes og f.ex. den begrebsmæssigt indførte „ideale luftart“, som for alle fysikere kun forbliver en begrebsdannelse, nyttig ved beregninger, men i hvert fald kun en sprogvedtægt.

8.2 Formale emneområder og bestemmelsesgyldighed

Indenfor erkendelsen har man et uundværligt værktøj i discipliner som logik og matematik. For mange tager det sig ud, som om disse discipliner går ud på at undersøge og erkende særlige emneområder af en stærk almen karakter således, at forskningsresultaterne lader sig anvende inden for mange andre områder, hvor de kommer til at gælde med en mærkelig *absolut* gyldighed. Nogle har endog udtalt, at logik og matematik er den mest almene form for f.ex. fysik, man kender. Andre hævder, at vi her har med en ganske særegen form for erkendelse at gøre. Den har således for det første en absolut karakter, som man ikke kender inden for andre områder, og for det andet synes dens forskningsresultater ikke at hvile på erfaringsmæssigt indsamlet materiale; den er i sit væsen ikke empirisk. Disse discipliner synes i højere grad end andre at arbejde med „begreber“, men af en mærkelig æterisk art.

Jeg vil nu i dette og næste afsnit forsøge at betragte nogle enkelte emner inden for sådanne discipliner ud fra de i det foregående udviklede synspunkter angående emner i almindelighed, for at se om vi ikke kan danne os i det mindste et vist indtryk af arten af den nævnte erkendelse og på en sådan måde, at vi for at opnå maksimal forståelse rekurrerer til jævne emner indenfor dagliglivets verden.

Når jeg forsøger ved forståelsen af logiske og matematiske emner at rekurrere til dagliglivets emner, kan det være, at man vil indvende mod mig, at jeg så måske kommer til en opfattelse af logiske eller matematiske emner, som ikke stemmer med den gængse, og at jeg følgelig leverer en dårlig beskrivelse. Her overfor vil jeg gøre gældende, at hvis de gængse logiske eller matematiske emner kan afbildes på det, jeg beskriver som logiske eller matematiske emner, har jeg i hvert fald beskrevet væsentlige strukturelle træk ved de gængse logiske eller matematiske emner⁴.

I det følgende vil det endvidere være min opgave at se, om lignende former for erkendelse findes inden for dagliglivets verden.

⁴Her foregriber jeg iøvrigt, hvad jeg skal udvikle i næste afsnit om modelafbildning.

Som udgangspunkter vil jeg vælge det, jeg har fremdraget om gyldighed, samt hvad jeg har udviklet om komplettable emner og deres bestemmelse inden for en klasse karakteristika.

Foreligger en eller anden gruppe emner, kan man forsøge udelukkende at beskæftige sig med deres karakteristika og fremtrædelsesformer, og se bort fra selve emnerne. Dette gør man, når man forsøger at beskæftige sig med emnets „begreb“ sådan som jeg har defineret dette ord. Når det drejer sig om forholdsvis umiddelbare emner, kan det undertiden være svært at se bort fra disse og kun holde sig til visse af deres fremtrædelsesformer og karakteristika. Emnerne ligesom trænger sig på og lader sig ikke sådan uden videre tilsidesætte. Ved en vis øvelse og energi kan det imidlertid lykkes i en række tilfælde. Drejer det sig derimod om middelbare emner, er det langt lettere. I disse tilfælde skal der tværtimod ofte en vis energi til for overhovedet at fastholde de emner, der vises hen til (f.ex. ved beskæftigelse med og aflæsning af måleinstrumenter o.l., eller ved sprog, man ikke rigtig behersker eller ved vanskelig symbolik o.s.v.).

Når man holder sig til et emnes karakteristika og fremtrædelsesformer uden at interessere sig for selve emnet, kan man tale om en *abstraktion* fra emnet. Beskæftiger man sig med en gruppe emner (bestemte eller ubestemte), idet man ser bort fra emner af en vis art (bestemte eller ubestemte), hvis karakteristika og fremtrædelsesformer gruppen eventuelt kunne være, vil vi kalde denne beskæftigelse en *formel adfærd* med hensyn til de emner, der ses bort fra.

En sådan formel adfærd foreligger f.ex. når komplettable emner fremtræder for os, og vi i stedet for at gå i gang med bestemmelsen ligesom et øjeblik standser og gør os klart, hvorledes vi vil bestemme emnet (hvilken adfærd vi vil benytte og hvilke karakteristika vi vil bestemme emnet med hensyn til, kort sagt, alt det, der bestemmer det komplettable emne). Vil man f.ex. bestemme, hvor mange personer der er i et lokale (mængden af personer, der er i lokalet er i den forstand kompletabel), kan man medens man regner og tæller, benytte ubenævnte rene tal uden at tænke på, at de i det foreliggende tilfælde betyder antal personer. Man kan da f.ex. regne med disse tal efter visse for disse gældende regler, og det bliver da et problem om resultatet nu virkelig kommer til at gælde personerne i lokalet. Det, der nu skal interessere os i dette afsnit er, hvilken indflydelse beskaffenheden af den klasse karakteristika, vi vil benytte ved bestemmelsen af et kompletabelt emne, kan have på bestemmelsen, og vi skal få at se, at man meget ofte med bestemmelsesgyldighed lader denne beskaffenhed få indflydelse på bestemmelsen.

Lad os betragte et andet eksempel. Jeg har talt om emners antropiske fremtrædelsesformer (se side 56). Også disse kan ligesom alle andre fremtrædelsesformer tjene til at bestemme for os komplettable emner, ganske ligesom i det lige nævnte eksempel, hvor man ville bestemme antallet af personer i et lokale. Vi skal om lidt se eksempler herpå (side 122). Man kan af de antropiske fremtrædelsesformer afgrænse en vis klasse (f.ex.

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

påstande) og betragte dem, idet man helt ser bort fra, hvad de eventuelt kan vise hen til af emner, der ikke selv er antropiske fremtrædelsesformer. Man kan herved bl. a. komme til det, der almindeligvis kaldes *formel logik*.

De antropiske fremtrædelsesformer adskiller sig for så vidt ikke principielt fra andre fremtrædelsesformer, som de ligesom andre fremtrædelsesformer har visse egenskaber de nødvendigvis må have. Skal de f.ex. kunne realiseres rumsligt (ved skrifttegn) eller tidsligt (ved tal) må de følge visse nødvendige anordningslove. Er f.ex. tegnet b anbragt *efter* tegnet a og tegnet c *efter* tegnet b skal desuden tegnet c findes *efter* tegnet a o. s. v., o. s. v. De adskiller sig heller ikke fra andre fremtrædelsesformer ved at kunne være resultat af en vis konvention hvad opbygning angår. Inden for de middelbare emners område kan man f.ex. fuldstændigt konventionelt opbygge måleanordninger; man kan f.ex. koble et voltmeter til en eller anden topologisk fastlagt strømkreds på flere forskellige måder. Og ganske ligesom en antropisk fremtrædelsesform f.ex. en påstand kan fremtræde som sand eller falsk, sandsynlig eller usandsynlig, kan mange former for emners visen hen til andre emner fremtræde som gyldige eller ugyldige, sandsynlige eller usandsynlige. En dør kan for mig f.ex. vise hen til et rum bag den. Lyden af et automobil-horn vise hen til en automobil, man skal tage sig i agt for. Et vist bundfald i et reagensglas vise hen til en bestemt gift o.s.v. Hele vor færden i dagliglivets verden er afhængig af en mængde henvisninger for os fra emne til emne og vor velfærd af, om disse henvisninger under vor videre fremfærd forbliver gyldige eller ugyldige, sandsynlige eller usandsynlige.

Det emneområde man beskæftiger sig formelt med med hensyn til et andet emneområde kan vi kalde *formalt* med hensyn til dette andet emneområde. Og det andet emneområde kan vi kalde *materialt* med hensyn til det første.

Et formalt område behøver ikke at foreligge som værende færdigt og afsluttet. Inden for det formale område kan man nemlig bestemme visse komplettable emner (enten ved at løse visse opgaver eller ved at konstruere nye emner, der tilfredsstiller visse krav, f.ex. ved at man efter visse i forvejen foreliggende regler konstruerer visse nye symbolkomplekser eller opbygger visse nye måleanordninger eller andre forsøgsanordninger). Hvis man ved noget om det formale område, ved man på forhånd (man kan næsten sige per definitionem) noget om det tilsvarende materiale område, da dets komplettable emner jo er eller bliver bestemte ved det formale områdes emner (betraget som karakteristika og fremtrædelsesformer). Ved vi f.ex., at vi, når emnet a (i det formale område) foreligger, ved en angivelig adfærd kan bringe et af dets karakteristika b til at fremtræde, så ved vi også, at når vi har bestemt et kompletabelt emne x i det materiale område bl.a. ved hjælp af det nævnte emne a som karakteristikum, da kan der, når x foreligger, angives en oplevelsessituation, der kan bringe b til at fremtræde. Skulle det ved en undersøgelse vise sig, at b under

de nævnte omstændigheder ikke fremtræder, er dette per definitionem et kriterium på enten, at bestemmelsen af x ved a er fejlagtig, eller at der er noget i vejen med den nævnte undersøgelse.

Lad os først betragte et eksempel fra det formale område, der udgøres af domslogikken. Lad os tænke os, at vi her har formen:

A har enten egenskaben B eller egenskaben C, og A har ikke egenskaben C;

da er denne form i den almindelige logik bl.a. karakteriseret ved, at vi ved en vis adfærd (nemlig ved at følge en vis vedtaget afledningsregel, eller som man siger ved at slutte) kommer til formen:

(2) A har egenskaben B.

Betragter vi nu i det materiale område et sagforhold mellem tre emner, der har vist sig at kunne fremtræde antropisk ved formen (1) er dette sagforhold for de fleste mennesker også bestemt ved at skulle have fremtrædelsesformen (2). Hvis det nu viser sig, at dette ikke passer? vil man måske spørge. Hvis det viser sig, at (1) stemmer, men ikke (2)? ja, dette vil simpelthen per definitionem sige, at en af de nu foreliggende former:

(1) A har enten egenskaben B eller C, og A har ikke egenskaben C

(3) A har *ikke* egenskaben B

Ikke kan være fremtrædelsesformer for det omtalte sagforhold. Vi kan også udtrykke det ved at sige, at det skal gælde med bestemmelsesgyldighed, at der må være begået en fejl, enten da man kom til (1) eller da man kom til (3).

Det er ganske ligesom hvis man ved vort eksempel med stenen (se side 93) som kompletabelt emne pludselig havde set et mærke på stenen og så ved at dreje stenen en ubetydelighed for at se nærmere efter pludselig ikke så mærket mere. De to fremtrædelsesformers overensstemmelse ville simpelthen fortolkes som en „fejl“ ved en af dem. Måske ville vi så finde, at mærket var en lysplet eller omvendt, at mærket forsvandt på grund af en belysningseffekt eller sådan noget lignende. Vi har dog ikke på forhånd nogen garanti for, at den opgave at bestemme fejlen i almindelighed er løselig. Exemplet svarer til, at vi i den førnævnte opgave at bestemme antallet af personer i et lokale ved to forskellige fremgangsmåder med de rene tal kom til forskelligt resultat. Per definitionem må et af resultaterne være „forkert“.

I det nævnte eksempel fra logikken har vi et af de (side 119) lovede eksempler på, at kompletable emner kan bestemmes ved antropiske fremtrædelsesformer ganske ligesom ved andre fremtrædelsesformer. Vi kan ofte sige det sådan, at den måde vi vil *tale* om emner på, har indflydelse på hvilke emner vi overhovedet kommer til at *tale om*, ganske ligesom de emner vi vil fortolke som andre emners fremtrædelsesform har indflydelse på, hvilke emner der overhovedet kommer til at fremtræde for os. Lad os atter her indskyde en advarsel mod at tro, at den måde vi bestemmer emner på skulle have indflydelse på emnerne i deres identitet. Den har

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

kun indflydelse på, hvilke emner vi kommer til, ganske ligesom den måde vi eventuelt søger efter visse ting, ikke har indflydelse på tingene, men på hvilke ting vi finder. Vi betragter endnu et eksempel⁵.

Viser en eller anden måling een gang eet resultat og en anden gang et andet resultat, er det i de fleste tilfælde (efter den måde man faktisk arbejder i videnskaben) per definitionem et kriterium på, at en af målingerne eller begge målinger er forkerte, (behæftet med fejl, som man siger)⁶.

Ud fra denne definition af forkertthed fremtræder fejlen som et kompletabelt emne, der søges bestemt ud fra visse adfærd og karaktistika ligesom ellers, hvorefter det målte emne findes ved en korrektion. Det drejer sig her om benyttelsen af de såkaldte fejlteorier. Ganske på samme måde går det, hvis et bestemt emne A, der kan bestemmes ved enten at have en egenskab B eller ved ikke at have den, tilsyneladende viser sig at have begge de antropiske fremtrædelsesformer

A har egenskaben B

og

A har ikke egenskaben B.

Dette er per definitionem et kriterium på, at en af disse påstande er ugyldig altså fejlagtig. Hvilken af sætningerne man ofrer, afhænger af hensyntagen til andre faktorer i det bestemmende formale område⁷. Hvad der anses for gyldigt afhænger altså bl.a. af det bestemmende formale områdes beskaffenhed; i de ovennævnte eksempler altså af en logik, der kan karakteriseres som værende den gængse logik.

Undertiden kan man føle sig foranlediget til helt at kassere et hidtil benyttet formalt område og indføre et andet bestemmende område. Et eksempel har vi i benyttelsen af den euklidiske geometri. I landmåling kan bl.a. afvigelser fra geometriske love definere og bestemme „målefejl“. I verdensrummet har man kasseret den euklidiske geometri som bestemmende formalt område og arbejder der med en ikke-euklidisk geometri. Et andet eksempel har vi, når man forkaster visse målemetoder og indfører andre og „bedre“ metoder.

⁵De foregående eksempler drejer sig, for så vidt der er tale om formel logik, om træk inden for den mere videnskabelige erkendelse. Men selv i den mere jævne dagliglivets erkendelse findes der logiklignende forhold, hvor man i en vis forstand „slutter“ eller foretager lignende handlinger af kausilogisk art. Der mangler her desværre grundige psykologisk-fænomenologiske undersøgelser inden for dette område og foretaget med ganske jævne mennesker som forsøgs personer. Visse tilløb til sådanne undersøgelser findes dog. (Piaget: *La représentation du monde chez l'enfant*).

⁶Også til dette svarer der analogier inden for dagliglivet.

⁷Det er vel denne definition af sand og falsk, O. Neurath har for øje, når han i *Einheitswissenschaft und Psychologie* (1933) side 10 siger: „Tritt also ein Realsatz mit anerkannten Realsätzen in Widerspruch, so nennen wir ihn, wenn er geopfert wird, 'falsch' – nach einem weiteren 'Wahrheitskriterium' zu fragen hat keinen Sinn“. Der er altså blot den begrænsning i Neuraths synspunkt, et han kun anerkender visse antropiske fremtrædelsesformer som bestemmende formalt område, og at det øjensynligt nærmest kun er bestemmelsessandhed, han opererer med.

Ved nogle undersøgelser på Københavns Universitets psykologiske laboratorium har jeg arbejdet med nogle sanseligt oplevede emner, som, da de blev opdaget, ikke var bestemt ved antropiske fremtrædelsesformer, simpelthen fordi ingen endnu havde talt sammen om dem. Jeg har kaldt dem *perspektoide* emner⁸. Et eksempel herpå er perspektoid afstand, som kan opleves ved at betragte to lodrette stænger den ene lidt nærmere ved én end den anden. I en vis stilling af éns hoved kan den ene stang ikke ses for den anden. Den perspektoide afstand er da nul, kan man sige. Flyttes hovedet nu lidt til siden, kommer den bageste stang til syne, men ses i synsfeltet tæt ved den forreste. Den perspektoide afstand er da lille men opleves som voksende mere og mere, hvis man flytter hovedet længere og længere ud til siden. En perspektoid afstand kan opleves som stående i relationerne ligestor, større, mindre end til andre perspolitolde afstande og også til afstande, der opleves mellem stængerne, når disse begge på een gang befinder sig i frontalplanet. Nu viser der sig det overraskende, at i visse situationer, hvor tre umiddelbart oplevede perspektoide afstande a, b og c samtidig fremtræder, kan man *på een gang* opleve, at a er lige så stor som b, b lige så stor som c, men c er meget større en a⁹. Dette er ikke i overensstemmelse med den sædvanlige logiks modsigelsesprincip. En sådan påstand lyder jo fantastisk og lød fantastisk for de fleste, jeg talte med om sagen. Logik virkede så kraftigt som bestemmende formalt område, kan man sige, at den ligefrem lod fremtræde som kompletabelt emne „en eller anden begået fejl“. De fleste sagde nemlig: „der må på en eller anden måde være begået en fejl“. Karakteristisk nok undrede ingen forsøgspersoner sig over sagen, før de skulle til at *tale* om den og blev tvunget til at benytte et bestemt sprog (en bestemt logik).

En række af disse forsøg blev foretaget med ganske jævne mennesker uden spor af kendskab til logik, og virkningen var ikke mindre her.

Hvad denne sag angår kunne man indtage det standpunkt, at man foreløbig lader den ligge som et problem, idet man indrømmer, at der på en eller anden endnu ukendt måde må være noget galt ved det hele. Man kunne også tale om sagen på en anden måde. Man kunne nemlig opgive det sædvanlige logiske sprog som bestemmende formalt område, ligesom man har opgivet den euklidiske geometri til fordel for en ikke euklidisk geometri som bestemmende formalt område for verdensrummet. Vi har her et meget kraftigt eksempel på den lige hævdede påstand, at den måde, vi vedtager at tale om emner på, har indflydelse på, hvilke emner vi overhovedet kommer til at tale om. Læseren vil give mig ret i, at det mest saglige i dette tilfælde vil være at forsøge at tale om de

⁸E. Tranekjær Rasmussen: On perspectoid distances. Acta psychologica. Vol. XI. 1955. s. 297 ff.

⁹Dette eksempel er forskelligt fra det klassiske Poincaréske, hvorefter noget lignende skal kunne ske i nærheden af tærskelområder, men ikke i een synsakt, og hvor der er sket en fejlagtig forveksling mellem oplevet emne og påvirkende emne. Henri Poincaré: La Science et l'Hypothèse. Paris 1914. S. 34-35.

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

pågældende emner på en anden måde, end den sædvanlige logik tilsteder. I dette tilfælde har vi endnu et eksempel på, at man kan blive ført til at antage andre bestemmende formale områder end de hidtil benyttede. Dette ville ikke være principielt forskelligt fra, at man inden for ikke-antropiske formale områder f.ex. erstatter een målemetode med en helt anden derfra forskellig målemetode.

De foregående eksempler viser, at ejendommeligheder ved det benyttede formale bestemmelsesområde af karakteristika får indflydelse på bestemmelsen af et kompletabelt emne så at noget som følge af bestemmelsen kommer til at gælde med bestemmelsesgyldighed om emnet. Det sidste eksempel med de perspektive emner viser tillige, at et nærliggende og meget ofte benyttet formalt bestemmelsesområde kan blive så hårdt belastet, at dette område viser sig uhensigtsmæssig, og at andre bestemmelsesområder måske skal opsøges.

Et andet ejendommeligt forhold ved bestemmelse af komplettable emner kan også gøre sig gældende. Tænker vi os nemlig et materiale område A bestemt ved et formalt område B, kan området B selv være et materiale område i forhold til et formalt område C ved hvilket B er bestemt, og sådan kan man tænke sig en hel række områder i fortsættelse af hinanden. Det kan nu tænkes, at man er begyndt bestemmelsen af emner i A ved emner i B førend emnerne i B er bestemt færdige ved hjælp af emnerne i C o.s.v. Når der på denne måde figurerer komplettable emner i et formalt område og disse er blevet brugt ved en bestemmelse, kan der blive tale om senere at bestemme disse komplettable emner, og man kan da også senere på denne måde komme til noget, der skal gælde med bestemmelsesgyldighed i de oprindelige områder. I tilfælde, hvor de formale bestemmelsesområder er antropiske fremtrædelsesformer, taler man ofte om, at man ved *slutten* kommer til resultater, der skal gælde med bestemmelsesgyldighed for emnerne i A. I tilfælde hvor de formale bestemmelsesområder er matematiske (se senere) taler man ofte om, at man ved *beregning* kommer til egenskaber, der skal gælde med bestemmelsesgyldighed for emnerne i A.

Eksempler på alt dette er allerede givet. Jeg gentager dem, idet jeg især fremhæver de sider ved dem, der svarer til det lige omtalte. I det på side 120 omtalte eksempel hvor x er bestemt ved at have a som karakteristikum og a ved at have b; gælder det med bestemmelsesgyldighed, at x også er bestemt ved at have b som karakteristikum. I eksemplet side 121 gælder det med bestemmelsesgyldighed, at hvis A enten har egenskaben B eller egenskaben C og A ikke har egenskaben C, så har A egenskaben B; og i eksemplet side 122 gælder det med bestemmelsesgyldighed, at enten har A egenskaben B eller også har A ikke egenskaben B. I dette sidste tilfælde må der tænkes givet kriterier (oplevelsessituation + karakteristika) både på, hvad det vil sige, at A har egenskaben B, og på hvad det vil sige, at A ikke har egenskaben B, d. v. s. begge disse antropiske fremtrædelsesformer må kunne vise hen til i det mindste komplettable emner, d.v.s. til emner

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

FiXme Dødelige: sidetal

der må kunne bestemmes ved en nærmere angivet oplevelsessituation og en vis gruppe karakteristika. Er dette f.ex. ikke tilfældet med formen „A har ikke egenskaben B“, gælder det ikke med bestemmelsesgyldighed, at A enten har egenskaben B eller ikke har egenskaben B, og vi har da at gøre med et tilfælde, der minder om matematikeren Brouwer's opgivelse af det udelukkede tredies princip („tertium non datur“-princippet), når der er tale om uendelige mængder.

Som eksempler kan man yderligere tage en mængde tilfælde i fysiken, hvor man benytter matematik. Man bestemmer et eller andet fysisk emne bl.a. ved hjælp af matematiske emner, d.v.s. at den bestemmende oplevelsessituation består i visse observationsfremgangsmåder, derefter visse matematiske bearbejdningsfremgangsmåder af observationsdata, indtil man kommer til et af de ønskede karakteristika. Disse matematiske bearbejdningsfremgangsmåder består af gængse matematiske regneregler. F.ex. bestemmes et foreliggende kraftfelt således, at man kan anvende de sædvanlige overfladeintegraler til nærmere at gøre rede for kraftliniestrukturen i feltet. Regner man videre med disse integraler, kan der fastslås en del sætninger, f.ex. Gauss's sætning. Udenforstående undrer sig ofte over, at det, man kommer til ved sådanne matematiske beregninger inden for fysiken, også „virkeligt“ gælder. Man gør sig ikke klart, at det er en særlig gyldighed, man har med at gøre, nemlig bestemmelsesgyldighed. Viser et eksperiment afvigelser fra de således udregnede resultater, er det per definitionem et kriterium på, at det, eksperimentet viser, er ugyldigt. At det er „per definitionem“, kan man se deraf, at de benyttede fejlteorier er konstruerede ved hjælp af det, der har bestemmelsesgyldighed. Undertiden kan det dog gå så galt med de eksperimentelle afvigelser, at man ofrer det hidtil benyttede formale bestemmelsesområde og søger sig et nyt. Sådanne skridt markerer som regel særligt epokegørende fremskridt i videnskaben. Det betyder jo også en erkendelse af, at man er kommet ind i en helt anden emneverden end den, man hidtil har befundet sig i.

Når det formale emneområde, man beskæftiger sig med, er de antropiske fremtrædelsesformers område, plejer man at kalde erfaringsgyldigheden for *material gyldighed* og bestemmelsesgyldigheden for *formal gyldighed*. Man taler om, at en logisk slutning har formal gyldighed, når den er foretaget blot i kraft af de logiske sætningers form, ganske ligesom når et emne viser hen til et andet med bestemmelsesgyldighed.

Antropiske fremtrædelsesformer kan selv fremtræde antropisk, nemlig når man taler eller skriver om sætninger eller sprogelementer i det hele taget. Man skelner da mellem *objektsprog*, som der tales om, og *metasprog*, hvori man taler om objektsproget. Inden for metasproget kan man specielt afgrænse den del, der optræder som operationsregler, d. v. s. regler for sproglig adfærd. Man kan her med Carnap¹⁰ tale om *syntax-*

¹⁰Se Rudolf Carnap: „Logische Syntax der Sprache“ (1934). Se iøvrigt Jørgen Jørgensen: „Træk af deduktionsteoriens udvikling i den nyere tid“, 1937, side 1-14 og den

sprog. I al almindelighed kan et formalt bestemmelsesområde, hvadenten det er et almindeligt bestemmelsesområde eller specielt et antropisk bestemmelsesområde, være bestemt ved at skulle have de og de antropiske fremtrædelsesformer. Sådanne former foreligger, når der i tale eller skrift kræves, at bestemmelsen af emner i det materiale område skal foregå på den og den måde; forsøgsanordninger og måleanordninger skal være sådan og sådan indrettet, og forsøget gå for sig på den og den måde, eller hvis det formale bestemmelsesområde, der tales om, er objektsproget, at sprogreglerne skal være sådan og sådan indrettet, d.v.s. den sproglige bestemmelse af det materiale områdes emner gå for sig på den og den måde. Antropiske fremtrædelsesformer for et formalt bestemmelsesområde kan man kalde et metodesprog. Syntaxsproget er altså en speciel form for metodesprog. Metodesproget består efter det foregående ikke af påstande, men af påbud. Disse ikklædes imidlertid ofte påstandens form, idet de meddeler, hvordan emnerne i det materiale område vil fremtræde, hvis påbudene er fulgt. Det siges f.ex. ikke (for at tage eksemplet side 121), at den experimentale erfaring skal korrigeres indtil vi får, at hvis sagforholdet kan fremtræde antropisk ved formen:

A har enten egenskaben B eller egenskaben C
og A har ikke egenskaben B,

så kan det også fremtræde antropisk sådan at dens fremtræden er karakteriseret ved formen:

A har egenskaben C.

Men der hævdes simpelthen, at påstanden:

Hvis A enten har egenskaben B eller egenskaben C,

(4) og A ikke har egenskaben B,

så har A egenskaben C,

er sand. Denne sandhed er en bestemmelsessandhed, idet påstanden opfattet som norm siger, hvordan et emne skal kunne fremtræde, og derfor angår et emnes visen hen til sine fremtrædelsesformer. Påstanden (4) kan imidlertid også som en fremtrædelsesform, der viser hen til et faktisk bestemt emne, have en erfaringssandhed, der kan foreligge som resultat af en undersøgelse af, om det bestemte emne nu også er bestemt, som det skal bestemmes (om de nødvendige korrektioner er foretaget etc.).

Idet påstande, der fremsættes med bestemmelsesgyldighed, forudsætter påbud, kan de siges at have et vist tautologisk præg. De er ikke antropiske fremtrædelsesformer for noget erfaret, men viser, hvorledes fremtrædelsesformen skal tage sig ud, hvis emnet er bestemt rigtigt. Wittgenstein har indført betegnelsen tautologi for de logiske sætninger, og den logiske positivisme har siden benyttet denne betegnelse, men begrundelsen for denne terminus er ikke altid helt klar. Dette hænger sammen med, at

der givne litteraturhenvi-
sning.

man ikke altid skelner klart mellem erfaringssandhed og bestemmelses-sandhed¹¹.

Man ser ofte hævdet, at man ved en påstand som (4) ikke får noget at vide om noget, samtidig med, at det hævdes, at påstanden nødvendigvis *må* gælde. Hvis man i stedet for ordet „må“ havde brugt ordet „skal“ og efter ordet: „ikke“ havde tilføjet ordet: „erfaringsmæssigt“, ville det straks være bedre. At en påstand som (4) nødvendigvis *må* gælde, ser man ofte begrundet med, at den kan omformes til en disjunktion af alle tænkelige muligheder. Men tænker vi os, at vi foretager en længdemåling og får længden 7,358 m, så vil en disjunktion af alle tænkelige muligheder være, at længden enten er 7,358 m eller ikke er det, og denne påstand skulle altså nødvendigvis gælde. Men det gør den næsten aldrig; måler man nemlig flere gange, får man måske 7,357 og 7,359 o.s.v. Men siger man derimod, at den nævnte disjunktion med bestemmelsesgyldighed *skal* gælde, har dette indflydelse på andre ting. Det, man direkte måler, kan åbenbart efter et sådant påbud ikke være længden. Man må altså revidere sin opfattelse af emnet: længde, således at ovennævnte disjunktion kommer til at gælde, og det kan man bl. a. gøre ved at opfatte det, man direkte måler, som længden plus en vis fejl¹². Skelner man ikke mellem erfaringssandhed og bestemmelses-sandhed, vil en påstand som (4), hvis det hævdes, at den nødvendigvis *må* gælde, minde om erkendelse a priori. Dette tager den logiske positivisme bestemt afstand fra, idet det netop er denne retnings hovedtema, at vi kun kan få noget at vide ved erfaring. Når derfor påstanden stemples som en tautologi, ved hvilken man ikke får noget egentlig nyt at vide, er muligheden for erkendelse a priori afvist.

Stempler man derimod påstanden (4) som en norm, der meddeler, hvorledes man skal gå til værks ved en bestemmelse, kan det tage sig ud, som om man (forudsat at man akcepterer normen) faktisk får noget at vide a priori. Denne viden a priori er dog en ret triviell viden. Den siger ikke stort andet end, at man, hvis man f.ex. ved landmåling korrigerer og udjævner måleresultaterne efter den euklidiske geometri, vil komme til resultater, der stemmer med den euklidiske geometri.

Har vi således valgt at benytte den euklidiske geometri som formalt bestemmelsesområde kommer der altså kun sådanne emner til vor erkendelse, som følger den euklidiske geometri's love. Dette er et eksempel på noget der gælder helt almindeligt, nemlig at vore forskningsmetoder har

¹¹Man skelner nok mellem materiel og formal sandhed; men kun som to sider af een og samme sag, ikke som to forskellige emner.

¹²Iøvrigt opgives der mange flere normative påbud, således at fejlen bestemmes i højere og højere grad ved, at man får et bedre og bedre formalt bestemmelsesområde for den, altså en bedre og bedre fejlteori. Forøvrigt kan det lige bemærkes, at vil man i den formelle logik tage hensyn til de forskellige slags sandhed (erfarings-sandhed og bestemmelses-sandhed resp. falskhed), er der ved udviklingen af polyvalente logiker stillet formale områder til rådighed.

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

en afgørende indflydelse på, hvilke emner der overhovedet kommer til vor erkendelse¹³.

FiXme Dødelige: sidetal Jeg har side 125 talt om, at emner i et (materielt) område A kan bestemmes ved emner i et formalt område, hvoraf nogle selv er komplettable. Det vil være interessant at betragte matematikken i lys af dette.

FiXme Dødelige: sidetal Når man beskæftiger sig med matematik, regner man med formler på et stykke papir. Desuden tænker man. Men det kan vises, at hvert tanke-skridt kan knyttes til visse bestemte formler og ord på papiret. På denne måde kan matematik reduceres til efter visse regler kun at være en beskæftigelse med synsoplevede tegn og tegnkøplekser, der kan skrives på papir. Det lyder så let at sige det, men er en meget vanskelig sag at gennemføre. Det knytter sig især til synspunkter anlagt af Hilbert¹⁴. Ud fra sådanne synspunkter kan matematikken betragtes som et materielt område i forhold til et dertil svarende formalt bestemmelsesområde bestående af normer, der siger, hvorledes man skal operere med visse synsoplevede tegn. Et matematisk problem (et kompletabelt emne) foreligger da, når der spørges, om det efter visse regler (en vis adfærd) er muligt at danne visse tegnkonfigurationer (på forhånd karakteriseret ved visse karakteristika). Der bliver da ingen principiel forskel på at undersøge, om dette er muligt, og på at undersøge om et hvilket som helst andet (eventuelt såkaldt fysisk) kompletabelt emne kan bestemmes på den eller den måde (opgivne oplevelsessituationer + karakteristika). Ved matematiske tegn eksperimenterer man bl.a. med rumsemner: en og todimensionale anordningsemner, visse ejendommeligheder ved tegnkonfigurationers udseende, ganske ligesom man ved visse elektriske måleanordninger bl.a. kan eksperimenterer med visse ledningsnets topologiske struktur.

Resultatet af de ovenfor nævnte eksperimenter (udregninger) med tegn er i første omgang kun givet med *erfaringssandhed*. Man ser ofte matematikere utallige gange gennemgå udregningerne (eksperimenterne) for at forvisse sig om, at spillereglerne virkelig er fulgt. Det der ved denne kontrol vindes er altså en ren erfaringsmæssig vished. Har et resultat på denne måde fået en vis erfaringsgyldighed kan det som følge af de mange gentagelser af „udregningerne“ eller af mange matematikeres overensstemmende resultater efterhånden ligesom få en anden valeur og for fremtidige matematikeres udregninger (eksperimenter) efterhånden komme til at gælde med *bestemmelsesgyldighed*¹⁵. En senere matematikers

¹³Hvis dette blev anerkendt efter sin betydning, ville en klassisk lære, som vist for tiden ikke nyder nogen særlig anseelse, atter komme til ære. Men den måtte modificeres. Til forskel fra Kants og Marburgerskolens synspunkter må det nemlig hævdes, at det er meningsløst dogmatisk kun at tænke sig normer givet en gang for alle. Det billede, den kritiske filosofi har tegnet af erkendelsen, ligner på grund af denne dogmatisme i mange henseender ikke meget den faktiske forsken, men dette hindrer dog ikke, at meget væsentlige sider af denne alligevel er kommet til udtryk.

¹⁴Se f.ex. D. Hilbert und P. Bernays: Grundlagen der Mathematik. Se iøvrigt eksemplet nederst side 137.

¹⁵Dette kan bidrage til at man glemmer, at resultatet oprindeligt var indvundet på

gentagelse af „udregningerne“ med et andet resultat, vil derfor for ham stå som behæftet med en fejl, han har gjort, og eksperimentet vil derfor ikke give ham anledning til at revidere de spilleregler, han har fulgt. Men undertiden forkastes disse spilleregler bevidst og nye indføres¹⁶, og der er altså ikke på dette punkt nogen forskel på matematik og andre formale områder. Når matematiske sætning for de fleste står med en gådefuld *absolut gyldighed*, kan dette hænge sammen med flere ting, herunder at det matematiske resultat, når det benyttes i praksis (som det hedder) anvendes med bestemmelsesgyldighed, samt at man ofte forveksler den matematiske sætning, betragtet som formalt bestemmelsesområde ved bestemmelsen af andre matematiske emner, med den matematiske sætning, som erfaringsmæssigt er indvundet som resultat af eksperimenter efter visse regler med synsoplevede tegn. Til undskyldning for antagelsen af matematikens absolutte gyldighed tjener således, at matematiske sætninger – skønt de er erfaringsmæssige resultater – benyttes med bestemmelsessandhed inden for selve matematikken¹⁷.

Alt dette kan jeg ikke udvikle nærmere her, men håber at kunne vende tilbage til det i en senere publikation.

Opfatter man logikens sætninger som formale bestemmelsesområder og deres sandhed som bestemmelsessandhed, vil man på en vis måde imødekomme en ofte opstillet påstand om, at logikken ikke handler om, hvordan vi faktisk tænker, men hvorledes vi bør tænke. Blot er dette „bør“ ikke absolut. Normerne ændres på de erkendelsestrin, der giver anledning til de forskellige formale bestemmelsesområder. Ved „bør tænke“ menes der, hvorledes det på de forskellige erkendelsestrin står for en, at man bør tænke, d.v.s. hvilke formale bestemmelsesområder, der faktisk benyttes på de forskellige trin.

De tidligere overvejelser angående formale bestemmelsesområder gælder imidlertid ikke blot for logik og matematik. En fysiker er i sit laboratorium beskæftiget med en mængde umiddelbart foreliggende emner,

erfaringsmæssig måde.

¹⁶Tænk f.ex. på indførelsen af uendelige rækkerens konvergens, der medførte andre regler for regning med rækker.

¹⁷Der må imidlertid tages et væsentlig forbehold med hensyn til de foregående betragtninger, som er inspireret af Hilbert: Min beskrivelse af matematikken som et eksempel på et formalt bestemmelsesområde går i virkeligheden ud på at rekurrere matematikken til en rekursbasis af „spil med synsoplevede tegn plus regler for sammensætninger af disse tegn til tegnkomplekser“. Men det er imidlertid kun de såkaldte finite betragtninger indenfor matematikken, der lader sig rekurrere til denne rekursbasis. Hvis man vil rekurrere de infinite betragtninger til en rekursbasis bestående af emner hentet fra dagliglivets emneverden, må denne basis blive mere omfattende. Jeg mener nu at kunne vise, at en nødvendig og tilstrækkelig udvidelse af denne rekursbasis blot behøver at bestå i, at den udvides til også at omfatte „et endeligt sæt af synsoplevede handlingenheder plus regler for sammensætningen af disse handlingenheder til større handlingskomplekser“. F.ex. kan således afbildes på de handlinger en mand udfører med visse synsoplevede tegn, når han er i færd med at approximere 2 med kvadrattal. Og f.ex. kan påstanden om, at der findes uendeligt mange hele tal, afbildes på „selve besæftigelsen hele tiden at addere tallet 1“.

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

ved hvis hjælp han kan bringe andre (middelbare) emner til fremtræden. Visse områder af disse emner kan som tidligere bemærket betragtes som formale bestemmelsesområder for andre områder; man kan beskæftige sig med dem ganske uden hensyntagen til, hvad man i andre situationer kan lade dem være fremtrædelsesformer for. Man kan f.ex. beskæftige sig med hele spejlaflæsningens teori ganske uanset, hvad man i en konkret situation vil bruge den til, ligeledes med spektrometret, ved hjælp af hvilket en mængde emner kan fremtræde, eller med længdemålingens teori, tidsmåling, kraftmåling, etc. Man kunne med et ord lånt fra forholdet mellem objektsprog og syntaxsprog tale om en hel „apparatsyntax“, idet apparater og apparatdele sættes sammen efter visse regler ganske ligesom i logik og matematik tegn og tegnkomplekser sættes sammen efter visse syntaktiske regler.

Sådanne regler for apparatsammensætninger har bestemmelsesgyldighed. Hvis f. ex. en måling giver et andet resultat end en anden efter reglerne dermed ækvivalent måling, er det per definitionem et kriterium på, at en af målingerne er behæftet med fejl. Den benyttede korrektions- og fejlteori opbygges derfor ved hjælp af de nævnte regler. Ganske ligesom man i den formelle logik slutter udelukkende i kraft af påstandenes logiske form, således slutter fysikeren, når han håndgribeligt har med sine apparater at gøre, ofte udelukkende i kraft af apparaturets formelle struktur, foreskrevet af visse regler. Han foretager en række operationer (sammensætning af instrumenter, måske trykken på en kontakt) og ser så, hvad der sker (muligvis på et viserinstrument), ganske ligesom logikeren opererer med en række tegn efter visse regler og så rent erfaringsmæssigt ser, hvad der kommer ud deraf. I begge tilfælde kan resultatet have bestemmelsesgyldighed for et materiale område. Det er derfor en indsnævring i strid med den faktiske forsken at ville begrænse slutten til en vis gruppe af genstande (nemlig skrevne og trykte tegnkomplekser), som formalt bestemmelsesområde.

Den vanskelighed, vi fik at gøre med inden for matematikken, at et resultat set fra eet synspunkt har erfaringsgyldighed og fra et andet bestemmelsesgyldighed, møder os også i fysiken. F.ex. har man en gang i begyndelsen af elektricitetsforskningen anset elektricitet for noget, der fremkommer ved gnidning af visse stoffer og i visse situationer kan fremtræde (ytre sig) ved gnistdannelser, tiltrækning, fordele sig etc. Coulomb fandt sin berømte lov, at tiltrækningskraften er omvendt proportional med afstandens kvadrat. Denne lov har i begyndelsen haft erfaringsgyldighed. Efterhånden har den fået bestemmelsesgyldighed, idet man har opfattet elektricitet som noget, der kunne og skulle fremtræde på en måde, der stemte med denne lov. Denne lov er tilmed senere benyttet ved bestemmelsen af et nyt emne, nemlig elektricitetsmængde. Ud fra dette synspunkt måtte man, hvis loven i en eller anden situation ikke gjaldt, per definitionen sige, at vi altså enten ikke havde med elektricitet at gøre, eller at der i situationen måtte være en ukendt medvirkende faktor f.ex.

en fejl i forsøgsordningen.

At gøre rede for, hvornår love optræder med erfaringsgyldighed, hvornår med bestemmelsesgyldighed, ville være at adskille formale og materiale områder. Sådanne opgaver vil være væsentlige for grundlagsforskningen i det hele taget. I matematik og logik er man stillet overfor sådanne opgaver, for så vidt heldig stillet, som man her har interesseret sig for at gøre rede for syntaxisproget og har indført tegn for operationer, medens man i fysiken ikke har stort andet metodesprog til disposition for de forskellige formale områders antropiske fremtræden end en let fysisk omformning af dagliglivets sprog. Man har her i almindelighed ingen særlige tegn for operationer med de specielt fysiske bestemmelsesområder f.ex. visse apparatsammensætninger¹⁸.

8.3 Formale bestemmelsesområder som modeller

I det følgende vil jeg betragte formale bestemmelsesområder under lidt mere almindelige synspunkter end i forrige afsnit.

Indenfor erkendelsen beskæftiger man sig på forskellige trin med emner, der kan være hinandens fremtrædelsesformer eller betingende momenter.

Emner på et vist trin kan betragtes formelt d.v.s. under bortseen fra emner, hvis fremtrædelsesformer eller momenter de eventuelt er eller kan være, og fordelene ved en sådan formel betragtning står i forbindelse med, at emnerne i et område, der betragtes formelt, undertiden kan være fremtrædelsesformer eller betingende momenter for mange andre emnegrupper end dem de er fremtrædelsesformer for i den foreliggende situation. Kan man nemlig betragte et sådant område af fremtrædelsesformer isoleret (altså formelt), vil man i mange forskellige situationer, hvor man kun har brug for at beskæftige sig med de sider af emner, der kommer til udtryk i de pågældende fremtrædelsesformer, kunne nøjes med at holde sig til disse. Har man godt kendskab til et sådant formelt område (altså uden hensyntagen til, hvad det kan vise hen til), vil det sige, at man på forhånd har en adfærd disponibel til et meget større område af emner end de emner, det formale område består af. Dette er under visse forudsætninger en fordel frem for hvis ens adfærd (i videste forstand) først skulle bestemmes i alle enkeltheder ved den konkrete foreliggende situation.

Jeg understreger, at det kun er under visse forudsætninger, at det er en fordel på forhånd at have en sådan adfærd disponibel. Det kunne jo nemlig være, at det ikke gik, og at man så at sige skuffedes i sin adfærd. I så fald ville der indtræde en konflikt, og man måtte da til at lægge sin adfærd om, eventuelt efter nye „regler“. Der hører altså ligesom et vist „mod“ eller en vis „tro“ til at følge en sådan på forhånd bestemt

¹⁸Enkelte antydninger har man dog i f.ex. tegnede strømskemaer, som spiller en stor apparatsyntaktisk rolle.

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

adfærd. Denne tro og dette mod må vel bl.a. være betinget ved, at det erfaringsmæssigt går godt i så mange tilfælde.

Lader bestemmelsen sig ikke gennemføre, kommer det til en konflikt mellem bestemmelsesgyldighed og erfaringsgyldighed, og søger man sig et andet bestemmelsesområde, kan de tidligere anvendte områder ofte få en plads inden for de nye områder, men med – som man siger – et begrænset gyldighedsområde. Som eksempel kan man tænke på forholdet mellem den Newtonske og Einsteinske mekanik. Det vil sikkert være sundt overfor ethvert bestemmelsesområde, som anvendes selv med nok så stærk bestemmelsesgyldighed ligesom at have in mente, at den dag kan komme, da det (på grund af konflikter af den omtalte art) indordnes i mere omfattende bestemmelsesområder, hvor det får en plads inden for et begrænset gyldighedsområde. Dette behøver ikke på nogen skadelig måde at gøre een usikker ved anvendelsen af de formale bestemmelsesområder, men det kan gøre een mere åben over for nye muligheder for erkendelsen, og for det relative ved ethvert bestemmelsesområde.

Ekstra linie Når emnerne i to forskellige områder er sådan forbundne med hinanden, at man i stedet for at beskæftige sig med emnerne i det ene område kan gå over til – sådan som vi har set det ved de omtalte formale områder – at beskæftige sig med emnerne i det andet område, vil jeg tale om en *modelafbildning*. Ved afbildning af et emneområde A på et andet emneområde B forstår vi en korrespondance mellem emnerne i A og emnerne i B. Undertiden korresponderer ethvert emne i A med et emne i B (et korresponderende emne). Undertiden korresponderer emnegrupper i A med emnegrupper i B eller med enkelte emner i B; og undertiden er de enkelte emner i A forbundet med emnegrupper i B.

I det følgende vil jeg ofte bruge ordet „model“ i stedet for ordene „formalt bestemmelsesområde“.

Der kan være mange fordele ved at benytte modeller. F'.ex. kan det være så meget nemmere at have med en model B at gøre end det emneområde A, den er model for. Undertiden består der nemlig de samme relationer mellem emner i A, som der består mellem korresponderende emner i B, men sådan, at de er nemmere at have med at gøre inden for B. Tænk f.ex. på størrelsesrelationer ved landkortafbildninger.

En særlig fordel er den, der interesserer os i dette afsnit og som allerede er omtalt, nemlig at emnerne i den pågældende model det pågældende (d.v.s. det pågældende formale bestemmelsesområde) kan være fremtrædelsesformer for en stor mangfoldighed af mange andre emner. Såfremt man kun beskæftiger sig med en enkelt model (et enkelt helt formalt bestemmelsesområde) med stor rækkevidde, kan man have med stor sammenhæng med mange andre emner at gøre, men også med stor flertydighed, hvad henvisningen til disse andre emner angår. Beskæftiger man sig derimod med flere modeller på een gang, kan man opnå større entydighed, omtrent ligesom man, når man til en ligning med flere ubekendte føjer flere andre ligninger med de samme ubekendte, efterhånden

kan få disse ubekendte bestemt.

Arbejder man nu med flere modeller på een gang, kan man dog også sige, at man arbejder med een model, sammensat af flere, og man kunne da tale om en *sammensat model*. De før omtalte blandede modeller kan ofte betragtes som sådanne sammensatte modeller, og i det hele taget kan modeller være filtret sammen til en sammensat model på den mest komplicerede måde.

Inden for de antropiske fremtrædelsesformer kan man afgrænse områder som betragtet formelt kan udgøre modeller med meget stor rækkevidde. For at belyse sådanne modeller vil jeg i det følgende fremdrage to eksempler, nemlig 1) et eksempel hentet fra domslogiken og 2) et eksempel på en „aritmetisk bogstavmodel“.

1: Når man har med et logisk system at gøre, kan man stille sig den opgave at undersøge, hvilke emner der kan afbildes på systemet eller den logiske model, som det kan kaldes. Et vigtigt fællestræk mellem sådanne logiske modeller og den øvrige emneverden finder man i den i det tidligere så ofte omtalte fundamentale kendsgerning, at et og samme emne kan fremtræde på flere forskellige måder og tilsvarende, at en række „logiske udtryk“ er ækvivalente og kan omformes til hinanden efter visse regler. Lad os se på et par eksempler og her først tage bestemmelsen af et kompletabelt emne. Ubestemtheden (d.v.s. det kompletabelt) er her som fremtrædelsesmåde karakteriseret ved en disjunktion af mulige karakteristika (der på en eller anden måde foreligger som en klasse). Bestemtheden er som fremtrædelsesmåde karakteriseret ved et enkelt karakteristikums fremtræden som bestemmende moment. I logiken findes en omformningsregel, der tillader at erstatte et udtryk af formen

p
med et udtryk af formen

$p \vee q$

hvor p og q er domsvariable og $p \vee q$ angiver en disjunktion. At erstatte p med $p \vee q$ svarer til at foretrække at have med et kompletabelt fremtrædende emne A at gøre, i stedet for med det som bestemt fremtrædende emne A , hvilket kan være fordelagtigt. I mange af livets forhold klarer vi os udmærket i omgangen med kompletabelt emner og ville kun have ulejlighed af altid først at skulle bestemme dem, førend vi nærmere kunne have med dem at gøre.

Et andet eksempel, der også står i forbindelse med, at et emne kan fremtræde på flere måder, er følgende omformning, som kaldes slutning. Har vi implikationen:

(1) $p \rightarrow q$

og dommen:

(2) p

skal vi have lov at skrive

(3) q

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

Herpå kan f.eks. følgende afbildes. Et emne A foreligger på en måde a (afbildes på (2)). Det hører til A's bestemmelse, at når A fremtræder på måden a, så skal oplevelsessituation S bringe A til at fremtræde på måden b (afbildes på (1)). Da nu A ifølge (2) fremtræder på måden a, skal altså S bringe A til at fremtræde på måden b (afbildes på (3)).

I de nævnte eksempler har jeg ikke taget forskellige oplevelsessituationer med i afbildningen. I den henseende er den logiske model så langt fattigere end emneverdenen, at den ikke rigtig tillader afbildning af de forskellige karakteriserende og bestemmende oplevelsessituationer i deres egenartede struktur. Hvis det hører til et emne A's bestemmelse, at den og den oplevelsessituation skal bringe det til at fremtræde på den og den måde, kalder man blot dette en egenskab P ved A og udtrykker det ved formelen:

$$P(A).$$

Eller hvis emnet A foreligger på den eller den måde, og den eller den oplevelsessituation da bringer B til fremtræden på den eller den måde, da udtrykkes dette ved, at man f.eks. siger, at der består en relation Q mellem A og B og skriver formelen

$$P(A, B).$$

Ved denne ejendommelighed ved logiske modeller bliver emnet: Fremtrædelsesform skudt i baggrunden og dermed de både principielt interessante og livsvigtige emner: „Vor bevidste ståen over emner“ negligeret¹⁹.

2: De emner, der afbildes på en logisk model, kan være emner, der tilhører andre modeller dannede ved andre formale bestemmelsesområder. Lad os for at belyse tankegangen give et eksempel på sådan anden model, der ligesom de logiske er dannet ved hjælp af tegn og visse regler for deres sammensætning.

Lad os f.ex. betragte følgende elementære „aritmetiske bogstavmodel“, der som bygningsmateriale har en mængde tegn, som kan skrives på et stykke papir, og som er sammensat af bogstaverne og tegnene a, b, c ... og tegnene + - * : efter visse regler. Der figurerer f.ex. tegn som a + b, (a + b) + c : c - d o.s.v., o.s.v.

Vi kalder disse tegn for udtryk og betegner dem med store bogstaver A, B, C Af disse udtryk kan dannes nye udtryk ved hjælp af tegnene + - * :. Foruden disse udtryk kan man danne andre tegn, som man kan kalde formler. Man kan f.ex. for hvert muligt par af udtryk A og B danne formelen R (A, B) og tilordne den tegnene = , > og < efter visse regler. Når tegnet = tilordnes R (A, B), skriver man A = B. Ligeledes skriver man A > B, når tegnet > tilordnes R (A, B), og A < B, når tegnet < tilordnes R (A, B). Ved alle disse tegn må man slet ikke tænke på, hvad man ellers bruger dem til, når man f.ex. regner med tal, men kun betragte dem som krimskrams skrevet på et stykke papir. Spørgsmålet,

¹⁹Når den logiske positivisme har haft så store vanskeligheder med de såkaldte „protokolsætninger“ står det bl.a. i forbindelse hermed.

hvad man ellers bruger de omtalte tegn til, vedkommer kun eventuelle afbildninger.

Vi vil nærmere betragte en måde, hvorpå man kan tilordne formelen $R(A, B)$ tegnene $=, >$ og $<$. Man kan f.ex. ganske vilkårligt tilordne visse formler $R(A, B)$ visse af tegnene. F.ex. vil vi tilordne formelen $R(A + B, B + A)$ tegnet $=$ altså

$$A + B = B + A \text{ (det kommutative princip)}$$

og formelen $R((A + B) + C, A + (B + C))$ vil vi ligeledes tilordne tegnet $=$; altså

$$(A + B) + C = A + (B + C) \text{ (det associative princip).}$$

På denne måde tilordnes en række formler $R(A, B)$ ganske vedtægtsmæssigt nogle af tegnene $=, >$ og $<$

F.ex.

$$A + B : B > A \text{ o.s.v., o.s.v.}$$

Yderligere angiver man nu nogle ganske formelle skriveregler ved hjælp af hvilke man kan tilordne tegnene $=, >$ og $<$ til andre formler $R(A, B)$. F.ex. kan man vedtage, at hvis man på papiret har stående formlerne

$$A = B$$

$$\text{og } B = C$$

så skal man have lov til at skrive formelen

$$A = C.$$

Ligeledes hvis man har

$$A = B$$

$$\text{og } C = D,$$

skal man kunne skrive formelen

$$A + C = B + D$$

eller hvis man har

$$A > B$$

$$B > C$$

skal man kunne skrive

$$A > C.$$

Der kan nu opstilles et fast system af sådanne skriveregler, og ved hjælp af disse kan man danne formler $R(A, B)$ tilordnede et af tegnene $=, >$ eller $<$ således, at man til enhver af de sædvanlige elementære aritmetiske formler på et stykke papir regelret kan få afledet noget kramskrams, der har samme udseende som den pågældende aritmetiske formel. Og denne afledning sker ved hjælp af et rent formelt tegnsystem og med bestemte regler for disse tegns brug ganske som i logiken; men blot med helt forskellige tegn og brugsregler. Denne „aritmetiske“ bogstavmodel kan imidlertid afbildes på en logisk model, hvor man ved formel omformning ligeledes efter visse regler „slutter“ sig til tilsvarende udtryk. F.ex. svarer den aritmetiske models skriveregel, at hvis man har stående udtrykkene

$$A > B$$

og $B > C$,

så skal man skrive

$A > C$,

Til følgende udledning på den logiske model.

Vi benytter den føromtalte slutningsregel, at hvis vi har:

$Q \supset P$

og Q ,

Så må vi have lov at skrive:

P .

Denne regel benyttes på en begyndelsesformel (aksiom):

$[(A > B) \wedge (B > C)] \rightarrow (A > C)$

samt på: $(A > B) \wedge (B > C)$

som dannes af $A > B$ og $B > C$,

herved får man:

$A > C$.

Altså får vi det samme som på den aritmetiske bogstavmodel, og på lignende måde kan alle andre afledninger på den aritmetiske bogstavmodel afbildes på den logiske model. Exemplet viser, at afledningerne på den aritmetiske bogstavmodel ligger matematikerens måde at arbejde med de aritmetiske udtryk meget nærmere end afledningen på den logiske model, og det er ubilligt kun at tale om slutten, når man har med den logiske model at gøre. Det man kommer til ved at arbejde med en række andre afbildninger på andre modeller, kunne lige så godt kaldes slutten

FiXme Dødelige: kvadratrodens af 2

FiXme Dødelige: pil (jfr. side 132).

8.4 Om mål, der kan nås ad flere veje som følge af modeller

Ved hjælp af den antydede aritmetiske bogstavmodel kan jeg demonstrere en ejendommelighed ved mange modeller, nemlig den, at kommer man ved at følge reglerne til et eller andet emne på en model, kan man som oftest komme til dette emne på flere måder. Vi kan f.ex. komme til formelen $a + (b + c) = (c + a) + b$ på to forskellige måder. Idet vi på grundformlerne anvender den først opstillede regel, kan vi enten gå vejen:

$$\begin{aligned} & a + (b + c) \\ &= (a + b) + c \text{ (associativt princip)} \\ &= c + (a + b) \text{ (kommutativt princip)} \\ &= (c + a) + b \text{ (associativt princip),} \end{aligned}$$

eller vi kan gå vejen:

$$\begin{aligned} & a + (b + c) \\ &= (b + c) + a \text{ (kommutativt princip)} \\ &= b + (c + a) \text{ (associativt princip)} \\ &= (c + a) + b \text{ (kommutativt princip).} \end{aligned}$$

I matematikken får dette sit udtryk i, at kan man bevise noget, kan man bevise det på flere måder. Iøvrigt er det et fundamentalt træk ved benyttelsen af modeller, at denne medfører, at emner kan nås ad flere veje. Har man f.ex. to modeller M og M_1 , der kan afbildes på hinanden, og kan man ad en vej på M komme fra et emne p til et emne q på M , så kan man også komme fra p til q ad en omvej over på M_1 . Er de til p og q svarende emner på M_1 betegnet ved p_1 og q_1 , kan man nemlig komme fra p til q ad vejen $p \rightarrow p_1 \rightarrow q_1 \rightarrow q$; altså

Vejen $p \rightarrow q$

er ækvivalent med vejen $p \rightarrow p_1 \rightarrow q_1 \rightarrow q$. Denne forøgelse af vejækvivalens ved afbildning spiller en stor rolle. I matematikken afbilder man store områder på hinanden, f.ex. den euklidiske geometri på det cartensiske koordinatsystem (hvor en ret linie f.ex. bliver tilordnet en lineær algebraisk form, eller denne fortolket som en ret linie). Vektorregningen på matriksregninger o. s. v. i det uendelige. En form for afbildning, hvor der skabes en særlig rigdom af ækvivalente veje, har vi i det, man undertiden i matematikken kalder udvidelser. Man udvider f.ex. de hele tals område til de rationale tals område ved at indføre visse „regneregler“ med talpar (som man kalder brøker) og hvoraf nogle kan egne sig godt netop til at afbilde hele tal på (f. ex. kan man afbilde det hele 5 på talparrene 5: 1, 10: 2, 5, o. s. v.). Ved afbildning kan man her opnå, at man i stedet for at gå veje indenfor blot de hele tals område kan skyde omveje (som i virkeligheden kan vise sig at være genveje) gennem brøkernes område. Ved alle afbildninger, hvorved der opstår vejækvivalenser, må man vise, at der ikke opstår modstrid²⁰. Man må f.ex. – hvad angår vores føromtalt aritmetiske bogstavmodel – vise at formlen

$$R(a + (b + c), (c + a) + b)$$

ikke ved een vej tilskrives = og ved en anden vej < etc. Dette har jeg i en endnu ikke publiceret afhandling foreslået at gøre ved at undersøge nogle fundamentalækvivalenser for modellen, hvoraf alle andre ækvivalenser (d.e. ækvivalente veje) kan sammensættes.

Foruden de her nævnte typer på modeller gives der en mængde andre modeller eller modelagtige emnekonglomerater, der benyttes som formale bestemmelsesområder. Lykkes bestemmelserne af en vis art komplettable emner ved hjælp af sådanne modeller gennem lang tid, holder modellen ligesom op med at føre en selvstændig tilværelse. Der fremtræder nye emner, om hvilke det gælder med bestemmelsesgyldighed, at de skal kunne afbildes på de og de „modeller“, hvilket vil sige, at disse modeller blot repræsenterer visse sider eller egenskaber ved de nye fremtrædende emner. Sådant er det f.ex. gået med tal. Disse har først været sanseligt anskueligt oplevede emner af multilokal og multitemporal art (se side 87). Efterhånden er der på grundlag af disse „lavere“ tal fremtrådt højere og højere tal, indtil man nu har med tal at gøre, om hvilke det med be-

FiXme Dødelige: sidetal

²⁰Man taler i matematikken om, at systemet skal være modsigelsesfrit.

8. FORMAL OG MATERIAL ERKENDELSE

stemmelsesgyldighed gælder, at de skal kunne afbildes på modeller som den beskrevne aritmetiske bogstavmodel, hvilket sige, at en sådan models struktur er blevet en væsentlig side ved disse nye „højere“ tal.

Lykkes bestemmelserne ikke, må man konstruere sig nye formale bestemmelsesområder, altså skaffe sig nye modeller. Derfor kasseres de gamle ikke altid. De udgør måske stadigvæk væsentlige sider af emner i visse begrænsede emneområder og har altså et begrænset gyldighedsområde, hvor de gør god nytte. De nye modeller konstrueres netop ofte som „udvidelser“ af de oprindelige, jfr. den før omtalte udvidelse fra de hele tals område til de rationale tals område (side 141). De „nye“ emneområder, som erkendelsen derved bringer til fremtræden, vil derfor udmærke sig ved større og større rigdom på ækvivalente veje.

FiXme Dødelige: sidetal

Den umiddelbart foreliggende emneverden udviser selv en sådan vejækvivalensstruktur, som om den var fremgået af processer af lignende art som de lige beskrevne.

Når man „konstruerer“ formale bestemmelsesområder, er man i en henseende frit stillet. Man kan gå konventionalistisk til værks og gøre, hvad man vil, dog med een indskrænkning. Professor Jørgen Jørgensen udtrykker det således om specielt de logiske modeller: „Forskellige logiske spil er mulige, og der er intet bundet valg mellem dem. Men hvis man vil spille et bestemt af dem, så må man også overholde dets regler, – ellers er det overhovedet ikke det pågældende spil man spiller, selv om brikkerne ser ud til at være de samme. Det er nemlig ikke brikkerne, men spillereglerne, der definerer spillet, – både *at* det i det hele taget er et spil, og *hvilket* spil det er –“²¹. I en anden henseende er man ikke frit stillet, nemlig hvis man interesserer sig for, hvad der skal kunne afbildes på det. Betragter man det sammen med det emneområde, man forsøger at afbilde på det, kan man anse det hele under eet for een model, om hvilken man blot ikke ved, om ækvivalensstrukturen holder stik. Vi kan altså sige, at en uoverensstemmelse viser sig som et brud på en ækvivalensstruktur. Vi kan ikke længere efter forgodtbefindende snart „gå veje“ gennem den oprindelige model og snart gennem det oprindelige emneområde. Vi har det ligesom i den af prof. Jørgensen antydede konfliktsituation, hvor det kunne tænkes, at man både ville spille det ene og det andet spil, hvilket er umuligt. Hvis modellen ikke stemmer med emneområdet, er konflikten, at man enten må vælge modellen eller emneområdet. Megen spekulativ videnskab klarer sig ved omhyggeligt at undgå at konfrontere konstruerede modeller med noget forefundet emneområde. Derved undgås konflikter.

²¹Jørgen Jørgensen: Træk af Deduktionsteoriens Udvikling i den nyere Tid, Univ. Festskr. Nov. 1937. Side 117.

Kapitel 9

OM EMNER PÅ FORSKELLIGE ERKENDELSESTRIN

9.1 Nogle eksempler på forskellige erkendelsestrin

I den allerførste del af dette arbejde blev det fremhævet, at det er vigtigt ikke at forveksle umiddelbart oplevede emner med dertil svarende fysiske stimuli af samme navn. Det er vigtigt at klargøre sig forskellen på den oplevede farve og farve i fysisk fortid, d.v.s. de elektromagnetiske svingninger, der rammer øjet (se side 18 og 24).

FiXme Dødelige: sidetal

Det er ganske tydeligt, at vi i hvert fald her befinder os på forskellige erkendelsestrin: dagliglivets farveverden og fysikerens farveverden.

I dette eksempel er det så let at se, at der er tale om forskellige erkendelsestrin, fordi de er så langt fra hinanden. Men inden for andre områder kan man finde verdener, der ligger nærmere hinanden og dog må betragtes som forskellige erkendelsestrin. Jeg kan her minde om det eksempel, der side 65 blev givet på den gradvise udvikling fra dagliglivets erkendelse til den videnskabelige erkendelse, og hvor jeg f.ex. viste, hvorledes ordene „en ret linie“ kan vise hen til mange forskelligartede dannelser begyndende med „rethedsudseende“, „rethed i mellemskolens geometriundervisning“, „gymnasieskolens rethed“, o.s.v., o.s.v.

FiXme Dødelige: sidetal

Man kan her tale om emner, der befinder sig på forskellige erkendelsestrin, der måske ikke ligger så langt fra hinanden, og hvor man måske derfor bedre kan affinde sig med, at de bærer samme navn, men hvor det dog alligevel er meget vigtigt at gøre sig forskellen klar. Iøvrigt må det understreges, at forskellige erkendelsestrin ikke altid kan ordnes i en streng endimensional følge efter hinanden, men at man må regne med topologisk mere indviklede ordninger (desværre kan vi ikke komme nærmere ind på dette her). I det følgende vil vi beskæftige os med en vigtig

forskel, der kan være mellem emner på forskellige erkendelsestrin.

En særlig vigtig relation imellem emner på forskellige erkendelsestrin kan være følgende: Når to emner A og B er sådan beskafne, at B har enhver af A's egenskaber, men dertil nogle flere, vil jeg sige, at B og A er trinforskellige emner, og at B er trindhøjene end A.

Lad os betragte en trinforskelse inden for de middelbart fremtrædende emner, nemlig elektriciteten før og efter, at Ørsted opdagede, at en elektrisk strøm kunne få en magnetnål til at dreje.

I almindelighed siger man, at Ørsted opdagede en ny egenskab ved elektriciteten; men denne måde at tale på er misvisende. Når Ørsted opdager, at en elektrisk strøm påvirker en magnetnål, konstaterer han en sammenhæng mellem to emner. Denne sammenhæng gælder foreløbig kun med erfaringsgyldighed. Det kan man bl.a. se deraf, at man straks efter opdagelsen efterprøver den på laboratorierne verden over. Senere får denne sammenhæng lidt efter lidt bestemmelsesgyldighed og efterhånden i så høj grad, at den bliver et hovedkriterium på elektriske strømme foreliggen. Men så angiver rigtignok ordet: „elektrisk strøm“ et helt andet emne end det, der fremtrådte før opdagelsen, eller mens denne kun havde erfaringsgyldighed. Man kan bl. a. gøre sig dette klart ved følgende tankeeksperiment. Lad os tænke os, at vi i vore dage havde at gøre med emnet: „Elektrisk strøm“, men konstateret ved kriterier fra før Ørsteds tid. Og lad os tænke os, at denne strøm ikke påvirkede en magnetnål. Man ville simpelt hen sige, at det ikke var elektrisk strøm, der forelå, men at man havde opdaget et nyt emne. Dette er forresten ikke blot et abstrakt tankeeksperiment. Noget lignende går virkelig for sig i fysik og kemi. F.ex. har man oprindeligt bestemt kloratomets vægt til 35,46. Senere opdagede man, at nogle kloratomer har vægten 35 og andre vægten 37. Efter dette siger man, at det man havde at gøre med, da man bestemte „kloratomets“ vægt til 35,46, i virkeligheden ikke var „kloratomet“, men blanding af forskellige slags kloratomer, nemlig de såkaldte isotoper. At man siger sådan, beror på den tidligere omtalte mangel ved dagligets naivt realistisk prægede sprog som middel til fænomenologiske beskrivelser. Er „nye“ emner fremtrådt, ikke alene kasseres mange gamle emner, men man skænker det senere overhovedet ikke en tanke, at de nogensinde har fremtrådt eller har foreligget; man kendes overhovedet ikke mere ved dem, ja man kan ikke engang, sådan som sproget nu er bekaftet, give en fænomenologisk beskrivelse af dem. Det, der dengang forelå, vil fysikeren alligevel hævde *i virkeligheden* var de nu foreliggende emner. Det er rigtigt, at de emner, der i *fysisk* forstand den gang var til stede, i øjeblikkets fysiske sprog må siges at være de nu foreliggende emner, men det var rigtignok ikke dem, man bevidst beskæftigede sig med tidligere, ikke dem, der fremtrådte eller forelå i fænomenologisk forstand.

Et eksempel af en lidt anden art er følgende. Victor F. Lenzen har, ud fra Poincaré's, Carnap's og Lewis' bemærkninger om konventionalistisk indførelse af begreber på grundlag af erfaring, fremhævet, hvorle-

9.2. Om trinforskellige emner, trinrækkeforgreninger og omvekslingsgrupper

des dette kan foregå ved noget, han kalder successive definitioner¹. F.ex. kan man ved hjælp af en „kraft“ defineret som en fjeders kraft definitionsmæssigt indføre et legemes masse som den proportionalitetsfaktor, der optræder, når man erfaringsmæssigt konstaterer, at fjederkraften giver legemet accelerationer proportionale med fjederkraften, d.v.s. finder massen af ligningen: fjederkraft = masse * (acceleration som følge af er fjederkraftimpuls). Er et legemes masse først defineret på denne måde kan man derefter definere kraft i større almindelighed, når legemet bevæger sig på ujævn måde, ved Newton's anden hovedlov d.v.s. kraft I større almindelighed = masse * (acceleration ved al mulig bevægelse). Der er her ikke tale om en cirkeldefinition, men om en successiv udvidelse af begreber, som forekommer meget hyppigt inden for fysiken.

Disse overvejelser handler om, hvad man kunne kalde den fysiske begrebsverden og dens successive konstruktion. Betragter man imidlertid de til begreberne svarende fysiske emner, som konkret foreliggende emner, kommer man i virkeligheden til, hvad der her er behandlet som trinforskellige emner². Kraft i al almindelighed er et trindhøjere emne, som i en vis situation som fremtrædelsesform kan have fjederkraft, ganske ligesom energi i almindelighed er et trindhøjere emne, der som fremtrædelsesform kan have mekanisk energi, varme energi, elektrisk energi o.s.v. (jfr. s. 115).

FiXme Dødelige: sidetal

Et tredje eksempel på trinforskellige emner er dagliglivets tingsverden. For en fysiker er alle ting fremtrædelsesformer for molekyl- eller atom-konglomerater og derfor trinlavere end disse. Molekyler, atomer, de kræfter, der udgår herfra, plus den menneskelige psykofysiske indretning skal nemlig være således beskaffen, at dagliglivets ting fremtræder for os, når vort perceptionsapparat stimuleres af de fra molekyler og atomer udgående kræfter.

9.2 Om trinforskellige emner, trinrækkeforgreninger og omvekslingsgrupper

De forskellige emner, ordet: „elektrisk strøm“ viser hen til i det første af de ovennævnte eksempler, er forskellige på en anden måde, end den man for det meste er vant til at tænke på, når man taler om forskel, – de er netop *trinforskellige*.

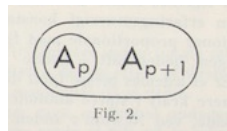
Har vi rækken af emner $a_1, a_2, a_3 \dots a_n$, således at ethvert emne a_p 's område A_p , af fremtrædelsesmomenter omfattes af det påfølgende emne

¹Victor F. Lenzen: Experience and Convention in Physical Theory. Erkenntnis Bd. 7, 1937/38.

²Herved gør jeg, i overensstemmelse med hvad der iverigt er fremført i dette arbejde særligt i afsnittet om begreber (kapitel VIII 1. side 109) en adskillelse mellem den fysiske verden og fysiken som lærebygning. Fysiken som lærebygning består af påstande og begreber, den fysiske verden derimod af ting og forhold af fysisk natur, der står for os som forekommende på bestemte steder og til bestemte tidspunkter.

9. OM EMNER PÅ FORSKELLIGE ERKENDELSESTRIN

a_{p+1} 's område A_{p+1} af fremtrædelsesmomenter for $p=1, 2, 3 \dots n-1$, siger jeg, at emnerne $a_1, a_2 \dots$ an udgør en trinrække og er indbyrdes trinrækkeforskellige og fortløbende trindhøjere. Dette kan afbildes skematisk topologisk ved følgende figur: hvor de to områder A_p og A_{p+1} anskuelig-

gør emnerne a_p og a_{p+1} 's områder af fremtrædelsesmomenter. Hermed har vi dog ikke sagt hverken, at disse fremtrædelsesformer kan ordnes to-dimensionalt eller at de har en rand eller at områderne er enkelt-sammenhængende som fig. 2. Jeg vil blot skematisk udtrykke det almindelige topologiske forhold, at

$$A_{p+1} > A_p,$$

$$A_p + A_{p+1}$$

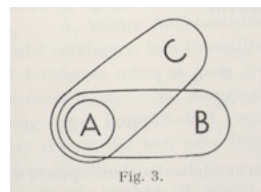
eller

$$A_p * A_{p+1} = A_p^3$$

Hvilke topologiske sammenhængsegenskaber områderne af fremtrædelsesmomenter for de trinforskellige emner har, er det en vigtig erkendelsesteoretisk opgave at undersøge.

Et eksempel på en trinrække og trinrækkeforskellige emner er som nævnt „elektrisk strøm“ før og efter Ørsted. Har to trinrækker en række emner fælles, kan vi tale om en *rækkeforgrening*. Det emne af højeste trin, de har fælles, kaldes et *forgreningspunkt*. Lad mig give et enkelt eksempel derpå.

Vi tænker os, at vi har et emne a, der er et forgreningsemne for forskellige trinrækker ab og ac, hvor altså b og c er forskellige uden at være trinrækkeforskellige. Er A, B og C de tilsvarende områder af fremtrædelsesformer, har vi altså skematisk I et sådant tilfælde vil en fysiker på c og

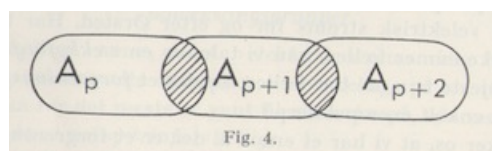

³Ved to områder A og B's topologiske sum $A + B$ forstås et område, der indeholder både emnerne i A og emnerne i B. Ved to områder A og B's topologiske produkt $A * B$ forstås områdernes skæringsområde d.v.s. området, der består af alle emner, der er fælles for A og B.

9.2. Om trinforskellige emner, trinrækkeforgreninger og omvekslingsgrupper

b's trin sige, at dengang man på det lavere trin beskæftigede sig med a, forelå der enten c eller b, uden at man vidste, hvilket af disse emner der forelå. Som eksempel kan man betragte Duhamels opdagelse af forskellen mellem natron og kali. Før Duhamel forelå der et salt, sodium, med visse bestemte fremtrædelsesformer. Efter Duhamel var dette emne et forgreningspunkt for to emner: kali og natron med indbyrdes forskellige fremtrædelsesformer, der indbefatter det tidligere emnes fremtrædelsesformer og derfor begge er trindhøjere end sodium, og Duhamel ville da sige, at når sodium forelå, så forelå i virkeligheden enten det ene eller det andet af disse to emner.

Lad os betragte et andet eksempel på forskel mellem emner på forskelligt erkendelsestrin. Har vi en følge af emner a_1, a_2, a_3, \dots an af en sådan art, at ethvert emne a_p har nogle (men ikke alle) fremtrædelsesformer fælles med det påfølgende emne a_{p+1} og således, at ethvert emne kun har fremtrædelsesformer fælles med det foregående og det efterfølgende emne, siger vi, at de danner en trinkæde. Skematisk kan dette fremstilles med følgende figur:

hvor $p = 1, 2, \dots, n-2$, idet vi tager samme forbehold som ved afbildningen fig. 1. Formelt topologisk kan det udtrykkes almindeligt ved formlerne:

$$\begin{aligned} A_p * A_{p+1} &= 0 \\ A_p * A_{p+q} &= 0 \quad q > 1 \\ A_p * A_{p+1} &< A_p \\ A_p * A_{p+1} &< A_{p+1} \quad p = 1, 2, \dots, n-1 \end{aligned}$$

Fixme Dødelige: tegn for forskellig fra

Det er som sagt erkendelsesteoriens opgave at gøre rede for forskellige emneområders topologiske sammenhængsegenskaber, herunder at gøre rede for, hvorledes områder på forskelligt trin topologisk hænger sammen. En hel del af de klassiske forsøg på at klassificere emner vil på denne måde blive meget specielle tilfælde af sådanne redegørelser for emners topologiske sammenhængsstruktur. Desværre vil det her føre for vidt at komme meget ind herpå, også fordi det vil kræve læserens kendskab til den uden for matematikeres kredse ikke særlig kendte og vanskeligt tilgængelige matematiske disciplin topologien.

Lad mig derfor kun betragte endnu et par eksempler på emners topologiske sammenhæng. Har vi en gruppe forskellige emner, som har et fælles område af fremtrædelsesformer, vil vi kalde gruppen en *omvekslingsgrup-*

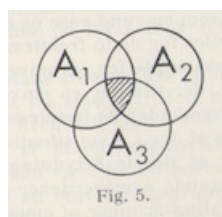
9. OM EMNER PÅ FORSKELLIGE ERKENDELSESTRIN

pe. Er emnerne $a_1, a_2 \dots a_n$, og områderne af fremtrædelsesformer $A - 2, A_2 \dots A_n$, har vi topologisk-formalt

FiXme Dødelige: tegn for
forskellig fra

$$\begin{aligned} A_1 * A_2 &**** A_n = 0 \\ A_l * A_2 &**** A_n < A_1 \\ A_1 * A_2 &**** A_n < A_2 \\ A_l * A_2 &**** A_n < A_n \end{aligned}$$

Har vi f. ex. med tre emner a_1, a_2 og a_3 at gøre, kan vi på overskuelig måde skematisk afbilde det ved figuren

hvor de tre områder A_1, A_2 og A_3 har området $A_1 * A_2 * A_3$ fælles.

Området $A_1 * A_2 **** A_n$ kaldes fællesområdet. Hvis et emne tilhørende fællesområdet foreligger, kan flere tilfælde tænkes. Det kan tænkes, (1) at det foreligger uden at være fremtrædelsesform for noget bestemt af emnerne $a_1, a_2 \dots a - n$, men dog foreligger som fremtrædelsesform nemlig for et kompletabelt emne, som vil kunne bestemmes ved at flere emner, der kan være fremtrædelsesformer for a'erne, bringes til fremtræden.

Det vil endvidere kunne tænkes (2) at det foreligger som fremdel-sesform for et bestemt af emnerne $a_1, a_2 **** a_n$, som altså så også foreligger.

Endelig kan det (3) foreligge isoleret i den forstand, at det overhovedet ikke viser hen til noget andet emne, hvis foreliggen det skulle repræsen-tere.

FiXme Dødelige: sidetal

1: Lad os betragte det første af disse tre tilfælde: Dette kan siges at tilhøre afsnittet om kompletabelt emner (se side 92). Jeg kan derfor her nøjes med at sige, at bestemmelsen af et kompletabelt emne beror på, at de forskellige emner, der står for os som mulige bestemmelser af et kompletabelt emne, tilhører en omvekslingsgruppe, i hvis fælles område de allerede bestemte momenter ligger.

2: Lad mig derefter betragte det andet af de nævnte tre tilfælde: Som eksempel kan vi her betragte et parallelogram tegnet på et stykke papir, Man kan se det som en perspektivisk tegning af en vandret rektangulær plan. Men der kan her ske to ting. Enten kan man se det som en plan anbragt således, at man ser ned på dens øverste flade, eller man kan se det som en plan anbragt således, at man fra neden ser op på dens underflade. Enten man nu ser det ene eller det andet, er der noget „parallelogram-agtigt“, som er det samme i de to situationer og som i den ene situation

9.2. Om trinforskellige emner, trinrækkeforgreninger og omvekslingsgrupper

viser hen til det ene emne som dettes fremtrædelsesform og i den anden situation viser hen til det andet emne som dettes fremtrædelsesform. Det „parallellogramagtige“ tilhører et *fællesområde* for de to emner⁴. Som et andet eksempel kan vi betragte den side 60 omtalte vase. Står der foran een på bordet en rund vase, kan man efter nogen øvelse skifte mellem at „se“ den som en rund vase og at „se“ den som en kulisse uden bagside. Noget er fælles for de to fremtrædelsessituationer, og dette noget er et emne i et fællesområde for en omvekslingsgruppe.

FiXme Dødelige: sidetal

Man forstår, at emner, der tilhører en omvekslingsgruppe, nemt kan „forveksles“, når de kun frembyder de fremtrædelsesformer, der indgår i gruppens fællesområde, og at der i disse situationer kan være chance for fejltagelser. Det er derfor af største betydning for os, at i de fleste af livets situationer de tilsvarende emneverdener er organiseret således, at emner, der tilhører omvekslingsgrupper af emner, der ikke kan eksistere samtidigt, ikke fremtræder med fællesområdernes fremtrædelsesformer. Dette sker inden for det elementære daglige liv kun i extreme og relativt sjældne tilfælde, som når vi f.ex. er tvungne til at beskæftige os med en genstand, vi ser meget langt borte, og hvor det, vi ser, snart kan være fremtrædelsesform for det ene og snart for det andet. Vi kan sige, et fejltagelserne hører til undtagelserne i det daglige livs mest elementære situationer. At emnerne i de fleste af livets normale situationer er organiseret på den ovennævnte måde, kan man gøre sig klart ved at forsøge på at „omveksle“ en række i dagliglivet hyppigt forekommende umiddelbare emner med andre med samme fremtrædelsesform som de foreliggende. Det vil da vise sig, at det i de fleste tilfælde er meget svært at finde andre bestemte emner, der har de foreliggende fremtrædelsesformer. F.ex. kan det ovennævnte eksempel, hvor der veksles mellem at se en rund vase og en kulisse, kun lykkes ved en meget tvungen indstilling og efter nogen øvelse. Når en emneverden er organiseret således, at emnerne ikke repræsenteres ved fremtrædelsesformer, der indgår i fællesområder for omvekslingsgrupper af emner, der ikke kan eksistere samtidigt, vil jeg tale om et *entydighedsprincip*. I den fremadskridende erkendelse organiseres emnerne således, at en større og større *entydighed* i ovennævnte forstand opnås. Dette er et meget vigtigt træk ved erkendelsen.

I visse tilfælde kan flere af emnerne $a_1 a_2 \dots a_n$ i en omvekslingsgruppe eksistere samtidigt. I så fald kan et emne med gyldighed vise hen til flere samtidigt eksisterende emner, hvis fremtrædelsesform det kan være. I almindelighed er emnet dog kun fremtrædelsesform for eet emne ad gangen, men man kan veksle mellem at lade det snart være fremtrædelsesform for eet snart for et andet emne. Dette kan spille den største rolle i en mængde af livets forhold, f.ex. i det hele taget ved løsning af forskellige opgaver⁵. Vi så (side 140 ff), at det at betragte emner som fremtrædelsesformer for andre emner kan betyde en mulighed for flere

FiXme Dødelige: sidetal

⁴En mængde af de såkaldte kipfigurer henhører herunder, f.ex. det Mach'ske vi-

9. OM EMNER PÅ FORSKELLIGE ERKENDELSESTRIN

ækvivalente veje til et mål. Kan man betragte emnet som fremtrædelsesform for flere andre samtidigt eksisterende emner, kan dette betyde mulighed for endnu flere ækvivalente veje. Et særligt interessant eksempel på en omvekslingsgruppe af emner har vi i en trinrække af emner (se side 146). Et og samme umiddelbare emne kan være fremtrædelsesform for en række fysiske emner på forskellige erkendelsestrin (trinrække forskellige emner)⁶.

3: Det tredje af de omtalte tilfælde har vi at gøre med, når vi betragter et emneområde formelt (se side 119). I så tilfælde ser vi bort fra alle emner, dette emneområde eventuelt kunne vise hen til ved at være deres fremtrædelsesformer. Det er netop karakteristisk for de fleste formale områder, at emnerne der kan være fremtrædelsesformer for flere forskellige emner, altså tilhører en omvekslingsgruppes fællesområde. En formel inden for logikken eller matematikken kan være „fremtrædelsesform“ for en mængde forskellige emner. Ligeledes kan en apparatsituation inden for et „fysisk“ formalt område være fremtrædelsesform for mange forskellige emner. Måler jeg f.ex. spændingsforskellen mellem en lednings endepunkter, kan det, apparatet viser, være fremtrædelsesform for en mængde forskellige mulige strømstyrker i ledningsstykket. Henvisningen til en bestemt strømstyrke bliver først entydig, når også ledningsstykkets modstand er målt o.s.v. Inden for de antropiske fremtrædelsesformers område i det hele taget gælder det til overflod. For en mængde ords eller andre sprogelementers vedkommende gælder det, at et og samme ord eller element kan vise hen til en mængde forskellige sagforhold.

sitkort, den Schröder'ske trappe o.s.v.

⁵I geometriske opgaver kan således et element snart repræsentere een større konfiguration snart en anden, og opgavens løsning kan helt afhænge af denne omskiftning. Jeg kan f.ex. henvise til Dunckers undersøgelse over den produktive tænken, nemlig hvor han taler om betydningen af omstrukturering af foreliggende sagforhold for løsning af opgaver (Duncker, K.: Zur Psych. d. produkt. Denkens). Det kan kan f.ex. være af betydning at betragte et foreliggende reelt tal som et specielt tilfælde af en vis gruppe af komplekse tal.

⁶Angående betydningen af, at et emne kan være fremtrædelsesform for forskellige emner, kan man gøre sig følgende tankeeksperiment. Hvis emnerne på de forskellige erkendelsestrin indbyrdes var organiseret sådan, at et emne vel kunne have forskellige fremtrædelsesformer, men at omvendt en fremtrædelsesform kun kunne være fremtrædelsesform for et og samme emne, ville vi nok leve i en verden med stor entydighed. Men det ville være gået ud over sammenhængen. Vi så jo nemlig, at det, at et emne kunne være fremtrædelsesform for flere andre emner, kunne betyde flere mulige ækvivalente veje til et mål. Hvorledes kravet om den størst mulige entydighed afbalanceres med kravet om den størst mulige sammenhæng, vil kun en konkret erkendelsesteoretisk undersøgelse af de enkelte emneområder kunne afgøre. Tænkte man sig, at ethvert emne kun havde en fremtrædelsesform og omvendt, ville vi vel have med den størst tænkelige entydighed at gøre, men vi ville, som jeg har vist side 52, da heller ikke have med noget bevidsthedsliv at gøre.

9.3 Om naiv realisme på højeste trin f.ex. troen på en absolut kausalitet

Man vil måske mene, at alt bliver mere indviklet, når man skal til at tale om flere forskellige emner, hvor man før kun har talt om eet. Det er rigtigt, at verden bliver mere mangfoldig, men det kunne jo være, at den på en måde alligevel blev mere simpel ved det. Den værste hindring mod at skelne mellem trinforskellige emner vil nu nok være en *højere naiv realisme*, som ofte vil beherske forskeren og få ham til at tro, at han og hans tid i hvert fald har fat i tingene, sådan som de virkelig er beskafne. Denne indstilling indebærer, at der ikke kan komme en tid og et erkendelsestrin efter ham, i forhold til hvilken hans og hans tids emner bliver trinlavere. Der kan ikke komme en tid selv ikke om mange tusind år, som vil se på hans eller vor tids emner, som vi i dag ser på flogiston eller lignende emner. Det er måske psykologisk forståeligt, at den arbejdende fysiker for at kunne forske må beherskes af denne højere naivt realistiske indstilling. Det fører imidlertid til, at når trindhøjere emner alligevel fremtræder, så glemmes de trinlavere eller også identificeres de med de nye trindhøjere emner.

Men en erkendelsesteoretiker må have en lidt anden indstilling. Han vil ikke kunne finde forskningsprincipperne, når han ikke som udgangsmateriale har de forskellige erkendelsestrin med de trinforskellige emner. Først når han har dem, vil han kunne se, hvordan man skrider frem fra trin til trin, og finde gennemgående principper. Forveksling af trinforskellige emner kan blive skæbnesvanger for ham. Tænk på, hvilke endeløse diskussioner der har været ført om kausalitet, uden at man har gjort sig klart, at der var flere forskellige slags kausalitet. Der er en hel trinrække ligefra den trinklaveste sanseligt anskuelige kausalitet i dagliglivet, omtalt af Wolfgang Köhler, Michotte og flere, og til trindhøjere former for kausalitet, som indgår i den videnskabelige forskning. Og der behøver ikke engang ved umiddelbar oplevelse af den trinklave kausalitet i fysisk forstand at foreligge en trindhøjere kausalitet⁷.

I det hele taget vil det være en erkendelsesteoretisk fænomenologisk opgave at klargøre sig fremtrædelsesformerne for alle emner, man taler om både i dagliglivet og i forskningen. Tager man her forskningens historie med, vil man på denne måde kunne opstille trinrækker, der strækker sig

⁷Vi tænker os efter Michotte to lyspletter a og b projiceret på en skærm, sådan at b ligger stille, og a bevæger sig jævnt hen mod b. I det øjeblik a berører b, bevæger denne sig videre med a's hastighed, medens a nu ligger stille. De fleste forsøgspersoner oplever ved denne forsøgsanordning en umiddelbar anskuelig kausalitet, som de beskriver ved at sige, at det er ligesom a skubber til b og derved forårsager, at denne ruller videre. Forsinker man b's bevægelse, efter at a ligger stille med blot en tiendedel sekund forsvinder den fænomenalt oplevede kausalitet. Det siger sig selv, at denne umiddelbart oplevede kausalitet er noget ganske andet end den kausalitet, man arbejder med i videnskaben. En nøjere analyse vil måske vise, at man selv her arbejder med trinforskellige årsagssammenhæng.

9. OM EMNER PÅ FORSKELLIGE ERKENDELSESTRIN

lige fra dagliglivets emneverden og op til den mest fremskredne forsken. Man vil få en række erkendelsestrin, som gradvist glider over i hinanden, så at man, som jeg før har omtalt det, må sige, erkendelsen allerede er begyndt i dagliglivet.

Del IV
OM VIRKELIGHED

INDLEDNING

Erkendelsen siges ofte at angå „virkeligheden“, men ordet *virkelighed* benyttes ikke altid klart i denne sammenhæng. Det er som om det, der vises hen til med ordet „virkelighed“, ofte er en uklar sammenblanding af flere ting, der burde holdes ude fra hinanden. Det gælder f. ex. følgende væsensforskellige momenter: For det første emners eksistens eller eventuelt ikke eksistens, for det andet emners objektivitet eller eventuelt ikke-objektivitet (d.v.s. subjektivitet), for det tredje gyldighed eller ikke-gyldighed, som jeg har behandlet tidligere (se side 97); man siger således ofte, at det gyldige er virkeligt, det ugyldige uvirkeligt. Det er muligt, at det, der i almindelighed vises hen til med ordet „virkelighed“ indeholder endnu flere momenter, f.ex. momentet : realitet eller lignende momenter, som det kunne være interessant at isolere og nærmere undersøge, men jeg har i dette arbejde i det væsentlige begrænset mig til de ovennævnte.

FiXme Dødelige: sidetal

En vis brug af ordet: eksistens (respektiv ikke-eksistens) synes at knytte sig intimt til emner, der har med „tid“ at gøre. Man siger ofte, at ting „eksisterer i dette nu“ eller „er holdt op med at eksistere, altså *eksisterede* eller *har eksisteret*“ eller „ikke eksisterer, men *vil komme* til at eksistere“.

Hvad multitemporale emner angår (se side 87) er sagen kompliceret: hvis man vil sige, at disse emner eksisterer, bruger man i hvert fald ordet „eksistens“ i en anden betydning, end den ovenfor nævnte brug af ordet; der bliver så at sige tale om en „tidløs“ eksistens, hvis man tør kalde det sådan. Desværre kan jeg ikke gå ind herpå i det foreliggende arbejde.

FiXme Dødelige: sidetal

Objektiv respektiv subjektiv eksistens synes at være en anden bestemmelse ved vore emner end eksistens der har med tid til gøre. Der er iøvrigt her på lignende måde som ved multitemporale emner nyttede vanskeligheder til emnet „objektivitet“ alt efter om objektiviteten angår monolokale eller multilokale emner (om disse, se side 88). Disse vanskeligheder kan jeg desværre heller ikke gå ind på i det foreliggende arbejde.

FiXme Dødelige: sidetal

I den foreliggende del vil jeg indskrænke mig til at fremdrage nogle væsentlige træk ved emnerne „eksistens og tid“ og emnet „objektivitet“ og prøve på at beskrive dem, som de foreligger for os, altså fænomenologisk. Her vil emners eksistens, også når de ikke fremtræder, særligt interessere mig. Beskrivelsen af de nævnte emner bliver tillige at betrag-

9. OM EMNER PÅ FORSKELLIGE ERKENDELSESTRIN

te som eksempel på den i alt det foregående omhandlede fænomenologiske beskrivelse.

Det følgende må langt fra betragtes som en fuldstændig analyse af emnet „virkelighed“, hvilket allerede ses deraf, at jeg kun vil holde mig til enkelte af emnets sider.

Kapitel 10

OM TID OG EKSISTENS

10.1 Om umiddelbart fremtrædende tid og umiddelbart fremtrædende eksistens

Om nogle emner siger man, at de kun kan være (eller som også siger eksistere), når de fremtræder eller foreligger for os (f.ex. fornemmelser, forestillingsbilleder etc.), om andre siger man, at de også kan være (eller eksistere), når de ikke fremtræder eller foreligger (f.ex. den foreliggende bog, mange af fysikens genstande etc.). Om der ved denne tale (om eksistens) overhovedet vises hen til noget emne, afhænger af, om der vises hen til noget, der kan fremtræde for os.

For at undersøge dette nærmere må man først gøre sig klart, at i ovenanførte tale benyttes ordet: „når“, der viser hen til *tidsemner*.

Af disse tidsemner findes der mange slags. Der findes tidselementer, der fremtræder umiddelbart. Der findes tidselementer, fysikere er kommet til på mange forskellige komplicerede måder. Mellem den mere dagligdags tid og fysikens tid findes der mange mellemformer af endnu ikke karakteriseret art. I almindelighed blander man alle disse emner sammen på den mest forvirrende måde. Talen om eksistens bliver ikke klar derved. Vi vil ganske kort betragte nogle tidsemner.

Lad os først betragte den mere umiddelbart oplevede tid. For at kunne gøre det må man helst frigøre sig fra forestillinger hentet fra den fysiske tid eller fra den dermed beslægtede dagligt benyttede uhr-tid, hvad der ikke er helt let.

Den umiddelbart oplevede tid er i høj grad afhængig af og karakteriseret ved, hvad vi ellers oplever. Når noget overhovedet fremtræder for os, kan forskellige tidsemner desuden foreligge, og da foreligger da stærkt knyttet til og bestemt ved andre foreliggende emner. Et oplevet tidspunkt er således altid et eller andet emnes tidspunkt f.ex. en begivenheds tidspunkt.

Foreligger ingen andre begivenheder, kan man altid selv skabe nogle

i sit tanke- eller forestillingsliv eller ved en bevægelse, eller ved at man ligesom siger „nu“ til sig selv.

Mellem umiddelbart oplevede tidspunkter kan der endvidere under-tiden umiddelbart opleves visse relationer, som vi taler om ved at sige, at visse tidspunkter kommer *før* og visse tidspunkter *efter* et eller andet tidspunkt.

Nogle emner f.ex. et bank i bordet kan have et skarpt tidspunkt; andre emner f.ex. en eller anden rytme fremkaldt ved flere bank i bordet efter hinanden har ikke et sådant skarpt tidspunkt. Men rytmen betragtet som helhed har alligevel noget, der svarer til et sådant tidspunkt. Vi vil derfor mere almindeligt tale om tidselementer og sige, at rytmen som helhed har et tidselement. Man kan ikke sige, at rytmen har samme tidselement som et eller andet af de enkelte bank, men som helhed betragtet kan den opleves som kommende *før* eller *efter* en anden rytmisk helhedsdannelse, og dette opleves umiddelbart, uden at man ræsonnerer ved hjælp af de enkelte banks tidspunkter. Lægger man mærke til disse umiddelbare relationer, får man særligt tydeligt fat i det umiddelbare emne: „tidselement“.

Der gælder analoge forhold indenfor rumlige dannelser. Ser jeg mig omkring i stuen, ser jeg stole, borde, skabe etc. hver udstyret med sit umiddelbart oplevelige sted, som aldeles ikke er en konstruktion ved hjælp af de enkelte bestanddeles mere punktuelle steder men en umiddelbart foreliggende dannelse. Denne dannelse må ikke forveksles med de på-gældende genstandes udstrækning. Det er en udpræget stedkvalitet. Det bord står *der*, det skab *der*, den stol *der*, o.s.v. Det kan forresten her bemærkes, at selv i fysiken arbejder man undertiden på grund af „måle metodens usikkerhed“ heller ikke med helt punktuelle steder. Mellem fysikens forskellige „steder“ kan der være en lignende relativ punkt-karakter som mellem de omtalte dagliglivets genstande. Hvis en genstand har stor udstrækning, vil vi kalde dens sted et *stort punkt*, i modsat fald vil vi tale om *små punkter*, idet vi her låner en sprogbrug fra matematikeren, prof. J. Hjelmlev, der i sin virkelighedsgeometri taler om lignende dannelser.

Almindeligt kan man sige, at emner, der har varighed, besidder tidselementer, der er brede i forhold til emner med ringe varighed eller uden varighed. Lader jeg f.ex. en finger glide hen ad bordpladen, hører jeg en jævn gnidelyd, som har varighed. Hele lyden har et bredt tidselement. Ligesom man ikke må forveksle en udstrakt genstands sted (eventuelt et storpunkt) med dens udstrækning, må man ikke forveksle et varigt emnes tidselement med emnets varighed. Tidselementer (selv brede) kan undertiden som bemærket umiddelbart opleves som stående i før- eller efterrelationer til hinanden. Det kan varigheder ikke. Jeg vil i det følgende tale om *brede* og *smalle tidselementer*, idet det understreges, at det er relative bestemmelser.

Tidselementer kan fremtræde på forskellig måde. For det første må det bemærkes, at da et tidselement fremtræder ved at være et bestemt emnes

tidselement, karakteriserer dette emne tidselementets måde at fremtræde på. Det indgår i tidselementets fremtrædelsesformer. Af disse findes der tre vigtige hovedtyper, mellem hvilke et tidselement kan skifte i bestemt rækkefølge. Jeg viser hen til disse umiddelbart oplevelige fremtrædelsesformer ved følgende ord. Et tidselement kan fremtræde som *kommende*, som *værende* og som *havende været*. Ejendommeligt for disse fremtrædelsesformer for et tidselement er det, at deres rækkefølge har en umiddelbar karakter af tvang og af at være uigenkaldelig. Det står umiddelbart for en, at et tidselement, der fremtræder som havende været ikke atter kan komme til at fremtræde f. ex. som værende.

Rækkefølgen af de fleste andre emners fremtrædelsesformer kan have et umiddelbart præg af at være resultat af ens forgodtbefindende. betragter jeg f.ex. mit skrivebord, har jeg et umiddelbart indtryk af, at jeg kan vælge at lade det fremtræde på en anden måde efter eget forgodtbefindende og ligeledes, at jeg kan „gentage“ en fremtrædelsesform efter forgodtbefindende. Den omtalte karakter af tvang og uigenkaldelighed er dog ikke enestående for rækkefølgen af netop tidselementers fremtrædelsesformer. Den er f.ex. også karakteristisk for rækkefølgen af fremtrædelsesformer for det fysiske emne: „energi“. I visse tilfælde kan en energimængde først fremtræde som arbejde og dernæst som varme, uden at det er muligt atter at bringe den til at fremtræde som arbejde igen. Herom handler lovene for entropi.

Hvad angår de tre omtalte fremtrædelsesformer for tidselementer må det bemærkes, at det ikke er nødvendigt, at et tidselement for at fremtræde som værende skal have fremtrådt som kommende¹. Det er ligeledes heller ikke nødvendigt, at tidselementet for at fremtræde som havende været skal have fremtrådt som værende. Som eksempel behøver jeg blot at anføre historiske tidselementer, der fremtræder som havende været uden at have fremtrådt som værende.

Visse emners tidselementer kan være strukturerede på forskellig måde. En vis rytme banket i bordet f. ex. har et ret bredt tidselement. Indenfor dette og ligesom tilhørende det forekommer der mindre brede tidselementer tilhørende visse dele af rytmen. Selv de enkelte banks ganske smalle tidselementer tilhører rytmens tidselement, der således har en vis diskontinueret karakter. Andre emners tidselementer har en ganske anden og glat karakter omtrent som en glat tegnet kurve, f.ex. det tidligere nævnte eksempel, hvor man lader fingeren glide hen ad en bordplade og betragter den derved fremkomne glidelyd. Også dennes tidselement er struktureret men på en jævn kontinuert måde.

Man kan skelne mellem en begyndelse, en midte og en slutning, når tidselementet fremtræder som havende været. Der er en analogi med et glat tegnet liniestykke, hvor man ligeledes f.ex. kan skelne imellem en

¹Dette hænger sammen med at ikke alle begivenheder, vi oplever, tidligere har fremtrådt som forventede begivenheder.

venstre del, en midte og en højre del, som går jævnt over i hinanden. Når et tidselement karakteriserer et andet tidselements struktur (som f.ex. det enkelte banks tidselement karakteriserer hele tidselementet for rytmen), siger jeg, at det karakteriserende tidselement *tilhører* det karakteriserede tidselement.

Tidselementet for et emnes fremtrædelsesform kan enten være bredere eller smallere eller af samme bredde som emnets tidselement. Er emnet f.ex. et bank i bordet, er dets tidselement meget smallere end tidselementet for bankets fremtrædelsesform. Banket ligesom står for een meget længere end det står for een, at banket selv varer. Er emnet urets tikken (altså ikke et enkelt tik men dets tikken i almindelighed), er omvendt dets tidselement i regelen meget bredere end tidselementet for en fremtrædelsesform. Bliver jeg f.ex. opmærksom på, at uret i stuen tikker, kan det stå umiddelbart for mig, at det også tikkede, inden jeg blev opmærksom på det. I andre tilfælde kan emnets tidselement være af samme bredde som fremtrædelsesformens, f.ex. når uret slår, og jeg lytter efter det fra det første til det sidste slag.

Når et emnes tidselement fremtræder som værende, siger jeg om emnet, at det *er* eller at det *eksisterer*, idet jeg her taler om en umiddelbar eksistens svarende til, at jeg taler om umiddelbare tidselementer. Når tidselementet fremtræder som havende været, siger jeg om emnet, at det *ikke er, men har været*, eller at det *ikke eksisterer, men har eksisteret*. Når tidselementet for et emne med varighed fremtræder som havende været og som værende, siger jeg om emnet, at det *har eksisteret og eksisterer*. Som eksempel på et emne, hvis tidselement stadig opleves som værende, kan nævnes det umiddelbart oplevede, at tidselementer ustandseligt melder sig som kommende, derefter fremtræder som værende og forsvinder som havende været. Det er vel denne stadige strøm af tidselementer man kalder tiden, og da dens tidselement stadig er værende, siger man, at *tiden* eksisterer.

I en og samme oplevelsessituation kan flere forskelligartede tidselementer fremtræde, nemlig f.ex. nogle som værende og andre som havende været. Jeg sidder ved mit skrivebord og skriver. Denne situations ret brede tidselement foreligger som værende; ligeledes foreligger som værende det smallere tidselement for nogle tik fra et uhr, og yderligere foreligger tidselementet for den situation, der gik forud for, at jeg satte mig til at skrive, som havende været. Foreligger der to tidselementer, det ene som værende og det andet som havende været, kan der umiddelbart opleves en relation mellem dem, som vi giver udtryk for ved at sige, at det ene tidselement er *før* det andet. Denne relation kan dog også som påvist af Edg Rubin² opleves umiddelbart og begge tidselementer dog fremtræde som værende. Hvis nemlig mellemrummet mellem to små bank i et bord

²E. Rubin: Some elementary time experiences. The British Journal of Psych. Vol. XXIV (1934).

f.ex. bliver så lille som ca. $1/5$ sekund, opleves det ene bank som kommende før end det andet, men bankenes tidselementer opleves til trods derfor enten begge som værende eller begge som havende været, altså ikke det ene som værende og det andet som havende været. Dette er i strid med dagliglivets (rimeligvis af uhrtiden påvirkede) anskuelse om tid. Men vi kommer til flere uoverensstemmelser med dagliglivets tidsanskuelse, nemlig når det drejer sig om det for os meget vigtige spørgsmål, om hvornår flere emner kan have fælles tidselement.

Lad os for at komme ind på dette spørgsmål kort omtale Wundts klassiske komplikationsforsøgs³. En viser passerer henover inddelingerne på en skive; idet den passerer en for forsøgspersonen ukendt inddelingsstreg, fremkommer en meget kortvarig lyd. Forsøgspersonen skal nu ved hjælp af den umiddelbare erfaring afgøre, ved hvilken viserstilling lyden fremkommer. Hans afgørelse stemmer som regel aldrig med de fysiske forhold. Iøvrigt kan han opleve, at lyden ikke falder sammen med en enkelt viserstilling, men med et ret bredt, uskarpt afgrænset afsnit af viserens hele bane. E. Rubin gør i den lige anførte afhandling opmærksom på, at denne form for ubestemt sammenfald er meget hyppig i dagliglivet, og at det da desuden synes at være en del af ens erfaring, at de pågældende emner opleves som ikke havende noget med hinanden at gøre. Omvendt synes det at være en af betingelserne for at opleve skarpt sammenfald, at emnerne opleves som havende med hinanden at gøre. Rubin anfører, at det i komplikationsforsøget for ham lykkedes at opleve skarpt sammenfald af lyd og en bestemt viserstilling, når han ligesom får sig selv til at tro, at viserens frembringer lyden ved at slå imod en af inddelingerne på skiven. Dette kan jeg bekræfte, og mange forsøgspersoner har siden bekræftet det⁴.

Flere emner kan tilsammen udgøre eet emne. Dele af mit bord udgør bordet. De forskellige møbler i min stue udgør mit møblement. Huse, haver og veje udgør en egn. Uhrets tikken og pendulets svingninger udgør tilsammen et umiddelbart bekendt emne, som det er vanskeligt at give navn o.s.v., o.s.v. Mange emner kan det være vanskeligt utvungent at betragte som udgørende eet emne, men for en mængde emner går det let. Når flere emner udgør eet emne kan de have fælles tidselement nemlig dette emnes tidselement. Tidselementet for mit møblement er det samme

³Wundt: *Physiol. Psychol.* III S. 58 ff.

⁴Mag: art. P. Koseleff har venligst givet mig lov til at anføre en af ham endnu ikke offentliggjort undersøgelse over emner med og uden fælles tidselement. Banker man med en blyant i bordet, opleves lyden og blyantens visuelle kontakt med bordet umiddelbart som havende med hinanden at gøre. I overensstemmelse hermed har de tidselement fælles. Ser man denne visuelle kontakt gennem en stærk linse (enten en samlelinse eller en spredelinse), er det helt anderledes. Lyd og visuel kontakt med bordet opleves nu som ikke havende med hinanden at gøre, og de har ikke tidselement fælles. Der er ingen oplevet „samtidighed“. Ejendommeligt nok kan man ikke afgøre, hvad der kommer først, lyd eller visuel kontakt. Det er, som om de hver forløb i sin tid og de to slags tid ikke rigtig har med hinanden at gøre.

som for de enkelte møbler, nemlig et uhyre bredt tidselement, der stadig kun fremtræder som værende. Tidselementet for det emne, der består af de to emner: et tik af uret og en yderstilling af pendulet, er meget smalt og er det samme både for tikket og for yderstillingen af pendulet.

Et emne, der udgøres af flere andre emner, kan fremtræde således, at nogle af disse emner ikke fremtræder. Jeg ser f.ex. mit bord, men ikke alle dele af det; jeg oplever emnet, der består af et uhr-tik og en yderstilling af pendulet, men ser slet ikke pendulet etc. Herved er vi ført til, at et emnes tidselement kan fremtræde, uden at emnet selv fremtræder. Den påstand vi begyndte med at undersøge, at et emne kan eksistere, også når det ikke fremtræder, har altså god mening, såfremt blot ordet: „når“ viser hen til et tidselement, hvor det pågældende emnes tidselement fremtræder. Viser ordet: „når“ derimod hen til andre tidselementers fremtræden (f.ex. tidselementer af trindhøjere fysisk art, som vi straks skal omtale nærmere), har påstanden overhovedet ingen mening.

FiXme Dødelige: sidetal

Har den omtalte påstand mening, er det ikke derfor sikkert, at den i de enkelte tilfælde er rigtig. I det tidligere betragtede eksempel (side 61) med den runde vase, der først oplevedes, kan man sige, at en rund vases tidselement også er tidselement for forskellige dele af dens bagside. For forsøgspersonen *kan* det i overensstemmelse hermed stå umiddelbart, at disse dele må eksistere. Ved at se nærmere efter forsvandt den runde vase som det foreliggende emne og en „kulisse“ fremtrådte i stedet. Det er her meget interessant at studere overgangen fra det ene emnes fremtræden til det andet emnes fremtræden. Kulissen opstår ikke. Dens tidselement fremtræder foruden som værende også som havende været. Man mærker tydeligt, at det nye emne (kulissen) repræsenterer tidligere tidselementer end fremtrædelsens tidselement. Det er dette nye emne, der eksisterer og *har eksisteret*. Man taler nu om den runde vase som en illusion, idet man nok indrømmer, at sådan noget som en rund vase har foreligget, men ikke at dette foreliggende emnes tidselement var bredere end tidselementet for dens fremtræden. Herved kommer emnet: den tidligere foreliggende runde vase nu til at fremtræde som noget, der f.ex. rangerer med fornemmelser, hvis tidselement i almindelighed heller ikke er bredere end tidselementet for deres fremtræden. Man glemmer, at mens den runde vase fremtrådte, fremtrådte også dens tidselement som værende meget bredt.

Man ser som resultat af det foregående, at umiddelbar eksistens, når det drejer sig om emner, der ikke foreligger, er stærkt knyttet til emnet: sammenhæng mellem emner. De emner, der skal kunne have fælles tidselement, må stå i nær sammenhæng med hinanden. Vi skal se, at noget lignende gælder, når det drejer sig om middelbare emner. For at vise det i alle enkeltheder burde jeg gå nøje ind på middelbare tidsemner, d.v.s. den fysiske tid eller rettere de forskellige former for fysisk tid. Disse udgør imidlertid et område af uhyre kompliceret natur. Dertil kommer, at meget af dette netop i den nyeste tid har været genstand for dybtgående revision og endnu debatteres ivrigt. Jeg vil her nøjes med at påvise nog-

le overensstemmelser og nogle uoverensstemmelser med de umiddelbare tidsemner samt nogle almindelige træk til belysning af eksistens.

10.2 Om middelbart fremtrædende tid og om middelbart fremtrædende eksistens

Det klassiske billede af tiden består af en endimensional mængde af tidspunkter hvert uden nogen som helst bredde. Denne mængde er kontinuert i den sædvanlige infinitesimale forstand. De enkelte tidspunkter arriverer ganske uafhængigt af, om der er emner, hvis tidspunkter de kan være, bliver et ad gangen værende og fremtræder øjeblikkeligt som havende været⁵. Dertil kommer så en metrik, som nøje knytter sig til mængdens infinitesimale kontinuitet. Der har ikke været spurgt om dette billedes overensstemmelse med det, det skulle være et billede af. Tværtimod har der været tillagt væsentlige træk af billedet bestemmelsesgyldighed. Således kan et tidspunkt godt foreligge bestemt, ikke som et emnes tidspunkt men ved en adfærd, der dels består af visse observationer dels af en ren regneteknisk interpolation mellem visse tal resulterende af disse observationer.

Spørger man om dette billedes oprindelse, vil det være naturligt at søge visse af dets træk i den umiddelbare tid. Tilskyndelser til kontinuiteten og endimensionaliteten kunne man tænke sig at finde i de omtalte jævne og glatte tidselementer. De første ure, man har benyttet, har været sand- eller vanduhre, altså emner med brede glatte tidselementer. De breddeløse tidspunkter kan tænkes at være et resultat dels af umiddelbart givne meget smalle tidselementer og dels af indførelsen af en metrik, der gav anledning til talbehandling, hvor man karakteriserer et tidspunkt ved et enkelt tal. Tidspunkternes uafhængighed af, om der er emner, hvis tidspunkter de kan være, kan tænkes at skyldes bl.a. det træk ved umiddelbare tidselementer, at et tidselement som ovenfor bemærket kan være flere emners tidselement. Dette kan føre til, at det ligesom bliver lettere ved abstraktion at løsrive et tidspunkt helt fra alle andre emner, så at emnet: tidspunkter ligesom får en mere isoleret og selvstændig karakter.

Til at fæstne det klassiske tidsbillede har bl.a. det faktum bidraget, at det har ydet god nytte på en mængde områder. Og fæstnet er det blevet, så det kan forslå noget. Ved ikke alene at være begrænset til fysikens område, men også ved at have præget tekniken nemlig ved vor daglige tidsmåling, er væsentlige træk af det mere end noget andet fysisk billede blevet hvermands eje. Det har virket tilbage på den umiddelbare tidsopfattelse, hvoraf det dog for en væsentlig del er udsprunget, og stillet den i skygge på en så påtrængende måde, at det nævnes som en meget

⁵Iøvrigt præciseres det ikke nærmere, hvad det i grunden vil sige, at et fysisk tidspunkt er „værende“. Se herom Herbert Iversens kritik i *To Essays om vor Erkendelse*, side 340 (Nuet's Princip).

væsentlig fortjeneste af den franske filosof Bergson at have fremdraget træk af den umiddelbare tid, der ligesom var blevet skjult af det omtalte tidsbillede. Det er især den umiddelbart oplevede varighed, Bergson har gjort opmærksom på. Også William James, Husserl og Benussi har haft deres opmærksomhed henvendt på umiddelbare tidsemner, og som de ovennævnte eksempler viser, har Edgar Rubin fremdraget væsentlige uoverensstemmelser mellem umiddelbare tidsemner og fysisk-teknisk tidsopfattelse.

I almindelighed har man blot taget det omtalte klassiske tidsbillede som udgangspunkt for principielle overvejelser over tiden, i stedet for at søge at komme mere håndgribeligt i kontakt med de fysiske tidsemner. Dette kunne man have gjort ved ganske direkte at spørge: hvornår foreligger og på hvad måde foreligger et fysisk tidsemne? Hvilke oplevelsessituationer skal bringe hvilke umiddelbare emner til fremtræden for os, for at vi kan sige, eller for at vi faktisk siger, at det og det fysiske tidsemne foreligger? På denne måde ville man have fået bestemt fysiske tidsemner på en ganske anden måde, end det er sket. Man ville have fået fastlagt en adfærd, snart bestående af visse observationer snart af en vis regneadfærd, hvorved man ville have kunnet gøre rede for, hvornår og hvordan man benyttede det klassiske tidsbillede som formalt bestemmelsesområde med bestemmelsesgyldighed. Man ville ydermere have set, at man benyttede mere end det klassiske tidsbillede som formalt bestemmelsesområde med bestemmelsesgyldighed. På denne måde ville man have haft et mindre luftigt materiale mellem hænderne⁶.

Siden Einstein er det klassiske tidsbillede blevet ændret på afgørende punkter, og ejendommeligt nok ligger det nye billede af tiden på visse punkter nærmere ved den umiddelbare tidsopfattelse end det klassiske tidsbillede. I den nye opfattelse er man ikke så tilbøjelig til at tale om et tidspunkt, der kan komme uden at være et eller andet emnes tidspunkt. Man indrømmer det, når man fastsætter, hvad man vil forstå ved, at flere emner har samme tidspunkt (definitionen af samtidighed i den einsteinske tid-rumlære). I den ældre opfattelse var dette ikke et spørgsmål om fastsættelse. Tidspunktet var der jo, og man måtte så se at finde ud af,

⁶Det er mærkeligt, at en sådan elsker af det håndgribelige som Herbert Iversen i det væsentlige har kunnet lægge det klassiske tidsbillede til grund for sine erkendelsesteoretiske overvejelser, og det undrer derfor ikke, at han senere kommer i strid med sit eget udgangspunkt. Havde han valgt et mere omfattende formalt bestemmelsesområde for tid, havde han måttet angive, hvilken konkret adfærd og hvilke karakteristika der skulle tjene til at bestemme en mental hændelses tidspunkt for at kunne sige, at enhver mental hændelse har sit fysiske tidspunkt. Han ville da have set, at det, han tidsbestemte, var noget helt andet end det, han havde tænkt sig. Ind i strømmen af mentale hændelser måtte nemlig føjes visse særlige mentale hændelser (oplevelser af dele af en kronometer-anordning o.l.), der per definitions (ved hjælp af visse korrektioner for reaktionstid) tilskrives visse fysiske tidspunkter. Mange mentale hændelser ville herved blive ændret på en så gennemgribende måde, at man ikke ville kunne sige, at det var den samme hændelse, hvis fysiske tidspunkt blev bestemt, som den man ønskede at bestemme.

hvad der skete til dette tidspunkt. Nu er det omvendt. Et emne af en vis art foreligger og med det dets tidspunkt (givet ved en eller anden observationsfremgangsmåde), og nu angives det nøje, at dette tidspunkt også skal kunne fremtræde som andre emners tidspunkt, og der gøres rede for hvilke. Det, der for os er særligt interessant er, at disse andre emner for at kunne være fremtrædelsesform for tidspunkter for det oprindelige emne, skal stå i visse relationer til dette⁷. Det er ganske som i den umiddelbare tidsopfattelse, hvor emner for at have fælles tidselement må opleves som havende med hinanden at gøre (jvnf. E. Rubins udtalelse i anledning af Wundts komplikationsforsøg side 161).

FiXme Dødelige: sidetal

Gør man sig nøje klart, hvad man mener med, at et fysisk tids emne foreligger, d.v.s. hvilke oplevelsessituationer der skal bringe de og de karakteristika til fremtræden, vil man opdage, at man ikke uden videre blot kan nøjes med at skelne mellem umiddelbar tid og en fysisk tid. Der findes mange forskellige fysiske tidsemner, der ofte kan forholde sig til hinanden ligesom umiddelbare tidsemner forholder sig til visse fysiske tidsemner. Man må med andre ord søge at undgå den forveksling af emner på forskellige erkendelsestrin, som jeg flere gange tidligere har advaret mod. En nærmere erkendelsesteoretisk undersøgelse må her udrede disse forhold og blandt andet forsøge at klargøre de forskellige tidsemners topologiske sammenhæng indbyrdes og med andre emner. Svarende til de forskellige arter tid vil vi få *forskellige arter eksistens*. Jeg vil nøjes med at sige noget meget almindeligt om de middelbare tidsemner, der kaldes fysiske.

Fysiske tidselementer er sådan beskafne, at visse umiddelbare tidselementer er fremtrædelsesformer for dem. Herved tænkes ikke blot på tidselementer, der fremtræder umiddelbart for en enkelt person, men på umiddelbare tidselementer i det hele taget. Det kan altså godt være, at et fysisk tidspunkt, *jeg* beskæftiger mig med, fremtræder ved et umiddelbart tidselement, der kun er fremtrådt umiddelbart for en anden person, men nu fremtræder middelbart for mig, nemlig antropisk ved den anden persons meddelelser til mig. Jeg vil ganske kort skitsere, hvorledes fysiske tidselementer iøvrigt er beskafne, d.v.s. hvilke andre fremtrædelsesformer de skal have. En vigtig fremtrædelsesform fremkommer som resultat af en vis astronomisk observationsadfærd. Det pågældende observationsdatum (f.ex. en passage i et kikkertfelt) er et umiddelbart emne med et umiddelbart tidselement. Dette umiddelbare tidselement skal betragtes som en fremtrædelsesform for et tilsvarende fysisk tidspunkt, og vi vil kalde det dettes repræsentant. Det fysiske tidspunkt er yderligere karakteriseret ved et tal fremgået af visse aflæsninger i tilknytning til observationen samt visse korrektioner efter bestemte angivelige principer. Forskellige observations- og korrektionsprinciper svarer til forskelligarte-

⁷Det er særligt det fysiske emne: lyset, der her spiller en rolle som forbindelsesformidler mellem emner.

de fysiske tidspunkter, der ikke må forveksles indbyrdes.

Det fysiske tidspunkts repræsentant er et meget smalt tids-element. De umiddelbare brede tidselementer er imidlertid også ofte fremtrædelsesformer for visse fysiske tidsemner. Et umiddelbart bredt tidselements strukturejendommeligheder er nemlig ofte karakteriseret ved smalle tidselementer, om ikke andet så ofte ved en ret skarp begyndelse og slutning. Disse smalle tidselementer „repræsenterer“ visse fysiske tidspunkter, og samlingen af disse kan siges at udgøre et fysisk tidsemne, hvis fremtrædelsesform netop er det brede umiddelbare tidselement. Jeg kalder også i dette tilfælde det umiddelbare tidselement for det fysiske tidsemnes *repræsentant*.

Betragter man de umiddelbare tidselementer som fremtrædelsesform for fysiske tidselementer, er det derfor ikke givet, at man altid lader disse fysiske tidsemner fremtræde på anden måde, f.ex. ved den omtalte observationsadfærd. Gør man ikke det, er de fysiske tidselementer, vi har at gøre med (som repræsenteret ved de umiddelbare tidselementer) at betragte som komplettable emner i den i det foregående omtalte betydning (se side 92). Om et umiddelbart emne, hvis umiddelbare tidselement *kan* være fremtrædelsesform for et fysisk tidselement, vil jeg sige, at det *har* det fysiske tidselement eller *eksisterer* (finder sted) på det fysiske tidspunkt. Foruden de her nævnte fremtrædelsesformer for fysiske tidsemner må nævnes de meget vigtige fremtrædelsesformer, der følger af en bestemmelse af, hvilke fysiske emner der i fællesskab skal kunne have eet og samme fysiske tidspunkt (samtidighedsdefinitionen). Denne angivelse består i at anføre, hvilke relationer der skal bestå mellem emner, for at de kan siges at have samme tidsemne. Sådanne angivelser medfører bl.a., at de astronomiske observationer i mange tilfælde kan erstattes med ure, kronografer eller andre fysiske processer, hvorved de fysiske tidsemner kan fremtræde.

Man kan nu vedtage at sige, at et fysisk tidsemne fremtræder som kommende, værende eller havende været (i fysisk forstand) alt efter som repræsentanten fremtræder som kommende, værende eller havende været (i umiddelbar forstand). Man vil også kunne tale om et fysisk tidsemnes fremtræden som havende været. Som en følge af, at flere fysiske emner skal kunne have fælles fysisk tidspunkt, kan man ligesom indenfor de umiddelbare emners område udtale, at et fysisk emnes tidspunkt kan fremtræde (som kommende, værende eller havende været), uden at emnet selv fremtræder.

Jeg omtalte, at et fysisk tidsemne kan fremtræde som et kompletabelt emne derved, at det blot er repræsenteret ved et umiddelbart tidselement og altså ikke ved data fremkomne ved en observationsadfærd. Et fysisk tidsemne kan også på anden måde fremtræde som et kompletabelt emne. Det kan kan f.ex. foreligge ved visse data fremgået af visse beregninger på grundlag af observationer uden iøvrigt at fremtræde ved noget bestemt umiddelbart tidselement. Vi udtrykker dette ved at udtale, at der til

det eller det fysiske tidspunkt ikke foreligger (forelå) noget umiddelbart tidselement. F.ex. kan man sige, at der til det fysiske tidspunkt ikke forelå noget umiddelbart tidspunkt for en, fordi man sov, var bevidstløs eller ikke var født endnu. Vi har dog stadig med et kompletabelt emne at gøre, da vi jo ikke kan vide, om det pågældende fysiske tidspunkt ikke forelå repræsenteret ved umiddelbare tidselementer for andre væsner.

Ved de foregående præciseringer og beskrivelser af umiddelbare tidselementer og middelbare tidselementer, sådan som de forekommer i den faktiske forsken, vil det nu være let at bringe dennes måde at tale om (middelbar) eksistens til udtryk. Det er her bemærkelsesværdigt, at jeg kan bringe denne tale om middelbar eksistens til udtryk ved formelt set præcis de sætninger, hvormed jeg side 160 bragte talen om umiddelbar eksistens til udtryk. Blot er der altså her tale om middelbare emner og middelbare tidsemner og derfor om en anden brug af ordet: „eksistens“. Jeg gentager formuleringen:

FiXme Dødelige: sidetal

Når et fysisk emnes tidselement fremtræder som værende, siger jeg om emnet, at det *er* eller at det *eksisterer*. Når tidselementet fremtræder som havende været, siger jeg om emnet, at det *ikke er men har været* eller at det *ikke eksisterer men har eksisteret*. Når et emnes tidselement fremtræder som havende været og som værende, siger jeg om emnet, at det *har eksisteret og eksisterer*.

Som følge af, at et fysisk emnes tidselement kan fremtræde (som kommende, værende eller havende været), uden at emnet selv fremtræder, kan vi sige, at et fysisk emne kan eksistere, også når det ikke fremtræder.

Når et emne (og det gælder både et umiddelbart emne og et middelbart) tillægges eksistens (i resp. umiddelbar eller middelbar forstand), uden at emnet selv fremtræder, er det, man i almindelighed siger at emnet *eksisterer uafhængigt af os selv*. Her burde man dog tilføje en angivelse af, hvad slags eksistens der er tale om, svarende til hvilken slags tid der rekurreres til.

Det kunne måske se ud, som om der her blot tales om en definition af uafhængig eksistens; men hvad jeg har fremført, er indenfor det umiddelbare område en beskrivelse af forskellige måder, hvorpå umiddelbar eksistens kan fremtræde, og indenfor det middelbare område en redegørelse for forskellige måder, hvorpå man faktisk arbejder med emnet eksistens. Beskrivelsen er imidlertid ikke udtømmende. Der er flere væsentlige sider ved, hvad man i almindelighed kalder „uafhængig eksistens“, som ikke er kommet til udtryk ved det foregående. En af disse peger hen imod hvad vi i almindelighed betegner som objektivitet, og som jeg skal behandle i det følgende.

Kapitel 11

OM OBJEKTIV EKSISTENS

11.1 Om umiddelbart og middelbart fremtrædende objektiv eksistens

Ved emnet „objektivitet“ kan der ligesom være to sider der dog er nært knyttede til hinanden. Den ene angår et ret umiddelbart opleveligt „objektivitetspræg“, som kan beskrives fænomenologisk, det andet angår noget, der har med formening, viden eller oplevelse af at emnet er mere eller mindre uafhængigt af det oplevende subjekt. Lad os begynde med et eksempel. Vi vil betragte den tidligere omtalte træklods. Den står foran os på et bord. Man kan nu interessere sig for dens præg af at høre omverdenen til – dens objektivitetspræg, som i det foreliggende tilfælde må siges at være stærkt. For til sammenligning at anføre et eksempel på et emne med svagere objektivitetspræg kan jeg henvise til den perspektive afstand mellem to af klodsens kanter¹. Denne genstand har ikke samme intense objektivitetspræg som f.ex. den oplevede sande afstand mellem kanterne; man vil ikke om den perspektive afstand mellem kanterne i den grad være tilbøjelig til at bruge ordet „objektiv“ som om den sande afstand mellem kanterne. Og dog opleves den som noget „til en vis grad objektivt“ i den seteværden.

Fixme Dødelige: sidetal

Det er værd at bemærke, at det netop er om emner med stærkt objektivitetspræg man på den naive realismes standpunkt har den „formening“, at de også „eksisterer“, når de ikke er oplevet tilstede og da „eksisterer“ på samme måde, som *når* de er oplevet til stede. Drejer det sig om emner med svagere objektivitetspræg er man ikke så sikker i en sådan „formening“. Dog er sagen her kompliceret. Sidder jeg hjemme i min stue og tænker på vejen udenfor, som strækker sig bort i det fjerne, er jeg dog tilbøjelig til at forestille mig den således, at dens parallelle sider ligesom løber sammen i det fjerne. Dette „konvergensmoment“ har afgjort et lavere objektivitetspræg end vejsidernes parallelitet. Og det går på samme

¹ Angående perspektive afstande, se side 123

måde med mange andre emner. Man kan måske sige, at der i visse situationer kan blive aktualiseret en viden om, at de pågældende emners eksistens er delvist afhængig af ens egen position, men at det også kun er i visse situationer, at denne viden aktualiseres. For at undersøge dette spørgsmål nærmere vil jeg betragte endnu flere emner med indbyrdes forskellige objektivitetspræg.

Jeg kan først nævne en række emner, hvis objektivitetspræg ligger omtrent på linie med den omtalte perspektive afstand. Betragter man træklodsen set fra et af hjørnerne, vil man i en vis stilling se den øverste vandret beliggende sideflade fremtræde oplevet samtidig med et emne, som har noget „parallellogramagtigt“ over sig. Man kan endog tage et stykke papir og en saks og klippe en vinkel ud som på det nærmeste ser lige så stor ud som f.ex. den „spidse vinkel“ ved det „parallellogramagtige“ emne. Disse emner har omtrent samme objektivitetspræg som kanternes perspektive afstand. Beslægtet med disse emner er f.ex. det „ellipseagtige“ moment, som kan ses samtidigt med den cirkelrunde kant på en kop, når man ser koppen fra et særligt synspunkt, eller de „konvergensagtige“ momenter visse parallelle kanter kan fremtræde med. Lad os betragte det parallellogramagtige moment, som den øverste vandrette sideflade på træklodsen kan fremtræde med. Holder man kroppen og hovedet stille, forholder dette emne sig konstant, selv om ens blik vandrer rundt. Lukker man øjnene, eller ser man meget langt til siden, har man alligevel en „formening“ eller „viden“ om, at det „parallellogramagtige“ moment „eksisterer“ objektivt derude i omverdenen, og betragter man atter momentet, fremtræder det også oplevet og oplevet omtrent ligeså uafhængigt af den tilsvarende oplevede subjektive oplevelsessituation, som emner med stærk objektivitetspræg ellers gør. I denne position, hvor man holder hoved og krop stille, kan man derimod opleve momenter, hvis objektivitetspræg er lavere end det „parallellogramagtige“ moment, nemlig momenter, som opleves som værende afhængige af blikkets fixationspunkt, og som man i forbindelse hermed ikke mener eksisterer uafhængigt af en selv. (Til denne gruppe emner hører f.ex. konvergensmomenterne, der opstår ved det Helmholtz'ske fænomen for de parallelle linier, visse ændringer i rette linier, når øjet bevæger sig bort fra sin primærstilling i forhold til dem etc.). Ændrer man nu kroppens og hovedets position, vil også den tilsvarende „formening“ om det „parallellogramagtige“ moment ændres, og rejser man sig og bevæger sig frit omkring træklodsen, vil ens formening og viden nu angå et emne med stærkere objektivitetspræg, nemlig selve den vandrette sideflade.

Objektivitetspræget og i forbindelse hermed formeningen om emners eksistens uafhængig af subjektet synes altså at stå i forbindelse med subjektets oplevelse af dets egen aktionssituation og dertil hørende oplevelsessituationer. Så længe man holder hoved og krop stille, synes man, at det „parallellogramagtige“ moment eksisterer uafhængigt af, om man ser på det eller ej, men i det øjeblik, man bevæger hoved og krop, oplever

man momentets afhængighed af ens hoved og kropstilling (for fjernere genstande endog kun kropstilling). Når jeg synes, at vejen uden for mit hus også besidder et konvergensmoment, når jeg sidder inden for og forestiller mig den, kan det muligvis hænge sammen med, at den tilsvarende aktionssituation blot består i at gå ud til havelågen og betragte vejen, hvor jeg da ser dens parallelle sider fremtræde oplevet samtidig med „konvergensmomentet“. Den rolle subjektets oplevelse af dets egen aktionssituation og dertil hørende oplevelsessituationer spiller for dets formening om emnernes mere eller mindre uafhængige eksistens og tillige for oplevelse af større eller mindre objektivitetspræg kan være af betydning for forståelsen af den måde fysikken udvikler sig af og bygger videre på dagliglivets erkendelse. Vi omtalte tidligere visse emner, som inden for eller i hvert fald på grænsen af dagliglivet kan betragtes på en lignende måde som fysikeren betragter de fleste af dagliglivets emner. Vi ser, at det netop er emner med lavere objektivitetspræg, om hvilke man kan have den „viden“, at de foruden af et emne med stærkere objektivitetspræg også til en vis grad afhænger af en selv, ganske som fysikeren mener, at dagliglivets emner er en subjektiv forarbejdning af visse af subjektet uafhængigt eksisterende fysiske emner. Lad os dvæle lidt mere ved emnerne objektivitet og subjektivitet og belyse dem ved flere eksempler.

Når et emne går over fra at fremtræde på en måde til at fremtræde på en anden måde, sker der ikke noget med emnet (det er det „samme“ emne, vi har med at gøre), men derimod sker der noget med vor situation. Den enkelte fremtrædelsesform karakteriserer også vor situation. At den er sådan og sådan skyldes dels emnet og dels *vor* måde at forholde os på i forhold til emnet. Lad os tage et eksempel fra det umiddelbare område. Betragter jeg mit skab i stuen, fremtræder det på en bestemt måde, der umiddelbart opleves som bl.a. afhængig af, at jeg befinder mig på et bestemt sted i stuen. Går jeg et andet sted hen, får jeg med en anden fremtrædelsesform at gøre, men det „samme“ skab står stadig umiddelbart for mig. Denne ejendommelighed ved fremtrædelsesformen at være knyttet til *ens egen* situation eller med andre ord at være afhængig af de til emnets specielle måde at fremtræde på svarende variationer i oplevelsessituationerne er det vel i almindelighed, man viser hen til, når man siger, at fremtrædelsesformen i forhold til oplevelsessituationerne er *subjektiv*. Og den ejendommelighed ved emnet, at det (i modsætning til dets fremtrædelsesformer) er uafhængig af variationer i de tilsvarende oplevelsessituationer (at det under disse konstant er det samme) er det vel i almindelighed man viser hen til, når man siger, at emnet i forhold til disse variationer er *objektivt*. Disse bestemmelser: subjektiv og objektiv er ved at være knyttet til variationer i visse oplevelsessituationer relative. Forholder jeg mig nemlig i anledning af mit skab mere videnskabeligt (undersøger træsorterne det er lavet af, måske disses cellestruktur og biokemi, måden skabet er lavet på, måden det er poleret på o.s.v.), får jeg med et trindhøjere emne end det umiddelbart oplevede skab at gøre, for

hvilket emnet (det umiddelbart oplevede skab), jeg før beskæftigede mig med, er en fremtrædelsesform. I forhold til denne mere videnskabelige oplevelsessituation er det umiddelbart oplevede skab nu snarere subjektivt. Den tilsvarende oplevelsessituation (f.ex. en vis dagligdags beskæftigen sig med skabet) er nemlig blot en speciel del af en mere omfattende „videnskabelig oplevelsessituation“, i forhold til hvilken det „trinhøjere“ emne er konstant det samme. Denne specielle „delsituation“ karakteriserer altså en særlig personlig situation inden for en større mangfoldighed af mulige situationer. Det til denne delsituation svarende umiddelbart oplevede emne (skabet, der mere tilhører dagliglivet) er derfor nu subjektivt d.v.s. afhængig af vor virksomhed, der ved at vælge dagliglivets oplevelsessituationer bringer et trindhøjere emne til at fremtræde på en særlig måde.

Ordner man de forskellige slags „eksistens“ tillige med de forskellige emner, der har den pågældende eksistens, i trin over hianden således, at hvad der befinder sig på et lavere trin kan være fremtrædelsesformer for, hvad der befinder sig på et højere trin, ser man, at vi får med „eksistensarter“ at gøre, der kan siges at være mere og mere objektive, jo højere vi kommer op i trin. Jo højere man kommer op i trin, des mere omfattende bliver variationerne i de til emnerne svarende oplevelsessituationer svarende til, at emnerne på højere trin får en større mangfoldighed af fremtrædelsesformer end emnerne på lavere trin. Man kan altså sige, at emnerne på et højt trin forbliver konstant de samme i forhold til variationerne indenfor en mere omfattende gruppe af oplevelsessituationer. Denne brug af udtrykket: „Uafhængig eksistens“ er altså forskellig fra tidligere brug, hvor jeg har talt om emner, der også tillægges eksistens, når emnet ikke fremtræder. Der er dog nøje overensstemmelse mellem de to sprogbrug. Eksisterer nemlig et emne uafhængigt af os i den betydning, at emnet ikke selv foreligger, men derimod dets tidelement (repræsenteret ved et andet fremtrædende emne), og får man bragt det ikke foreliggende emne til fremtræden ved en eller anden variation i oplevelsessituationen, så sker der ikke noget med tidelementet. Det foreligger jo allerede. Det er det samme tidelement, jeg stadig har med at gøre, selv om det nu repræsenteres af det for lidt siden ikke-foreliggende emne, og om hvilket det ligesom fortæller, at dette emne også „eksisterede“, før det fremtrådte. Tidelementet forbliver det samme under variationerne af en vis oplevelsessituation, og dermed også emnet, som tidelementet tilhører. Hermed er jeg havnet i den anden betydning af uafhængig eksistens, som jeg kaldte objektiv eksistens, og som netop gik ud på, at emnet skulle forblive konstant det samme under variationerne af oplevelsessituationen.

Jeg kan sige, at uafhængig eksistens i betydningen objektiv eksistens foreligger, når emnet forholder sig konstant under variationer i oplevelsessituationer. Det er netop disse variationer, der efterhånden får forskellige af emnets fremtrædelsesformer til at foreligge, og den „objektive eksistens“ er således knyttet til de skiftende fremtrædelsesformer for emnet.

Uafhængig eksistens derimod, i betydningen eksistens, også når emnet ikke foreligger, supplerer den objektive eksistens ved også at angå emnet *inden* disse skiftende fremtrædelsesformer foreligger (eller *efter*), idet i hvert fald emnets *tidsselement* da foreligger (repræsenteret ved andre emner). I den umiddelbare emneverden iagttager man i en række tilfælde fænomenologisk den ejendommelighed ved emners opdukken, at de ligesom umiddelbart meddeler en, at de var der før, men at man blot nu har „fået øje på dem“. Dette gælder f.ex. træer, huse, veje, egne etc., der dukker op for en på en spaseretur. (Til sammenligning kun man betragte en række tilfælde, hvor det ikke sker, f.ex. en pludselig oplevet bevægelse hos et andet væsen, eller en tings bevægelse, som man oplever fra det øjeblik, hvor den begynder). Denne „haven været der før“ opleves også som nært knyttet til det umiddelbart oplevelige: „Væren det samme emne under de skiftende fremtrædelsesformer“. Ligesom den objektive eksistens nemlig viser hen til, at der ikke sker noget med emnet under visse variationer i den oplevelsessituation, der skiftevis lader det fremtræde snart på een måde, snart på en anden, således viser den uafhængige eksistens hen til, at der heller ikke sker noget med emnet ved de oplevelsessituationer, der *overhovedet* lader det fremtræde. Fandtes den uafhængige eksistens ikke, ville det stå sådan for os, at emnet blev til, idet det fremtrådte for os. Uafhængig eksistens viser hen til emnets sammenhæng med andre emner, da det jo for at eksistere uafhængigt må have tidsselement fælles med andre emner, og som vi tidligere har set derfor står i sammenhæng med disse. Objektiv eksistens viser hen til emnets indre sammenhæng, hvorved forstås, at emnets forskellige fremtrædelsesformer som emner på en eller anden måde må være knyttet sammen for at kunne være et og samme emnes fremtrædelsesformer.

Jeg har tidligere talt om de til et emne svarende oplevelsessituationer og bestemt disse som situationer, der bringer emnets fremtrædelsesformer til at foreligge. Udvider jeg nu dette område af situationer til også at omfatte de variationer i oplevelsessituationer, hvorved et emne *overhovedet kommer til at fremtræde*, kan jeg almindeligt udtale, at et emnes „uafhængige eksistens“ både i betydningen af objektiv eksistens og i betydningen eksistens, også når et emne ikke foreligger, er knyttet til og viser hen til den grundejendommelighed ved en række emner, at de forbliver de samme i forhold til en gruppe af variationer i oplevelsessituationer, blot med forskellig fremtræden. Drejer det sig om et umiddelbart emne, en perciperet ting i omverdenen f.ex. kan denne uafhængige eksistens selv være et umiddelbart emne, og den omtalte tilknytning foreligge ret umiddelbart i form af f.ex. en viden. Drejer det sig om et middelbart emne, et fysisk emne f.ex., kan denne uafhængige eksistens selv være et middelbart emne bestemt ved den omtalte tilknytning. Ved lang tids beskæftigelse med en sådan middelbart uafhængig eksistens kan denne dog komme til at fremtræde ligesom mere umiddelbart for een.

Lad mig betragte nogle eksempler på uafhængig eksistens på forskellige

erkendelsestrin og vise, hvilke forskellige variationer i oplevelsessituationerne uafhængigheden her gælder. Jeg betragter tre erkendelsestrin over hinanden, som jeg benævner trin 1, 2 og 3 og begynder med at tale om trin 2.

Går jeg rundt i mit værelse, fremtræder for mig snart skabet, snart skrivebordet, snart væggen, snart en stol, et billede, en divan o.s.v. Betragter jeg en enkelt ting, f.ex. mit skrivebord, besidder det et meget bredt tidselement, som det har fælles med alle de øvrige ting, og som stadig fremtræder som værende. Betragter jeg reolen, kan jeg ikke se skrivebordet, men dets tidselement fremtræder stadig, nemlig nu repræsenteret ved reolen. Vender jeg mig pludseligt mod skrivebordet, er det tidselement, der herved indledes, ikke skrivebordets tidselement, for skrivebordet står umiddelbart for mig som havende været der før, i overensstemmelse med, at dets tidselement allerede forelå inden jeg vendte mig mod skrivebordet, nemlig repræsenteret ved den da fremtrædende reol. Det tidselement, der indledes ved, at jeg vender mig mod skrivebordet, tilhører derimod den fremtrædelsesform, hvormed skrivebordet præsenterer sig for mig, i overensstemmelse med at denne fremtrædelsesform opleves som blivende til ved, at jeg ser skrivebordet. Det er en helt anden art af tidselement, og af en dertil svarende eksistens, bliven til og holden op med at eksistere, der her er tale om, end den før omtalte. Den er mindre objektiv i den forstand, at den er mere afhængig af ens adfærd. Dette er ikke blot noget, man kan bringes til at erfare ved en særlig indstilling, men det synes at indgå umiddelbart i en vis fænomenologisk foreliggende mindre objektiv eksistens. Men denne eksistens er dog til en vis grad objektiv, for så vidt som der svarer en vis adfærd i forhold til hvilken den er uafhængig. Lad os betragte den nærmere ved at stige ned på det under trin 2 liggende trin 1.

Jeg sætter mig på en stol midt i værelset og begrænser iøvrigt min adfærd på følgende måde. Kroppen holdes helt stille, og jeg tillader mig kun at dreje hovedet. Når jeg med denne indskrænkning i min bevægelsesfrihed ser mig om i værelset, får jeg med en række emner at gøre, der er fremtrædelsesformer for reolen, skabet, skrivebordet o.s.v. Jeg tænker mig nu, at jeg er i stand til yderligere at indskrænke min oplevelsessituation ved at holde mig til disse fremtrædelsesformer som selvstændige emner og se bort fra de emner, de viser hen til ved at være deres fremtrædelsesformer. Dette kan kun delvis lykkes mig og kun ved en særlig indstilling og øvelse. Jeg benævner dog stadig disse emner som fremtrædelsesformer. Holder jeg mig til et enkelt af disse emner, f.ex. reolens fremtrædelsesform, synes dette emne også at eksistere, når jeg vender hovedet bort fra det og betragter f.ex. skrivebordets fremtrædelsesform. De to emner: Reolens fremtrædelsesform og skrivebordets fremtrædelsesform har tidselement fælles, et tidselement, de iøvrigt har fælles med alle de fremtrædelsesformer, jeg får med at gøre i den skildrede indskrænkede oplevelsessituation. Man kan sige, at alle disse fremtrædelsesformer

tilsammen udgør en fremtrædelsesstruktur for mit værelse, struktureret polært ud fra det sted, hvor jeg sidder. Ligesom før det samlede møblement eller rettere hele mit værelse var det mest omfattende emne, der havde tidselement fælles med alle de da omtalte enkelte emner, således bliver det nu denne „fremtrædelsesstruktur“ der er det mest omfattende emne, som har tidselement fælles med alle de enkelte fremtrædelsesformer. Og ligesom før kan et emnes tidselement foreligge, uden at emnet gør det.

Inden for denne ejendommelige verden er der altså – forudsat til variationerne i oplevelsessituationerne stadig holdes inden for de nævnte grænser – uafhængig eksistens af emner, altså eksistens tiden at det pågældende emne foreligger. Der er også objektiv eksistens hvad man kan se ved at begrænse variationen i oplevelsessituationen yderligere. Holder jeg hovedet stille for at betragte f.ex. skabets fremtrædelsesform fra dette synspunkt, og tillader jeg kun „blikket at vandre rundt på skabet“, får jeg til trods for denne indskrænkning i variationerne i oplevelsessituationer dog med en række forskellige fremtrædelsesformer at gøre, som er fremtrædelsesformer for et og samme emne, nemlig skabets fremtrædelsesform svarende til den nævnte hovedstilling. Hele denne mærkværdige „uafhængige eksistens“ (både eksistens uden foreliggen og objektiv eksistens) forsvinder, når denne „fremtrædelsesverden“ forlades ved, at man går uden for den begrænsede variation i oplevelsessituationen. Rejser jeg mig op fra stolen, og retter jeg mig atter mod selve skabet, skrivebordet o.s.v. og ikke længere blot mod deres fremtrædelsesformer, forsvinder den før betragtede uafhængige eksistens og et tilsvarende tidselement ophører. Den tid, jeg nu har med at gøre, er den tid, „hvori alle disse ting, skrivebord, skab o.s.v. eksisterer“, altså mit værelses tidselement, og de tilsvarende variationer i oplevelsessituationerne, hvortil jeg nu hengiver mig, er en situation i forhold til hvilken værelset med dets møbler forholder sig konstant, medens derimod fremtrædelsesformerne varierer, bliver til og ophører med at eksistere.

Lad mig nu betragte trin 3, som kan være et fysisk trin, hvor man beskæftiger sig med atomer. Herved tænker jeg på en virkelig oplevelsessituation eller forskellige slags variationer i oplevelsessituationen, hvori atomer fremtræder. I forhold til denne situation afsluttes de umiddelbart fremtrædende møblers tidselement i det øjeblik, de ikke fremtræder. De eksisterer nemlig i den fysiske tid, hvormed jeg nu beskæftiger mig, kun som fremtrædelsesformer for visse atomgrupperinger, og disse fremtrædelsesformer ophører med at eksistere (i fysisk forstand), når det perceptive nervesystem ikke længere rammes af visse i den fysiske tid stadigt værende fysiske påvirkninger (herunder regnet visse elektromagnetiske svingninger) der af nervesystemet forarbejdes til de oplevede møbler.

Eksistensen på de forskellige trin er i stigende grad objektiv svarende til, at de tilsvarende variationer i oplevelsessituationerne er mere og mere omfattende, og dette atter svarende til, at vi har med en større og større

mangfoldighed af fremtrædelsesformer for emner at gøre, efterhånden som vi stiger op i trin. De her som eksempler omtalte 3 trin er meget groft valgt ud blandt en uhyre mangfoldighed af trin, der ofte med kun ringe nuancers forskel glider over i hinanden.

I alt det foregående har jeg endnu ikke talt om de sider ved emnet eksistens, man i almindelighed viser hen til, når man taler om *realitet*. Der tænkes her ofte på den rolle, emner spiller for vor handlingssituation. I visse tilfælde betyder det, at et emne eksisterer, en forøgelse af ækvivalente veje til et mål, i visse tilfælde betyder det en formindskelse. I jo højere grad et emne spiller en rolle for mængden af ækvivalente veje, d.v.s. i jo højere grad vi i vor adfærd må tage hensyn til emnet, des højere grad af realitet tilskriver vi det. Lad os betragte nogle eksempler.

Som eksempler inden for meget elementære områder kan man anføre omverdenens ting. Træer, huse, hegn, møbler o.s.v. tvinger os til at indrette vor adfærd på en særlig måde. F.ex. indskrænker de i visse situationer vore handlingsmuligheder. Man kan ikke gå gennem en mur, men må gå uden om den. Man kan ikke bevæge sig frit i nærheden af møbler o.s.v. Eller de indskrænker visse perceptionsmuligheder. Man kan undertiden ikke se en genstand for en anden o.s.v. De kan også fremme vore handlingsmuligheder på en væsentlig måde, f.ex. en bro over en flod, en mængde redskaber o.s.v., o.s.v.

Som eksempler inden for mere komplekse emneområder kan man nævne en række situationer, der, hvis vi står over for dem, spiller en stor rolle for vore handlingsmuligheder. Det kan dreje sig om eksaminer, om situationer, der kræver ansvar eller beslutning, eller som pålægger pligter.

Denne realitet fremtræder på mange forskellige måder. For den, der skal tage en eksamen, fremtræder en sådan situations „realitet“ på en ganske anden stærk måde end den måske gør det for en af hans venner. For den, der flygter for en fare, fremtræder et hindrende hegns realitet eller realiteten af en bro eller en vej, der letter flugten, på en ganske anden stærk måde end for andre. For en chauffør, der skal køre i stærkt trafikerede gader, fremtræder tågens realitet meget stærkere end for en, der blot betragter tågen gennem sit vindue, o.s.v.

Mellem emnet realitet og emnet objektiv eksistens er der en nær sammenhæng. Såfremt et emne har en høj grad af objektiv eksistens, vil det jo sige, at det under en særlig omfattende variation af en oplevelsessituation forholder sig konstant, hvilket atter vil sige, at det har en stor mangfoldighed af fremtrædelsesformer. Derved spiller det i almindelighed en stor rolle for mængden af ækvivalente veje. Denne nære sammenhæng gør vel, at man ofte taler om realitet og objektiv eksistens som en og samme ting. For nøje at fastslå alle sammenhæng mellem de to emner, måtte det først kræves, at man ved omhyggelige specialundersøgelser tilvejebragte et stort materiale i form af en mængde „vejes“ topologiske ækvivalensstruktur og tilsvarende redegørelser for strukturen i områder af fremtrædelsesformer for en mængde emner.

11.2 Forveksling af trinsforskellig eksistens og den naive realisme

I de foregående tidsovervejelser har jeg i det væsentlige kun opstillet to trin af tidsemner, som jeg har kaldt umiddelbare og fysiske tidsemner. Herved har jeg skematiseret forholdene ikke så lidt. I virkeligheden arbejder man uden at gøre tilstrækkelig rede derfor med mange flere trin. Selv inden for den emnegruppe, jeg har kaldt de umiddelbare emner, kan der adskilles flere trin.

Et vist trin af middelbare tidsemner kan tjene som formalt bestemmelsesområde for endnu højere trin af fysiske tidsemner ved at anses som fremtrædelsesformer for disse, ligesom de umiddelbare tidsemner er fremtrædelsesformer for de skildrede middelbare tidsemner. Dette kan itereres flere gange, idet formuleringen af „uafhængig eksistens“ formelt kan være den samme for disse højere trin af fysisk tid, ganske ligesom den var den samme for de to skildrede trin. Men man må stadig vogte sig vel for at forveksle de forskellige arter af eksistens, man på denne måde får at gøre med. Jeg har i det foregående måttet begrænse mig til en skemativering ved kun at skildre to trin. At gøre nøje rede for de forskellige trin af tid, hvori man „lever“, og hvormed man faktisk „arbejder“, er en større erkendelsesteoretisk opgave, som ville kunne fylde mange afhandlinger.

Jeg vil dog kort omtale en karakteristisk forveksling af eksistens på forskellige trin, som knytter sig til den almindelige opfattelse af den tidligere omtalte „naive realisme“. Ved denne tænker man ofte på den formening, man i *det daglige liv* kan have, at visse emner også eksisterer, når de ikke fremtræder. Det står ret umiddelbart for os, at f.ex. møblernes farve også eksisterer, når vi går ud af stuen og ikke længere ser møblerne. Fysikere kalder dette naivt og belærer os om, at der da kun eksisterer visse elektromagnetiske svingninger, som af os (processer i øjnene plus visse processer i nervesystemet) forarbejdes til den sete farve, når vi udsættes for disse svingninger. Hvis fysikeren sigter til dagliglivets umiddelbare eksistens knyttet til umiddelbare tidsemner, er hans beskyldning for naivitet ubillig. De umiddelbare emners tilknytning til umiddelbar eksistens og tid er i lige så god orden som i de fysiske emners tilknytning til fysisk eksistens og tid. Bebrejder fysikeren nogen, at han oplever umiddelbar eksistens og tid, og ikke fysisk eksistens og tid, kunne han ligeså godt bebrejde vedkommende, at han naivt ser f.ex. de synsoplevede farver i stedet for at se de elektromagnetiske svingninger. Det hele er en misforståelse beroende på en forveksling af eksistens på forskellige trin. Desværre er vendingen: „Den naive realisme“ så indarbejdet som udtryk for, hvad der rettelig burde hedde „den umiddelbare realisme“, at det vel er håbløst at ændre noget i denne sprogbrug. *Naiv* er kun talen om „eksistens“ uden nærmere præcision af, hvad der vises hen til ved brugen af dette ord. *Forkert* er forvekslingen af de trinsforskellige

11. OM OBJEKTIV EKSISTENS

arter af eksistens. Efter denne sprogbrug ville fysikeren også være naiv. Man kunne dog benytte vendingen: „Den naive realisme“ til betegnelse af en mangel på viden om, at emner altid kan betragtes som andre trin-højere emners mulige fremtrædelsesformer, afhængige af vor subjektive virksomhed. Men så skulle dette rigtignok ikke blot gælde umiddelbare emner, men emner i det hele taget, og mange fysikere ville da stadigvæk være at betegne som naive.

Del V

**BEVIDSTHEDSLIV OG
ERKENDELSE**

INDLEDNING

Min hovedtese, som jeg fremsatte i begyndelsen, var den, at når man beskriver verden, beskriver man bevidsthedslivet.

Bevidsthedslivet er bl.a. karakteriseret ved de emner, der kan være os bevidst, sådan som de er beskafne, når vi møder dem i livet og de bliver os bevidst tillige med deres beskaffenhed. Beskriver man en fornemmelse, er det fornemmelsen sådan som den fremtræder for een, der karakteriserer bevidsthedslivet. Beskriver vi et emne fra dagliglivets verden, er det emnet sådan som vi har med det at gøre i dagliglivets verden, der karakteriserer bevidsthedslivet. Beskrives fysikens genstande som noget, der kan være fysikeren bevidst, er det emnerne sådan som fysikeren har med dem at gøre, det vil sige emnerne som de fagligt fysisk er beskrevne af ham, der karakteriserer hans bevidsthedsliv.

Dette hovedsynspunkt får en række konsekvenser for det indbyrdes forhold mellem psykologi og erkendelse i det hele taget.

Beskriver man nemlig bevidsthedslivet, når man beskriver den øvrige verden, betyder dette, at vores opfattelse af bevidsthedslivet bliver så omfattende, at bevidsthedslivet bliver det mest omfattende emne, man kan tænke sig. Lige meget hvilken opfattelse en hvilken som helst person til et hvilket som helst tidspunkt må have af verden, må der hertil svare strukturer i bevidsthedslivet. Det kan være, at vi endnu ikke kender disse strukturer på anden måde end ved de karakteristika, der ligger i, at den og den verden er de og de individer bevidst, men de pågældende strukturer *må* være der. Det bliver da en opgave for fremtiden at studere og karakterisere dem nøjere. Men alt dette rejser problemer om, hvordan bevidsthedsliv forholder sig til den fysiske erkendelse, specielt den fysiologiske erkendelse, Vi ser f.ex. bevidsthedsliv som værende afhængig af visse fysiologiske processer i nervesystemet, – men selve disse processer er en emneklasse, der kan være os bevidst, d.v.s. figurere i et bevidsthedsliv, som er afhængig af sådanne processer. Der kan måske synes at være noget paradoksalt i dette.

Det paradoksale forsvinder, når man husker, at vores erkendelse aldrig når et absolut endegyldigt resultat, d.v.s. standser ved en af al bevidsthedsliv totalt uafhængig verden. Ethvert trin i erkendelsen når ganske vist til en verden, hvoraf nogle emner anses for objektive og uafhængige

af bevidsthedsliv. Måske dvæler erkendelsen i nogen tid på et sådant trin, men før eller senere må den videre. De før som absolut objektive ansete emner bliver da ikke længere anset for absolut objektive. Nye emner af større og strengere objektivitet kommer nu til at foreligge, og kunne psykologien blot følge med i dette ville et sådant nyt skridt give lejlighed til en mere omfattende opfattelse af bevidsthedsliv, et trindhøjere bevidsthedsliv; men psykologien følger som regel kun langsomt efter. Ethvert erkendelsestrin er på denne måde præget af en relativitet, som vi aldrig kommer ud over.

I det følgende vil jeg bl.a. betragte sådanne problemer i lys af alt det, jeg tidligere har udviklet. Da den helt almindelige filosofi er den videnskabelige disciplin, der beskæftiger sig med det mest almene, herunder de dybeste grundlagsproblemer, – vil jeg først betragte filosofiens emner.

Dernæst vil jeg mere specielt betragte psykologiens emner, erkendelses emner og endelig forsøge at placere psykologien erkendelsesteoretisk.

Kapitel 12

OM FILOSOFIENS EMNER

Ved forskellige slags sammenhæng grupperes emner i forskellige områder eller, som vi vil sige, i forskellige verdener. Vi taler således ofte om dagliglivets verden, teknikens verden, videnskabens verden, forestillingsverdenen, kunstens verden etc. Ved denne emnegruppering kan dog eet og samme emne godt figurere i flere forskellige områder, f.ex. kan visse af dagliglivets emner være genstand for videnskabelig behandling.

Af alle emner synes – som jeg tidligere har bemærket – nogle at stå mer eller mindre isolerede, medens andre står i sammenhæng med mere eller mindre omfangsrige grupper af andre emner. Efter E. Rubin er et vist minimum af indbyrdes sammenhæng mellem emner dog bestemt derved, at de i det mindste har det fælles, at de altid på een eller anden måde kan fremtræde for os, d.v.s. at vi altid på een eller anden måde kan beskæftige os med dem i vort bevidsthedsliv. På denne måde bliver verdenen af alle emner den størst tænkelige verden, svarende til at den er bestemt ved et minimum af sammenhæng. En særlig gruppe af emner dannes af sådanne emner, der fremtræder i nær sammenhæng med de mest omfangsrige grupper af andre emner. Det er vel denne emnegruppe, man i almindelighed regner som hørende til filosofiens område.

I den her givne bestemmelse af filosofi, som jeg straks skal belyse ved eksempler, er der en vis ubestemthed, idet der kun tales om „de mest omfangsrige grupper af andre emner“ uden nogen nærmere angivelse af omfang. Den er altså snarere for vid end for snæver, idet der efter forskellige synspunkter kan tales om et snævrere eller videre område af „filosofiske“ emner. Dette svarer vel nogenlunde til, hvorledes man faktisk taler om filosofi. I visse tilfælde taler man f.ex. om matematik som hørende til filosofien, i andre ikke. Matematik angår faktisk meget store emneområder, aritmetiken vel især, idet tallenes verden må siges at angå alle emner. Man ser iøvrigt i visse grundlagsovervejelser tallenes verden fremhævet som værende mere „filosofisk“ end de øvrige matematiske discipliner (smlgn. f.ex. O. Hölder: Die mathematische Methode).

Som følge af den måde, jeg bruger ordet: „Emne“ på, nemlig som visende hen til ethvert „noget“, som på en eller anden måde kan fremtræde for *os*, som *vi* på en eller anden måde kan beskæftige os med i vort bevidsthedsliv, gives der i den førnævnte bestemmelse af filosofi det menneskelige en central plads. Dette kan synes i paradoksal strid med, at forskningen i sin bestræbelse efter at skabe større og større sammenhæng mellem emnerne tilsyneladende ordner disse sammen til en verden, hvor der anvises det menneskelige en meget beskeden plads som noget tilfældigt på en lille planet, der er som et fnug i et kæmpeunivers. Ved et sådant ræsonnement ville man imidlertid overse, at mere beskeden bliver det menneskeliges plads dog ikke, end at dette kæmpeunivers kan stå som emne for os, og at dette kæmpeunivers er fremtrådt for os ved vor måde at ordne emnerne på. Selv den „tvang“ og „nødvendighed“, hvormed emneordningen kan fremtræde for os, efter at vi har foretaget den, kan stå som emne for os, og vi kan lade den bidrage til karakteristikon af vor egen beskaffenhed.

Eksempler på emner, der således hører ind under filosofien, er de fleste af de i det foregående behandlede emner. Fremtrædelsesformer, identitet, gyldighed, tid, eksistens o.s.v., som allesammen er emner, der kan siges at stå i sammenhæng med de mest omfangsrige grupper af andre emner.

Opfatter man det som fagvidenskabernes opgave foruden at finde nye emner at tilvejebringe større og større sammenhæng mellem emner, der hidtil er fremtrådt som mer eller mindre adskilte, vil man se, at de forskellige videnskaber knyttes så nøje sammen, at man næsten ikke kan tale om adskilte videnskaber uden som en foreløbig praktisk arbejdsdeling inden for en enhedsvidenskab. Navnlig vil man se, at filosofien, når den er rettet mod emner, der står i sammenhæng med de størst mulige grupper af andre emner, ikke har nogen opgave forskellig fra forskellige fagvidenskabers opgave. I den forstand vil den logiske positivisme have ret i, at der ikke, bortset fra fagvidenskaberne, bør tales om filosofi som en særlig principielt over fagvidenskaberne stående disciplin med den opgave uden om disse at tilvejebringe sammenhæng mellem de emner, der møder os.

Men hvis der blandt de emner, der umiddelbart frembyder sig for os, findes emner, der fremtræder i nær sammenhæng med næsten alle andre emner eller i hvert fald med meget store grupper af andre emner og ikke, således som f.ex. mange matematiske og logiske emner, behandles af særlige fagvidenskaber, må man dog af hensyn til dette råmateriale af emner opretholde filosofien som en videnskabelig praktisk arbejdsretning ved siden af de andre fagvidenskaber (ikke over dem). Findes der umiddelbart givet sådanne „filosofiske“ emner, må man prøve, om det ikke er muligt at tilvejebringe en *endnu større sammenhæng* end den, der umiddelbart frembyder sig og bestemmer emnerne som „filosofiske“ emner. Men først og fremmest må det være en sådan bestemt fagvidenskabspligt *forståeligt, præcist og eksakt* at angive de omtalte emner.

Man har ofte, når man beskæftigede sig med „filosofiske“ emner, ligesom ladet sig lamme af den store sammenhæng, de allerede ved deres fremtræden udviste med andre emner, så man ikke har vovet blot at drømme om muligheden for en endnu større sammenhæng. Enten har man været tilfreds med blot at „skue“ ideerne, eller man har ordnet „filosofiske“ emner i faste systemer, der indsnævrede muligheden for tilvejebringelse af større sammenhæng ved nye emners fremtræden (f. ex. Kants kategorisystem). Ved denne højtidelige indstilling overfor de på et bestemt tidspunkt forhåndenværende „filosofiske“ emner er disse ofte på en dogmatisk måde blevet et absolut paradigme på, hvad der i det hele taget kan nås af sammenhæng, i stedet for, ganske uanset deres store sammenhæng med andre emner, selv ligesom disse at indbyde til efterforskning af endnu større sammenhæng.

Men hvad det mest har skortet på, er en forståelig, præcis og eksakt angivelse eller påpegen af „filosofiske“ emner, d.v.s. en nøje klarlæggelse af, *hvorledes* de fremtræder, så at man får med dem at gøre på ligeså håndgribelig måde som ved dagliglivets ting. Denne mangel har vel iøvrigt været en betingelse for, at man i de fleste af de tilfælde, hvor man faktisk er gået videre og har forsøgt at tale om en større sammenhæng mellem de filosofiske emner end den umiddelbart fremtrædende, har kunnet gøre dette i påstande, der ikke på nogen måde lod sig kontrollere, ja ofte end ikke blot nogenlunde lod sig forstå, bl.a. som en følge af, at man for disse emners vedkommende ikke rekurrerer til en rekurs-basis inden for dagliglivet. Dette har været en livsbetingelse for megen spekulativ filosofi. Et par (meget kraftige) undtagelser fra dette er de matematiske og logiske emner, der som før anført også har skilt sig ud som tilhørende særlige fagvidenskaber.

Kapitel 13

OM PSYKOLOGIENS EMNER

Alle emner opfattet som karakteristika for bevidsthedslivet – tilligemed emner, der står i forbindelse hermed – er blandt hvad man kunne kalde *psykologiens* emner.

Lad mig nærmere præcisere denne bestemmelse af psykologi. Jeg omtalte i 4. del, at et emnes fremtrædelsesformer er „subjektive“ i forhold til variationerne i en oplevelsessituation, hvori emnet fremtræder, idet fremtrædelsesformernes eksistens er afhængig af de dertil svarende variationer i oplevelsessituationen. Emnet selv er derimod „objektivt“, for så vidt det forbliver det samme under disse variationer. Når både emne og fremtrædelsesform tilhører et umiddelbart emneområde, kan denne subjektivitet og objektivitet ytre sig som umiddelbart oplevede emner. Betragter jeg mit skrivebord, står dets fremtrædelsesform som fænomenologisk præget af, at jeg ser skrivebordet fra et bestemt synspunkt. Det ligesom indgår umiddelbart i fremtrædelsesformen, at den også er afhængig af mig selv (bl.a. af min position), medens det står umiddelbart for mig, at skrivebordet stadig vil være det samme emne, selv om jeg betragter det fra et andet synspunkt.

Når ikke både emne og fremtrædelsesform tilhører det umiddelbare emneområde, er subjektivitet eller objektivitet kun middelbart oplevede emner. Indsigten i, hvad man har kaldt visse sansekvaliteters subjektivitet, er således noget, der er opnået på bestemte ret fremskredne trin i erkendelsens udvikling.

Idet det indrømmes, at et emnes fremtrædelsesform foruden af emnet også afhænger af os selv, stilles der derved spørgsmålet om hvorledes. Hvorledes „forarbejdes“ f.ex. visse fysiske påvirkninger til det, der fremtræder for os? I almindelighed ser man her et problem, når fremtrædelsesformen er umiddelbar, men emnet middelbart. Man spørger f.ex. om, hvorledes visse elektromagnetiske svingninger „forarbejdes“ til sete farver, hvorledes akustiske svingninger „forarbejdes“ til hørte toner, hvorledes visse fysisk-geometriske konfigurationer „forarbejdes“ til de eller de

oplevede figurer o.s.v., o.s.v. Men man spørger som regel ikke helt så almindeligt som man burde, om hvorledes et emne overhovedet repræsenteres ved sine fremtrædelsesformer. Lad mig med et eksempel og et tankeeksperiment belyse, hvad jeg mener.

FiXme Dødelige: sidetal

Betragter man Müller-Lyerfiguren side 19, vil man se, at det ene liniestykke ser meget kortere ud end det andet liniestykke, til trods for at de i fysisk forstand er lige lange. Tænker vi os nu emnerne ordnet i de tidligere ofte omtalte trin, vil liniers udseende, i dette tilfælde liniestykkernes synsoplevede længde, ligge på et lavere trin end liniers fysisk-geometriske egenskaber, i dette tilfælde fysisk længde bestemt f.ex. ved adfærden at lægge en målestok langs linien og aflæse visse tal. Vi gør nu det tankeeksperiment, at vi tænker os alle emner over et vist trin bortskåret, således at de kendte emner på højeste trin netop bliver f.ex. liniestykkers udseende. Vi tænker os ydermere, at dette virkelig har været et erkendelsestrin engang, og at man altså på dette trin slet ikke har anet eksistensen af f.ex. fysisk længde. Og lad os nu tænke os, at man på dette trin gør det eksperiment, til et liniestykke at tilføje de skrå liniestykker, man senere kalder det Müller-Lyer'ske illusionsmotiv, og derved opdager, at liniestykket bliver kortere. I den verden, der på dette trin står som det objektiveste, man kender, vil man altså derved have opdaget en objektiv lovmæssig sammenhæng mellem visse emner, ganske ligesom vi i vore dage opdager lovmæssige sammenhæng mellem visse fysiske emner. Først ved at opdage emner på højere trin, in casu liniestykkers fysiske længde, vil denne sammenhæng stå som noget subjektivt for os. Da man på grænsen mellem et trin, hvor man beskæftiger sig med emnet: udseende og emnet: fysisk egenskab, fejlagtigt har troet, at man kunne „se“ en fysisk længde, er den nævnte sammenhængs subjektive karakter kommet til udtryk ved, at man har talt om en „illusion“. Eksperimentopsykologer siger nu mere sagligt, at den Müller-Lyer'ske illusion fortæller os noget om, hvordan vort psyko-fysiologiske system under visse omstændigheder forarbejder en vis fysisk påvirkning (lige lange fysiske længder) til et vist oplevet emne (ulige lange synsoplevede længder) og håber ved dette forsøg og en mængde andre forsøg af lignende art at få mere og mere at vide om, hvordan vi i det hele taget forarbejder påvirkninger, der udgår fra fysisk-geometriske emner. Men det, der interesserer os i denne forbindelse, er, at hvad der på et vist trin kunne stå som en fuldstændig objektiv sammenhæng mellem visse emner, ved tilføjelsen af højere trins emneområder efterhånden måtte anses for afhængigt af vor egen psyko-fysiologiske beskaffenhed.

Det, jeg ved det ovennævnte tankeeksperiment vil anskueliggøre, er, at ganske ligesom på det tænkte trin en vis objektiv lovmæssig sammenhæng mellem emner senere ville blive anset for subjektiv, således vil man kunne vente, at lovmæssig sammenhæng på ethvert trin, selv det fineste, mest moderne fysiske trin, senere ved tilføjelsen af endnu højere trin vil kunne blive anset for værende subjektive. Og ganske ligesom den

Müller-Lyer'ske illusion er blevet et interessant emne for perceptionspsykologien ved at fortælle os noget om vor perceptiv beskaffenhed, således kan alle emner overhovedet komme til at fortælle os noget om vor erkendelsesbeskaffenhed, når vi sammenholder dem med emner på endnu højere trin.

Man forstår, at det også for psykologien bliver af største vigtighed at fastholde den i det tidligere fremhævede trinforskel mellem emner. Eksperimentalpsykologen vil således arbejde på linie med enhver forsker ved at være interesseret i, på grundlag af beskrivelse og undersøgelse, at vide så nøje besked som muligt med ethvert emne, der fremtræder som objektivt eksisterende for os, ganske uden at skele til, at disse emner i anden sammenhæng og fra andet synspunkt vil fremtræde som subjektive for os. „Subjektiviteten“ kommer senere ved den fremadskridende erkendelses tilføjelse af emner på højere trin; eller rettere en ny art subjektivitet, en trin-højere subjektivitet kommer senere, svarende til trindhøjere mere omfattende opfattelser af bevidsthedsliv. Psykologien er altså interesseret i selve emnerne, sådan som erkendelsen fremstiller dem for os, hvad enten det nu er dagliglivets erkendelse eller en mere videnskabelig erkendelse. Den moderne psykologi forstår intet ved, at et emne skulle „bestå af“ en række perceptioner eller perceptionsmuligheder. Den *begynder med* selve emnerne og undersøger dem ganske som de ellers bliver undersøgt i videnskab eller dagligliv; ser hvorledes de fremtræder, og hvorledes de afhænger af hinanden; men ganske vist med et andet formål end ellers. Den vil nemlig vide besked om *vor* beskaffenhed. En sådan oplysning om vor beskaffenhed ville psykologien ikke få ved at henholde sig til i psykologisk øjemed hjemmelavede emner, som man i en ældre psykologi har forsøgt at sammenbrygge af perceptioner eller perceptionsmuligheder, mest bestående af fornemmelser, forestillinger o. lign.

Imidlertid undersøger psykologen i sin forskning – som tidligere bemærket – ikke alle mulige emner. Han foretager et skønsomt udvalg af emner, der er særlig egnede til at oplyse os noget om vor beskaffenhed. Han vil således måske først og fremmest være interesseret i at arbejde med de umiddelbare emner, der er de emner, der fremtræder for de størst mulige grupper af mennesker og forøvrigt spiller en fundamental rolle for de trindhøjere middelbare emner. Selv om psykologien foretager et sådant udvalg, står den dog principielt i et ejendommeligt forhold til alle emner og bliver derved også en filosofisk disciplin.

Den ældre og snævrere opfattelse af psykologi går i grove træk ud på at tale om vor beskaffenhed som noget, der kan fastslås ved karakteristika, hvis art en gang for alle er bestemt. Det kan være fysisk-kemisk-anatomisk-fysiologiske karakteristika, eller når man går meget vidt, måske også fornemmelser eller visse sansedata. En sådan opfattelse vil sikkert møde den før skitserede opfattelse af psykologi med mistro. Der undersøges nemlig her en meget videre klasse af psykologiske emner end den ældre og snævrere opfattelse tilsteder. Ganske som man i kemien

eller fysiken undersøger en meget videre klasse kemiske eller fysiske emner, end man ville gøre det i en kemi eller fysik, hvor man af en eller anden mærkelig grund havde bortskåret og forbudt anvendelsen af visse karakteristika.

Lad os til slut omtale et vigtigt eksempel på, hvad vi kan få at vide om vor psyko-fysiologiske beskaffenhed ved ganske ligetil at betragte emner, som man ellers gør det i erkendelsen. Rubin har i sine forelæsninger påpeget et alment biologisk træk, som han kaldte de mange vejes princip eller det *multiviatiske princip*. Det går ud på, at hos levende organismer en mængde vigtige funktioner kan være sikret ved at være betinget på flere forskellige måder af forskellige processer. Et sådant princip kan bl. a. være vigtigt for individet, hvis en af de betingende processer svigter, idet andre processer da i stedet kan indtræde som betingende processer. En anden betydning er den, at den pågældende funktion ved at kunne betinges ved flere forskellige processer har en chance for at kunne komme i stand ved et for individet i den pågældende situation særligt fordelagtigt betingende proceskompleks. Dette kan give større smidighed for individet. Ganske alment kan man sige, at den pågældende funktion ved at kunne betinges af flere processer kan komme i stand i flere situationer, end den ellers ville kunne, hvilket kan forøge individets aktionsradius. Et eksempel på det multiviatiske princip har vi i dybdeopfattelsen. Denne kan komme i stand ved flere forskellige faktorer såsom øjeaksernes konvergens (i forbindelse med nethindekorrespondens), akkomodation, perception af bevægelse etc.

FiXme Dødelige: sidetal

Betragter man den verden, vi lever i, vil man, som jeg tidligere (side 140 ff.) har strejft det, se, at den er indrettet sådan, at man ofte kan komme til samme emne ad flere forskellige (ækvivalente) veje. Det fænomenologisk foreliggende rum besidder således en ækvivalensstruktur karakteriseret ved dets tre dimensioner. Og en mængde andre emner gør det samme i forbindelse med det grundfaktum, at emner kan have flere fremtrædelsesformer. Man ville i denne anledning kunne udtale, at der mellem vor biologiske „multiviatiske“ indretning og den verden, hvori vi lever, består en mærkelig mystisk harmoni i den forstand, at verden ved at besidde den omtalte ækvivalensstruktur ligesom kommer vor multiviatiske beskaffenhed i møde og støtter denne beskaffenheds formål ved selv at gøre flere forskellige handlingsforløb mulige, når et mål skal nås.

Alt dette bliver mindre mystisk, når vi på den før omtalte måde betragter emnerne som psykologiens emner. Vi betragter f.ex. emner på et vist trin og finder, at dette trins emneområde har en vis ækvivalensstruktur. Betragter vi derefter et højere trins emneområder, som de lige betragtede emner er fremtrædelsesformer for, bliver disse lige betragtede emner af subjektiv karakter. De bliver nu at betragte som et produkt af vor psyko-fysiologiske bearbejdning af visse trindhøjere emner, der karakteriserer en (fysisk) påvirkningssituation. Da ethvert trins emneområde kan betragtes som et forarbejdningsprodukt af påvirkningssituationer

karakteriseret ved visse (kendte eller endnu ukendte) trinøjere emner, kan man almindeligt udtale, at vi, når vi forarbejder påvirkningerne (de trinøjere emner) til den emneverden, hvori vi lever, gør det på en sådan måde, at den derved fremkomne emneverden netop kommer til at besidde den omtalte ækvivalensstruktur. Idet denne ækvivalensstruktur på denne måde siger noget om vor indretning, bliver den et eksempel på det omtalte multiviatiske princip. Man kunne sige, at ved at være en egenskab ved et emneområde, der ved at betragtes ud fra trinøjere emneområder kan anses for en „del af os selv“, bliver ækvivalensstrukturen i emneområdet en egenskab ved os og netop et specielt tilfælde af den omtalte multiviatiske indretning af os.

Herved ser man, at vi ved at betragte et emneområdes „objektive“ beskaffenhed kan få noget væsentligt at vide om os selv.

Kapitel 14

OM ERKENDELSENS EMNER

I mange tilfælde, når emner fremtræder for os, foreligger der i forbindelse med disse emner og karakteriserende deres fremtræden, desuden emner, man kalder erkendelse, ikke-erkendelse eller forskellige grader af erkendelser¹. Vi siger i så tilfælde, at vi erkender (resp. ikke-erkender eller delvist erkender) de førstnævnte emner. I nogle tilfælde (f.ex. inden for dagliglivets verden) drejer det sig om umiddelbart oplevet erkendelse, i andre tilfælde (f.ex. inden for videnskabens verden) taler vi kun om emnet: erkendelse, når visse andre emner foreligger som en slags kriterier på dette emnes tilstedeværelse. Det emne, ordet erkendelse i dette tilfælde viser hen til, foreligger altså ikke selv umiddelbart oplevet. Vi betegner de to slags emneområder den *umiddelbare* og den *middelbare erkendelse*. Læseren kender sikkert eksempler på den umiddelbare erkendelse. Ofte, når noget viser sig som „utydeligt“ for os, kan efter et øjeblikks forløb det oplevede supplere sig ved, at et bestemt emne af en anden art end det foreliggende fremtræder. Desuden fremtræder der da også et oplevet emne, man vil kalde erkendelse, som man bl.a. vil beskrive ved at sige, at det hele nu er blevet mere klart og fast. I øvrigt føler man det ofte, som om man har løst en opgave. Der er den samme lettelse til stede, som når man ellers er kommet til et resultat. Yderligere fremtræder det nye emne som mere reelt, virkeligt end det første, så at man kan sige, at der består en sammenhæng mellem den oplevede erkendelse og en art oplevet objektivitet. Dette står i forbindelse med, at det nye „erkendte“ emne ofte er af en sådan beskaffenhed, at hvad der først forelå nu fremtræder som en af dette nye emnes fremtrædelsesformer. I det psykologiske laboratorium fremtræder denne umiddelbare erkendelse ofte og kan studeres eksperimentelt, f.ex. ved tærskelundersøgelser, hvor påvirkningen er nær

¹I mange tilfælde benyttes ordet erkendelse dog også i en meget videre betydning, nemlig som en betegnelse for, at et emne overhovedet blot fremtræder eller foreligger for os; sådan har jeg selv ofte hidtil benyttet ordet. Her benytter jeg ordet i den snævrere betydning, at foruden et emnes fremtræden eller foreliggen fremtræder eller foreligger også de omhandlede emner kaldet erkendelse.

ved tærskelen. Et meget smukt og tydeligt eksempel på umiddelbart oplevet erkendelse, eller som vi siger umiddelbar erkendelse, fremkommer ved de Metzgerske skyggefigurer².

Fra en fjern lyskilde belyses med tilnærmelsesvist parallelle stråler et bundt stænger anbragt vinkelret på en rund skive, der er parallel med strålerne. Skiven kan dreje om en akse gennem dens centrum vinkelret på skiven. Stængernes skygger på en delvist gennemskinnelig skærm (f. ex. af lærred) iagttages bag ved skærmen i et udsnit, der kun tillader at se skyggerne af stængernes midte. Drejer skiven, kan man snart se bevægelser i selve skærmens plan og snart (umiddelbart) „se“ rumlige bevægelser. Har man anbragt mange stænger på skiven, kan man til en begyndelse se et virvar af bevægelser i skærmens plan. Pludselig kan dette virvar ordne sig i en umiddelbart anskueligt oplevet rumlig bevægelse af en velordnet og let gennemskuelig gruppe af stænger. I tilknytning til dette fremtræder den oplevede erkendelse meget kraftigt. Det bemærkes udtrykkeligt, at man ikke ved læsningen af dette kan tænke sig til denne oplevelse; man må selv opleve den. Som en slags tilnærmelse kan man måske prøve at kaste skygger på en væg, men de må være absolut skarpe.

Som eksempel på en middelbar erkendelses fremtræden kan vi inden for videnskabens verden anføre en hypoteses konstruktion og verifikation.

Almindeligt siger man, at der foreligger erkendelse, når foreliggende emneområder suppleres med sådanne „nye“ emner, at hvad der forelå inden disses fremtræden, bliver nogle af de „nye“ emners fremtrædelsesformer. En verifikation kan da bestå i at forsøge at bringe andre af de „nye“ emners fremtrædelsesformer til at foreligge.

Det er vanskeligt at tale om nogen skarp grænse mellem umiddelbar og middelbar erkendelse. De glider kontinuert over i hinanden. (Når man ved visse dagligdags korte ræsonnementer kommer til et resultat, kan der desuden hyppigt fremtræde en art erkendelse, der i mangt og meget minder om den før omtalte umiddelbare erkendelse). Den disciplin, der beskæftiger sig med her henhørende emner, kaldes *erkendelseslæren*. Som oftest omhandles i erkendelseslæren dog kun den middelbare erkendelse, der foreligger, når visse kriterier er opfyldt og tilhører videnskabens verden. Og her er man langt fra enige om, hvad man skal forstå ved erkendelse. Man har endnu ikke rigtig taget den opgave op at undersøge erkendelsen på en bredere basis og i undersøgelsen at medinddrage den umiddelbart oplevede erkendelse til sammenligning med den middelbare mere videnskabelige erkendelse, samt at karakterisere overgangen fra det ene område til det andet.

Ved studiet af den umiddelbare erkendelse vil det vel ikke være vanskeligt at overbevise folk om, at her kan den eksperimentelle psykologi med dens veludviklede teknik og metoder spille en afgørende rolle. Vanskeligere bliver det, hvis man vil hævde, at den eksperimentelle psyko-

²W. Metzger: Gesetze des Sehens. 2. Aufl. Frankfurt a/M, 1953.

logi også kan spille en rolle ved studiet af den middelbare erkendelse. I almindelighed møder man nemlig en udbredt tendens til at frigøre erkendelseslæren for al psykologi. Men man må her ved krav af denne art nøje gøre sig klart, hvad der i sådanne tilfælde forstås ved psykologi. Oftest vil det vise sig at være noget meget vagt og ubestemt og alligevel at være noget meget snævert, som gør den nedsættende tale om *psykologisme* berettiget.

Efter den måde, jeg i dette arbejde har bestemt psykologien på, kan man simpelthen ikke undgå at drive psykologi eller i hvert fald at tilvejebringe psykologisk værdifuldt materiale, når man gør rede for, hvorledes emner faktisk fremtræder eller kan fremtræde. Man er ofte tilbøjelig til at glemme, at selv ved umiddelbart fremtrædende emner må der i øvrigt fremtræde umiddelbart andre emner, der (som en slags kriterier) viser hen til disse kun middelbart foreliggende emner, og denne henvisningskarakter må selv foreligge umiddelbart. Jeg kan overhovedet ikke tænke mig noget emne, der, når man på en eller anden måde beskæftiger sig med det, ikke enten selv foreligger umiddelbart eller „repræsenteres“ ved visse umiddelbart foreliggende emner.

Psykologiens betydning for erkendelseslæren skal ikke forstås således, at man ud fra *den* psyko-fysiologiske beskaffenhed ved os, hvortil man kan vinde kendskab ved benyttelsen af en een gang for alle i sin art afgrænset gruppe af psyko-fysiologiske karakteristika, vil søge at forklare visse træk ved vor erkendelse. Dette ville være psykologisme. Men den skal forstås på følgende måde. Når vor verden udvider sig for os ved nye emners fremtræden, får vi som allerede omtalt stadigt desuden noget nyt at vide om os selv. Om et nyt emne skal fremtræde for os ledsaget af det omhandlede emne: „erkendelse“, er bl.a. afhængigt af allerede fremtrådte emner (vi kan sige af den verden, vi allerede lever i) altså (som følge af den måde, vi per definitionen benytter ordet: „vor beskaffenhed“) også af vor beskaffenhed. Der må således bestå en nøje vekselvirkning mellem psykologi og erkendelse.

Et emne, der står i nær forbindelse med erkendelsen, er forståelse. I mange tilfælde følges de ad, så at det kan være svært at skille dem ud fra hinanden, og i en vis jævn sprogbrug bliver de sikkert heller ikke holdt ude fra hinanden. Man kunne måske kort og foreløbigt karakterisere denne forbindelse mellem erkendelse og forståelse ved at sige, at både emnet erkendelse og emnet forståelse kan optræde i anledning af visse nye emners fremtræden, men at erkendelsen angår de nye emner, medens forståelsen fortrinsvis angår de allerede foreliggende emner. Det er ligesom disse bliver „forklaret“ ved de nye emners fremtræden.

Kapitel 15

OM PSYKOLOGIENS ERKENDELSESTEORETISKE PLACERING

Som man vil huske, førte nyere synspunkter inden for psykologien til en skarp adskillelse mellem fysiske emner og oplevede emner. Disse sidste fik man fat i ved fænomenologisk beskrivelse, og når disse beskrivelser indgik i psykologiens metodik, opfattede man de oplevede emner som psyko-fysiologiske forarbejdningsprodukter af de fysiske påvirkninger. Men hvad nu, når vi spørger om oplevelsen af de fysiske emner? Det er jo også oplevede emner, om ikke umiddelbart fremtrædende, så dog middelbart fremtrædende. Og de er – hvis vi ved fysisk forstår vor tids fysik – endepunkter på trinrækker, der begynder i dagliglivets umiddelbart fremtrædende emner. Man kan altså ikke dele emneverdenen *skarpt* i fysiske påvirkninger og mere umiddelbart oplevede emner.

Konsekvensen af dette bliver, at vil man betragte et trinlag af emner hørende til et vist erkendelsestrin som „psyko-fysiologiske forarbejdningsprodukter“ af fysiske påvirkninger, må man angive *det* trindhøjere lag af emner, inden for hvilket *de* fysiske og fysiologiske emner er beliggende, som tænkes at indgå i forarbejdningsprocesserne. Sådant som psykologien – som den unge videnskab den er – står i dag, er dette trindhøjere lag nu som regel ikke fysikken og fysiologien af i dag. Men man ser, at vi for den psykologiske erkendelse også får at gøre med en række erkendelsestrin, afhængig af hvilket fysisk-fysiologisk trin vi arbejder med.

De trindhøjeste emner kan ifølge det foregående ikke betragtes som psyko-fysiologiske forarbejdningsprodukter af noget, da dette „noget“ jo så måtte være trindhøjere endnu. Men antager vi med Høffding, at erkendelsen er uafsluttelig, vil man senere kunne tænke sig dem forklaret som forarbejdningsprodukter af endnu trindhøjere emner, der til den tid vil stå for den tids mennesker som det egentligt eksisterende, medens vor tids

15. OM PSYKOLOGIENS ERKENDELSESTEORETISKE PLACERING

fysiske emner blot var vor subjektive måde at klare tingene på.

Jeg skildrede tidligere reaktionen mod ældre tiders spekulative psykologi, og hvorledes denne reaktion ved læren om de rene sansedata gik så vidt, at den ville reducere hele psykologien til fysik og fysiologi, idet man blot behøvede at undersøge, hvad der fysisk-fysiologisk sker i de perifere sanseorganer. Denne reduktion lykkedes ikke. Kan man nu alligevel ikke tænke sig, at man en dag kommer så vidt i fysik og fysiologi, at man, ved undersøgelser af individet *udefra* ved hjælp af de til den tid gældende fysisk-fysiologiske undersøgelsesmetoder, til *enhver* af individets oplevelser kan fastslå en specifik fysisk-fysiologisk konstellation. Hvis det var opnåeligt, ville man have realiseret den gamle drøm om at reducere psykologien til fysik og fysiologi. Hvis mine foregående overvejelser er rigtige, kan jeg føre et slags bevis for, at dette principielt aldrig kan opnås, og jeg skal i det følgende kort skitsere dette.

Lad os tænke os, at der til enhver mulig oplevelse O_p , svarer en ganske bestemt fysisk-fysiologisk konstellation F_p , som kan konstateres ved undersøgelse af individet udefra ved hjælp af det pågældende tidspunkts fysisk-fysiologiske undersøgelsesmetoder; og lad os kalde gruppen af alle O_p for O og gruppen for F_p for F. Ifølge hvad vi nu tænker os må der bestå en een-entydig forbindelse mellem medlemmerne i F og O formuleret i en lovmæssighed, der tillader os at komme fra ethvert medlem af O til et medlem af F og omvendt. Lad os kalde en sådan lovmæssighed for en *reduktionslov*.

Da nu ethvert medlem af F for at man overhovedet skal kunne arbejde med dem må kunne være os bevidst (må kunne konstateres, altså opleves), må ethvert medlem af F også være medlem af O. Ifølge en sætning fra den matematiske mængdelære kan dette, hvis der skal bestå en een-entydig forbindelse mellem medlemmerne i F og O, kun være muligt, hvis mængderne F og O er uendelig store. Det må her under henvisning til kapitel V, 2: „Emnet er andet end indbegrebet af dets egenskaber“ erindres, at et medlem af O ikke kan tænkes kombineret af et vist område af andre elementer. Men når mængderne F og O er uendelig store, og der altså stadig kan blive tale om nye medlemmer af O, der ikke kan forstås som blot kombinationer af allerede eksisterende medlemmer, kan reduktionslove højst være *reduktionshypoteser*, der stadigt må prøves. Men efterprøvnings af reduktionshypoteser vil netop sige, at man ikke kan blive inden for gruppen af fysisk-fysiologiske konstellationer, men må sammenholde disse med oplevelser i ureduceret tilstand.

Vi vil altså i forskningen ikke kunne undgå at beskæftige os med oplevelsen som oplevelse. En reduktionshypotese, der omfatter alle mulige oplevelser, ville i øvrigt være en mærkelig ting. Den måtte således omfatte alle fremtidige mulige oplevelser og alle dertil svarende fysisk-fysiologiske konstellationer og kunne *formulere* dem, eller rettere, da der er uendelig mange af dem, angive regler for deres formulering. Dette vil videre sige, at den måtte kende eller kunne slutte sig til alle fremtidige

erkendelsestrin med alle dertil hørende påstande og afbilde dem på et lavere erkendelsestrins fysik. At tro, at man på et vist erkendelsestrin skulle kunne have kendskab til eller kunne slutte til al fremtidig fysik, ville stride mod antagelsen af erkendelsens uafsluttelighed.

Man læser undertiden i biologisk og psykologisk litteratur, at det endnu ikke er lykkedes at løse bevidsthedslivets gåde, og der menes hermed, at det endnu ikke er lykkedes af fysisk-fysiologiske konstellationer at aflede og forstå bevidsthedsfænomenerne på samme måde, som man inden for visse fysiske konstellationer kan aflede og forstå visse fysiske elementer ud fra andre fysiske elementer. Der tales om dette, som om det dog måske en dag ville lykkes, men ud fra de forudgående overvejelser vil man se, at dette principielt ikke kan lade sig gøre, for hvis det kunne det, havde vi jo en reduktionslov. Spørgsmålet hænger i øvrigt sammen med, at det ved opbygningen af fysiken er umuligt at begynde i absolut forstand, men at man må forudsætte en konstruktionsbasis; en rekursbasis. Det mest omfattende område af intersubjektivt forståelige emner findes inden for dagliglivets emneområde. Til disse emners bestemmelse hører det, at de er oplevede (kan være givet fænomenologisk), og denne bestemmelse kan principielt ikke undværes, uden at hele fysiken styrter sammen.

Som vi så, kunne de psyko-fysiologiske processer karakteriseres dels ved fysiske påvirkningssituationer, dels ved allerede kendte fysiologiske processer, og dels ved at de og de emner foreligger oplevet. De foregående overvejelser viser, at vi principielt ikke kan undvære de karakteristika, der består i, at individet har de eller de oplevelser. Om man vil, kan man udvide fysiologien ved at indbefatte oplevelsen af de og de emner i de karakteristika, den nødvendigvis må arbejde med. Det bliver således en interessant og ureducerbar kendsgerning, at atomer i visse konstellationer betinger bevidsthedsliv; det bliver en ureducerbar egenskab ved atomerne, som man ganske vist ikke på de nuværende erkendelsestrin har kunnet arbejde atomfysisk med.

Lad os give et eksempel på psyko-fysiologiske processer, i hvis karakteristik der nødvendigvis må indgå, at individet har visse oplevelser. Lad individerne være en vis tids fysikere, og lad det oplevede være de til denne tid trindhøjeste emner overhovedet, så må de bevidsthedsprocesser, der svarer til dette oplevede også nødvendigvis karakteriseres ved, hvad der opleves. F.ex. vil de mennesker, der forstår energikvanter i disse dages betydning, og som altså „kan leve“ i en verden af energikvanter og også opfatter deres egne fysiologiske processer som atomare foreteelser, aldrig kunne forstå, at energikvanter skulle strømme ind i dette fysiologiske system og betinge fysiologiske processer, så at netop energikvanter, sådan som de fremtræder for dem, bliver forarbejdningsresultat. Hvis disse mennesker overhovedet vil tænke på energikvanter som noget, der også er afhængig af deres bevidsthedsprocesser o.lign., kan disse processer kun karakteriseres ved, at sådanne dannelser som energikvanter kan være

15. OM PSYKOLOGIENS ERKENDELSESTEORETISKE PLACERING

emne for dem. Man kunne naturligvis sige, at disse bevidsthedsprocesser også var karakteriseret ved endnu uopdagede og endnu trindhøjere fysiske-fysiologiske emner. Men det ville i hvert fald i operationalistisk forstand være metafysisk tale, da der ikke her vil kunne angives nogen adfærd eller metode til at få fat i sådanne emner.

Fænomenologiske analyser og beskrivelser vil principielt altid være nødvendige for psykologien. Og de vil opfattes som ikke-psykologisk disciplin være nødvendige for forståelse af videnskabernes opbygning. Det er en erkendelsesteoretisk opgave at bestemme tilstrækkeligt mange af de omhandlede emners fremtrædelsesformer, og idet disse betragtes som relativt selvstændige emner, atter disses fremtrædelsesformer o.s.v., indtil vi havner i en intersubjektiv forståelig konstruktionsbasis af fænomenologisk givne emner. At arbejde på dette mål vil være at arbejde på *videnskabernes enhed* i den logiske positivismes forstand eller i hvert fald i en forstand, der ligger denne nær.

En og anden vil måske karakterisere disse sidste overvejelser som gående i spiritualistisk retning, fordi den kendsgerning, at atomer i visse konstellationer og tilstande kan betinge bevidsthedstilstande, tilskrives atomerne som en egenskab, der principielt ikke udelukkende vil kunne afledes af andre (ikke bevidsthedsagtige) egenskaber ved atomerne. Andre vil måske snarere kalde overvejelserne materialistiske og tale om en udvidet materialisme, fordi de karakteristika, man hidtil har benyttet ved karakterisering af materien (viserstillinger på instrumenter, farven af bundfald i reagensglas, elektroencefalografiske svingninger o.s.v., o.s.v) nu udvides med en principiel ny klasse af karakteristika, nemlig de oplevelser, visse atomkonstellationer kan have, og som ikke alle kan reduceres, og som det ville være lige så komisk at foragte som karakteristika, som hvis man udvalgte visse hidtil gængse fysiske karakteristika og foragtede dem. Nogle vil måske kalde overvejelserne romantiske ud fra den romantiske naturfilosofis syn på liv og ånd som noget, „der sover i stenen, drømmer i planten, vågner i dyret og bliver sig bevidst i mennesket“. Atter andre vil karakterisere overvejelserne som ekstremt spiritualistiske i Berkeley's forstand, da alle emner, herunder enhver tale om stof, kommer til at tilhøre et bestemt erkendelsestrin, og fordi stof i denne opfattelse, når dette trin forlades til fordel for trindhøjere emner, kun kan forstås som eksisterende i bevidsthedslivet, det vil sige der, hvor Berkeley straks ville have placeret det. Enkelte vil i overvejelserne se en relativistisk modificering af den kritiske filosofi (Kant eller Nykantianerne) på grund af min adskillelse mellem erfarings- og bestemmelsesgyldighed, hvilket sidste kan synes at fungere på lignende måde som Kant's apriori, blot ikke i den absolutte og for alle tider tvingende betydning, som Kant og hans efterfølgere talte om.

For mig selv er det væsentligste, at overvejelserne er strengt empiriske, og i denne ånd giver anledning til omfattende og frugtbare problemstillinger og specielt, hvad psykologien angår, forstår „bevidsthedsliv“ så

omfattende, at det er karakteriseret ved ethvert emne, enhver oplevelse.